

Atatürk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Bölümü

Muhammed YAZICI

**Ebü'L-Berekat En-Nesefî
Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri
ve
EL- İ' TİMÂD Fİ'L- İ' TİKÂD
Adlı Eseri.**

Yüksek Lisans Tezi..

Tez Yöneticisi :
Prof. Dr. Emrullah YÜKSEL

ERZURUM — 1992

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL DİN BİLİMLERİ
BÖLÜMÜ

Muhammed YAZICI

EBÜ'L- BEREKAT EN- MESEFİ
Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri
ve
EL- İ'TİKAD Fİ'L- İ'TİKAD
Adlı Eseri

Tez Yöneticisi:
Prof. Dr. Emrullah YÜKSEL

Erzurum - 1981

İ Ç İ N D E K İ L E R :

ÖNSÖZ	3
BİBLİYOGRAFYA	5
SUMMARY.....	8

GİRİŞ :

NESEFİ'NİN YETİŞTİĞİ
ÇEVREYE
COĞRAFİ- TARİHİ-İÇTİMÂİ AÇILARDAN
GENEL BİR BAKIŞ

I- Mâverâünnehr Bölgesi'nin Coğrafi Yeri ve Yapısı	9
A- Mâverâünnehr Kelimesi.....	9
a, Bu kelimenin lügat ve coğrafi manası.....	9
b, Kaynaklarda rastlanılan diğer isimleri.....	9
B- Mâverâünnehr Kelimesinin Ortaya Çıkışı ve yaygın hale gelmesi.....	11
a- Ortaya çıkışı.....	11
b- Yaygın hale gelmesi.....	12
c- Eski coğrafya kitaplarına göre Mâverâünnehr bölgesi.....	13
1- Tarihte ki bölümleri.....	13
2- Tarihte kabul edilen sınırları.....	14
3- Bölgenin tarihte ki önemli merkezleri.....	16
II-Mâverâünnehr Bölgesinin İktisâdî Durumu.....	16
III-Bölgenin İslâmiyyet'ten Önce ki Dinî Yapısı.....	17
IV- Mâverâünnehr Bölgesinin Etnik Yapısı.....	20
V- Târihî seyir içinde Bölgeye Hâkim Olan Milletler ve Devletler.....	21
A- İslâmdan önce ki durumu.....	21
B- İslâmiyyet'in ilk devrelerinde Mâverâünnehr bölgesi nin durumu.....	22
C- Hulefâ-i Râşidîn devri.....	22
VI- Mâverâünnehr'in Önemli Merkezlerinden Biri ve Müelli- fimiz'in Doğum Yeri Olan Nesef.....	26
1- Tarihte ki Yeri.....	26
2- Coğrafi Yapısı.....	26
3- Bugün ki Durumu.	28

BİRİNCİ BÖLÜM :

NESEFİ'NİN HAYATI, ŞAHSİYYETİ VE ESERLERİ.

A- Hayatı.....	29
1- İsmi.....	29

2- Doğum tarihi ve doğum yeri.....	31
3- Yetiştirilmesi ve Hocaları'ı.....	32
4- Vefatı.....	36
5- Talebeleri.....	36
B- İlmî Şahsiyeti.....	38
1- Müfessir olarak Nesefî.....	38
2- Arap dili ve kıraat ilminde ki yeri.....	41
3- Fıkıh bilgisi.....	42
4- Kelâm ilminde ki yeri.....	43
C- Eserleri.....	47
1- Te'lîf ettiği eserleri.....	47
a- Tefsir alanında.....	47
b- Fıkıh alanında.....	49
c- Hadis alanında.....	54
d- Kelâm alanında.....	54
e- Mantık alanında.....	55
f- Ahlak alanında.....	55
2- Başkalarının eserlerine yazdığı şerhler.....	55
a- Fıkıh alanında.....	55
-I- Usulden.....	55
II- Furu'dan.....	55
b- Diğer alanlarda.....	56
D- el-'Umde'nin.....	59
a- Muhtevası.....	59
b- Nüshaları.....	59
E- el- i'timad'ın.....	62
a- Muhtevası ve tahlili.....	62
b- Nüshaları.....	77

İKİNCİ BÖLÜM:

EL-İ'TİMÂD'IN NEŞRE HAZIRLANMASINDA TAKİP EDİLEN METODLAR.

- I- Metin Tesbiti.
 - a- Nüshaların tanıtımı.
 - b- Nüshaların topluca özellikleri.
- II- Tertip.
- III- İmlâ.

Ö N S Ö Z :

Şu yüce Kâinat'ı "kûn" Emiryle yaratan, O'nu tüm âkille-
ra hayranlık verecek şekilde güzel kılan, halkettiği şu âlemi en
iyi şekilde idare eden, ve mahlûkatını merhametiyle muhafaza eden,
Dünya ve Ahiretin yegâne hâkimi Allahü Te'âla'ya hamdolsun. İnsanlık
âleminin kurtarıcısı, Beşeriyet'in en efdali, Peygamberlerin sonun-
cusu Muhammed a.s'a ve onun temiz Âl-ü Ashabına, ve tüm Ümme-
ti'ne selam olsun.

Bilindiği gibi kişinin Müslüman olmasında ilk ve temel şart,
o nun sağlam akîdeye, sarsılmaz inanca sahip olmasıdır. Toplum -
ların İslam binasına girmeleri, akîde ve inanç kapısından geçme-
lerine, yani inanç esaslarına inanmalarına bağlıdır. Kişilerin, müs-
lüman olmadan önce yapacakları ilk vecîbe onların "Amentü" de ki
temel altı esasa sıkı sıkıya bağlı olmalarıdır. Bir kimsenin müs-
lüman olması ve diğer amellerin o kimse üzerine gerekli olması,
ancak itikâdî prensiplere inanmasından sonra gelir. Kişi, eğer İs-
lâm'ın itikâdî prensiplerine inanmıyorsa **ondan**, İslâm'ın diğer
emirlerini yerine getirmesi elbetteki beklenemez.

Hal böyle olunca, İslâmî ilimler içinde en büyük öneme, İtikad
İlmi hâiz olmaktadır. Çünkü Dînî ilimlerin temelini Akâid İlmi teş-
kil etmekte ve diğer ilimlere köprü vazîfesi görmektedir.

Fakat, **Dinimizin** iman esaslarından bahseden bu ilimde, ne hâzi-
zindir ki bir takım sapmalar ve sapkınlıklar baş göstermiş, bu a-
landa fertlerin ve toplumların akîdelerini bozan bir takım fırkalar
ve mezhepler tarihte türemiştir. Kitap ve Sünnet'e bağlı oldukla-
rını ve İslâm akîdesini savunduklarını söyleyen bu mezhepler, tarih-
te önemli roller üstlenmişler, büyük sürtüşmeler meydana getirmiş-
ler, hatta kanlı savaflara dahi girişmişlerdir. Tarihte hem ilmi
hem siyâsî açıdan bu mücâdeleler sürüp gitmiş ve günümüze kadar u-
zanmıştır.

Ehl-i Sünnet inancı dediğimiz Rasulüllah ve O'nun Ashâbı'nın
inancına aykırı bir metod izleyen bu fırkalar ve mezhepler karşı-
sında, bunların sapık inançlarına karşı duracak ve kitleleri bu ba-
tıl fikirlerden koruyacak bir takım mezhepler kurulmuş ve bunların
itikadî alandaki tahribatı, asgarî dereceye düşürülmüştür.

Metod olarak Rasulullah ve O'nun Ashabı'nın metodunu izleyen bu zümreye, Ehl-i Sünnet ve'l- Cemâ'at ismi verilmiş ve bu zümre zamanla Selefiyye, Mâtürîdiyye, Eş'ariyye mezheplerini meydana getirmiştir. Ehl-i Sünnet ve'l- Cemâ'at'ı meydana getiren bu üç mezhep tarihinde, başta Mu'tezile olmak üzere Cebriyye, Müşebbihe, Müces-sime, Mürctie, Kerrâmiyye, Şî'a, Bâtıniyye, Havâriç gibi daha pek çok mezheplerle kuvvetli mücâdeleler yapmışlardır. Gerek Mâtürîdî ve gerekse Eş'arî Mezhebine mensup çok büyük âlimler, bunlarla mücadele etme ve Ehl-i Sünnet inancını müdafaa etme alanında pek çok gayretler göstermişler ve bu maksatla hacimli eserler meydana getirmişlerdir. Bu sapık fırkaların ortaya çıkmalarıyla Kelâm ilmi zuhura etmiş giderek Akâid ilmi, yerini bu ilme bırakır olmuştur.

İşte, tıpkı diğer âlimler gibi, Neseî de bu sapık cereyanlara karşı avamın itikadını korumak ve Ehl-i Sünnet inancını yaymak için önce 10-15 varaklık bir akâid risâlesi yazar. Bu risâleden, âlimlerin de istifadesini sağlamak için yazdığı bu eseri şerh eder. Ve önce ki eserine "el-'Umde" , sonra ki şerhine de "el-İ'timad" ismini verir.

Ehl-i Sünnet alanında pek çok eserler meydana getirilmesine rağmen, bunlar, hala yazma olarak eski kütüphanelerimizde saklanmakta, hala herkesin istifadesine sunulamamaktadır. Şimdiye kadar pek çok değerli çalışmalar yapılarak bir kısmı neşredilmesine rağmen büyük bir ekseriyetine hâlâ kavuşmak zor olmaktadır.

İşte bu düşünceyle yola çıkarak, herkesin her zaman istifade-si mümkün olmayan bu eserleri topluma kazandırmayı, onları istifade edilir duruma getirmeği amaç edindik. Bu kıymetli eserlerin bir halkasını meydana getiren ve İlm-i Kelâm'ın değerli kaynaklarından birini teşkil eden Neseî'nin el-İ'timâd isimli yazma eseri üzerinde, kıymetli Hocam Sayın Prof. Dr. Emrullah YÜKSEL Bey'in değerli tavsiyeleri ile çalışmaya başladık ve eserin sağlam metnini ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmada; başta en büyük yardımlarını esirgemeyen Muhterem Hocam Sayın Prof. Dr. Emrullah YÜKSEL Bey'e ve destek veren diğer Fakülte Hocalarım'a, sonsuz saygı, hürmet ve şükranlarımı sunarım.

B İ B L İ Y O G R A F Y A :

- 1- Ahmed Cevdet Paşa; Kısas-ı Enbiyâ, İst., 1331.
- 2- Bağdatlı İsmâil Paşa, Hediye-yü'l-`Ârifîn esmâü'l- Müellifîn, İst., 1957.
- 3- Bilmen, Ömer Nasûhî, Büyük Tefsîr Tarihi, İst., 1974.
- 4- Buhârî, Çağrı Yayınları, İst., 1981.
- 5- Brockelmann, C, G.A.L, Liden, 1938.
- 6- Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, Ank., 1980.
- 7- Corbin, Henry, İslâm Felsefesi Tarihi, Ank., 1983.
- 8- Çelebî, Kâtip, Keşfü'z- Zünûn, İst., 1943.
- 9- Çetiner, Bedrettin, Ebü'l- Berekât en- Nesefî ve Medârik. (Basılmamış Doktora tezi.
- 10-ed- Dâvûdî, Muhammed b. Ali, Tabakâtü'l- Müfessirîn, Mısır, 1972.
- 11-el-`Askalânî, İbn-i Hacer Ahmed b. Ali, ed- Dürerü'l- Kâmine, Mısır, 1966.
- 13-el- Belâzurî, Fütûhü'l- Büldân, İst., 1956.
- 14-el- İstahrî, el- Mesâlik ve'l- Memâlik, Birleşik Arap Emirlikleri baskısı, 1961.
- 15-el- İtkânî, Kıvâmü'l- Fârâbî, ğâyetü'l- Beyân Nâdiretü'z- Zemân, İst., Süleym., Ktb., Yeni Cami bölümü, No:410.
- 16-l- Kefevî, Mahmud b. Süleyman, Ketâib-ü A`lâmi'l- Ahyâr, İst., Süleym., Ktb., Hâlet Efendi bölümü, No:630.
- 17-el- Kuraşî, el- cevâhirü'l- Mudiyye, Haydarâbâd, 1332.
- 18-el- Leknevî, Abdulhayy, el-Fevâidü'l- Behiyye, beyrut, 1324.
- 19- el- Makdisî, Ahsenü't- Tekâsım, Leiden, 1906.
- 20- el- Hamevî, Yâkût, Mu`cemü'l- Büldân, Beyrut, 1957.
- 21- en- Nebhânî, Câmi`ü Kerâmâti'l- Evliyâ, Mısır, 1354.
- 22- en- Nesefî, Abdullah b. Ahmed, Medârikü't- Tenzîl, Lübnan, tsz.
- 23- es- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, ed- Dav'ü'l- Lâmi, Beyrut tsz.
- 24- ez- Zehebî, Dr. Muhammed Hüseyin, et- Tefsîr ve'l- Müfessirûn, Mısır, 1966.
- 25- ez- Ziriklî, Hayrettin, Siyer-ü A`lâmi'n- Nübelâ, Beyrut, 1969.
- 26- Gümüshânevî, Ziyâüddin, Râmûzü'l- Ehâdîs, İst., 1275.

- 27- Gümüş, Sadrettin, Seyyid Şerif Cürcânî, İst.,1984.
- 28- Hitti, Philip K, İslâm Tarihi, İst.,1980.
- 29- İbnü'l- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed, Nüzha, Kahire tsz.
- 30- İbnü'l- Esîr, el-Cezerî, el- Lübâb fî tehzîbi'l- Ensâb, Beyrut tsz.
- 31- el- Hanbelî, İbn-i `İmâd, Abdülhayy b. Ahmed, şüzürâtü'z- Zeheb, Beyrut,1979.
- 32- İbn-i Kesîr, Ebü'l- Fidâ, İsmâil b. Ömer, el- Bidâye ve'n- Nihâye, Beyrut, 1966.
- 33- İbnü Kutluboğa, Tâcü't- Terâcim, Bağdad, 1962.
- 34- İbn-i Mâce, çağrı Yayınları, İst., 1981.
- 35- İmam Mâlik, el- Muvatta`, Çağrı Yayınları,,İst.,v1981.
- 36- İslam Ansiklopedisi, İst.,1964.
- 37- Kavakçı, Yusuf Ziya, 9,- 11 h.asırlarda Karahanlı'lar devri Maveraû'n- Nehr Fakihleri, Ank.,1976.
- 38- Kehhâle, Ömer Rıza, Mu`cemü'l- Müellifîn, suriye,1957.
- 39- Kitapçı, Zekeriya, Türkistan'da Türk'ler ve İslâmiyyet, Konya, 1988.
- 40- Merçil, Erdoğan, Gazneliler Devleti, Ank.,1980.
- 41- Müslim, Çağrı Yayınları, İst., 1980.
- 42- Münâvî, Künûzü'l- Hakâik, Mısır,1206.
- 43- Nesî, Çağrı Yayınları, İst.,1981.
- 44- Ötuna, Yılmaz, İslam Devletleri, Ank.,1989.
- 45- Serkis, Yusuf İlyas, Mu`cemü'l- Matbû`ât, Mısır,1928.
- 46- Spuler, Bertold, İrân Moğolları, Ank.,1987.
- 47- Sâmi, Şemseddin, Kâmûsü'l- A`lâm,İst.,1316.
- 48- Süner, Faruk, Oğuz'lar, İst.,1980.
- 49- Suyûtî, Câmî`u's- Sağîr,Mısır,1206.

- 50- Taberî, Târihü'l- Ümem ve'l- Mülûk, Beyrut, 1937.
- 51- Taşköprüî- Zâde, Ahmed Efendi, Miftâhü's- Sa'âde, Kahire 1968
ve Tabakâtü'l -Fukahâ, Musul, 1961.
- 52- Tirmîzî, Çağrı Yayınları, İst., 1981.
- 53- Togan, Zeki Velîdî, Umûmî Türk Tarihine Giriş, İst., 1981.
- 54- Türk Ans. Ank., 1976.

S U M M A R Y :

In our thesis, we firstly, gave detailed information about **Nesefi's** environment in which he grew up. Later he touched on **Nesefi's** life and told his scientific personality in various fields.

After we explained **Nesefi's** life, his scientific character and his works we pointed out the method we followed in the last part of our thesis.

G İ R İ Ş

NESEFÎ'NİN YETİŞTİĞİ ÇEVREYE COĞRAFÎ, TARİHÎ, İLMÎ, İCTİMÂÎ AÇIDAN GENEL BİR BAKIŞ

I- Mâverâünnehr Bölgesinin Coğrâfî Yeri ve Yapısı

A-Mâverâünnehr Kelimesi:

a-Kelimenin Lügat ve Coğrâfî Manası:

1-Bu isim;iki kelimededen teşekkül etmiş olan Arapça bir tamlama olup, isimlerden birisi "verâ" (İngilizce, Fransızca, Almanca karşılığı TRANS), diğeri ise "EN-NEHR" kelimesidir. "VERÂ" kelimesinin manası: "ÖTE" olup "EN-NEHR" den maksat ise CEYHUN (= OXUS = AMUDERYA) nehridir. (1)

2-Tamlama olarak manası ise: "Nehrin arkası, öte tarafı" demek olup İngilizce "TRANSOXIANA", Fransızca "TRANSOXANIE" ve Almanca ise "TRANSOXANIEN" denmektedir.

3-Coğrâfî olarak ifade ettiği mana ise: "Ceyhun nehrinin öte tarafında kalan ülkeler (yerler)" manasına gelmektedir. (2)

Ceyhun nehri ÖN-ASYA'da olup Hazar Denizinin hemen batısında yer alan Aral Gölüne dökülür. Buna paralel akan ve en az bunun kadar tarihte meşhur olmuş diğer nehir de Seyhun (= SIR-DERYA) dır. Ve o da Aral Gölüne dökülür.

b-Kaynaklarda Rastlanan Diğer İsimler:

Coğrâfî kaynaklara baktığımızda, Mâverâünnehr kelimesini karşılayacak değişik isimlere rastlamaktayız. Meselâ: Bir kısım Farsça kaynaklarda bu kelimenin karşılığında "PARDERYA" ismi geçtiği halde (3) diğer bir takım müslüman coğrafyacı yazarların eserlerinde ise aynı bölgeye "EL-CÂNİBÜ'L-HAYTAL" (EFTALİTLER (4) BÖLGESİ) denilmiştir. (5)

1-"Mâverâünnehr" kelimesinde bulunan "Verâ"nın baş tarafındaki "Mâ" ise Arapçada "ismi mevsul" edatı olarak isimlenmektedir. Bunun izahı konumuzla ilgili değildir.

2-Türk Ans., Ank. 1976, C: XXXIII, s: 333

3-Bkz: Prof. Dr. Zekerîya KİTAPÇI, Türkistanda Türkler ve İslâmiyet, Konya, 1988, s: 49; İslâm Ans., C: VII, s: 408

4-"EFTALİT" kelimesi, "APTAL" veya "HEPTAL", yahut "EFTAL" dan alınmıştır. Bunlar, "AKHUNLAR" dır. Arap kaynaklarında, "be" harfi "ye" yazılarak "HAYTAL" diye meşhur olmuştur. Asıl şekli, "HEPTAL" olup, "YEF-TAL" da denilir. Bu kelime bugün dahi bilinmektedir. (Bkz. Z. V. Togan Umûmî Türk Tarihine Giriş, İst., 1981, s: 46 ila 420) Bunlara ayrıca "Abdal" da denilir. (Age, s: 42). Eftalit ise "Eftal" in çoğuludur. s: 46

Ayrıca bölge "TÜRKİSTAN BÖLGESİ" diye de isimlendirilmektedir.(6)

Bu isimlendirmelerin haricinde ,kaynaklarda şu bilgilere de şahit olmaştayız .Ki bu tanımlar,bölgede yaşayan Türk kavimlerinin isimlerini taşımakta ve bölgenin eski meskûnlarının bu kavimler olduğunu bize ifade etmektedir. Meselâ bunlar; "Ardü'l-Gûziyye"(Gûz=Oğuz),"Ardü'l-Becnâkiyye"(Becnâk=Peçenek) ve "Dîz-i Alanan" gibi tabirlerdir. Görüldüğü gibi bu tabirlerin hepsi birer kavim isimleridir. Ve bunların tümü Türk Milletinin değişik boylarını göstermektedir. Yani bu tür kaynaklardaki tabirler,birer Türk kavminin,Arapça ya da Farsçaya geçmiş terkip ve tamlamalardan başka bir şey değildir. Diğer yandan bu tabirler Stroben ve Batlamyus gibi büyük coğrafyacıların eserlerindeki isimlere de büyük benzerlik arzettiği görülmüştür.(7)

B-Mâverâünnehr Kelimesinin Ortaya Çıkışı Ve Yaygın Hale Gelmesi

a-Ortaya Çıkışı:

Bu tabir,Müslüman Arapların H:VII.asır sonuna doğru bölgeyi fethetmelerinin akabinde ortaya çıkmış bir terimdir.

Bu coğrafi terimin doğmasındaki en müessir unsur,Ceyhun(Amuderya=Oxus(8)) nehridir. Ceyhun,Ön-Asyada "Türkistan" ile "İran" ı birbirinden ayıran tarihi öneme haiz bir nehirdir. Ceyhun Nehri,ta eski çağlardan beri Türkçe konuşan kavimlerle Farsça konuşan kavimler arasında; bir başka ifadeyle:"İran ile Turan" arasında geleneksel bir sınır" kabul edilmiştir. Hatta bu durum,Firdevsî'nin destanlarına konu olmuş olan efsanelerde dahi görülebilir.(9)

İşte bölgenin bu isimle anılmasında,Ceyhun Nehrinin tarihi fonksiyonu çok büyüktür. Ceyhun Nehri; kültür,sosyal bünye,iktisâdî refâh,etnik yapı,din ve inanç bakımından bölgeyi ikiye ayırmıştır. Bir başka ifadeyle İran ile Turan'ın tabii sınırlarını çizmiştir.

5-El-Belâzûrî,Fütûhü'l-Büldân,İst.1956,C:II,s:270;El-makdisî,Ahse-nü't-Tekâsim,Leiden.1906,s:261-262.

6-Yakutü'l-Hamevî,c.1,sh.101.

7-İslâm Ansiklopedisi,Ag.yer

8-İslâm Ansiklopedisi Amuderya maddesinde Ord.Prof.Dr.Z.V.Togan bu kelimeyi uzun uzun incelemek ve kelimenin aslının hâlâ münakaşa konusu olduğunu vurgulamaktadır. Bununla beraber;bu kelimenin Türkçe olduğunu söylemeyi de ihmal etmeyip,kelimenin "Büyük Nehir" manasına geldiğini ve Amuderya ile Sirderya (Ceyhun ile Seyhun) nehirleri için kullanılan"Ögüz" kelimesinden türediğini savunmaktadır. Bkz: İsl.Ans.C:I,s:403

9-Kitapçı,Age,s:50

Araplar,bölgeye ilk girişlerinde ve daha sonra girişecekleri ilk fütuhatlarında Ceyhun Nehrini stratejik bir sınır kabul etmişler,bu nehri esas almışlardır. Kuzeyde kalan kısımların fethi için yapılacak savaş stratejilerini de her zaman bu nehirle tayin ve tesbit etmişlerdir. Zira bu nehir (yukarıda da vurgulandığı gibi) önemli sayılması ve daima gözönünde bulundurulması gereken"iki farklı bölge"yi meydana getirmiştir.(10)

İşte Mâverâünnehr kelimesi böyle ortaya çıkmıştır.

b. Mâverâünnehr İsmiinin Yaygın Hale Gelmesi

Daha Hz.Ömer (ra) devrinde(634-644) başlayan fütûhat hareketleriyle,İslâm orduları Ceziretü'l-Arab dışına taşmış ve parlak ilerlemeler sağlamıştı.

Hz.Ömer (ra)'ın liyakatli komutanlarının sevk ve idâreleriyle Müslüman Arap orduları,kısa sürede Suriye'de Bizans'a karşı tam bir başarı kazanmış ve İran'a yönelmişti.

Bundan sonra,güçlü ve asırlık Sâsânî devleti Kadisiye'de Müslümanlar tarafından bozguna uğratılmış,gerek kuzeyde ve gerekse güneyde cereyan eden savaşlarla artık Müslümanlar önünde tutunamaz olmuştu.

Hatta Hz.Ömer(ra)'ın meşhur komutanlarından Ahnef B.Kays idaresindeki Arap orduları,İran'ın bütün kuzey kesimlerini fethederek çok kısa bir zaman içinde Ceyhun Nehrine kadar dayanmıştı. Hz.Ömer, kesinlikle nehrin geçilmesini yasakladığı halde sonraki devirlerde Horasan valileri için bu emir bağlayıcı olmaktan çıkmıştı. Belâzûri'de; bu nehri geçmek için Arapların neler yaptıkları ve nasıl sabırsızlık gösterdiklerini sergileyen pek çok tablolar mevcuttur.Meselâ bunlardan bir kaçını zikretmek gerekirse:"...Sa'd b.Osman b. Affan nehrin öbür tarafına geçti..." ,"...Ubeydullah nehri geçti..." "...Selm, zevcesi Ümm-i Muhammed ile nehri geçti..." gibi buna benzer mühim sayıdaki ifadeler,Arapların nehri geçmede nasıl sabırsız davrandıklarını göstermektedir.

3

Şu halde Belâzûrî gibi diğer bütün klasik kaynaklarda (11) geçen bu olaylardan anlaşılmaktadır ki, Araplar, daha ilk zamanlardan itibaren, iki kavim ve iki bölge (yani İrin ile Turan) arasında sınır teşkil eden bu ismi çok kolay bir şekilde kabullenmişlerdir. Nitekim, Müslüman Fâtihler'ce verilen bu isim, Orta Çağ'da fazlasıyla tutunmuş, Araplar'ın yanı sıra İranlı yazarlarca da kullanılmıştır. Hatta, sadece Araplar ve İranlıların benimsemesiyle de kalmamış, ta XX.y.y'ın başına kadar bu topraklarda meskun Türkler tarafından da sempatiyle benimsenmiştir. (12) Araplar, "En-Nehr" kelimesini alarak bunu özel anlamda kullanmışlar, bu kelime ile Mâverâünnehr'in kuzeyinde kalan bütün toprakları kasdedip, stratejilerini de buna göre tesbit etmişlerdir. Böylece ilk fetih yıllarından itibaren Mâverâünnehr denen bu bölge, Ceyhun vasıtasıyla Horasan'dan ayrılmış oluyordu. (13)

İşte tüm bu bilgilerden de anlaşılmaktadır ki, Mâverâünnehr kelimesi bu kadar benimsenip yaygınlaşmış, fakat bölgeye verilen diğer isimler-her nedense- bu kadar popüler olmamıştır. Öyle ki bu tabir, Arap kaynaklarından (14) diğerlerine de sıçramıştır. Mesele H:IX. asırda Hâfız Ebrû, coğrafyaya ait Farsça eserinde bölgeye Mâverâünnehr ismiyle hususî bir bab ayırmıştır. (15)

c-Eski Coğrafya Kitaplarına Göre Mâverâünnehr Bölgesi

a-Tarihteki Bölümleri:

Mâverâünnehr'e hayatıyet veren, burayı tarihin eski çağlarından beri yaşanılır bir yer kılan ve en önemlisi bölgeyi bir medeniyet merkezi haline getiren, şüphesiz ki Ceyhun ve Seyhun nehirleridir. Bölge, Orta-çağda bu nehir ve kollarına göre 5 bölgeye ayrılırdı

1-Soğd Bölümü: Bu bölüm, Mâverâünnehr bölgesinin en önemli kısmı olup bölümün asıl merkezi burasıdır. Yine bu kesim bölgenin en büyük tarım, ticaret, ziraat merkezidir.

11-Taberi, Tarihü'l-Ümem Ve'l-Mülûk, Beyrut 1987, C:V, s:157; El-Balâzûrî, C:II, s:278-287

12-Türk Ans.Ag.yer.

13-Kitapçı, s:51-52

14-El-İstahrî, El-Mesâlik ve'l-Memâlik, B.A.E.1961, s:161; Belâzûrî, Age ve Ag.yer, s:269-318,

Burada Zerdüşt dinine mensup Soğd'lu tüccarlar çok eski çağlardan beri önemli roller üstlenmişlerdir.(16) Bu bölgede başta Nesef olmak üzere Belh,Semerkan,Buhara gibi önemli ilim merkezleri vardır. Bugün ise bu bölüm Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır.

2-Harezmi Bölümü: Soğd bölümünün batısında kalan ve eski Hiv Hanlığının bulunduğu yerlerin ismidir. Burası coğrafi olarak Ceyhun Nehrinin Aral Gölüne döküldüğü delta kısmıdır. Bugün buralar Karakalpakistan muhtar bölgesidir.

3-Sağaniyan ve Hottel Bölümü: Bu bölüm Mâverâünnahr bölgesinin güney parçasıdır.Bugün ise bu toprakların bir kısmı Tacikistan diğer bölümü de yine Özbekistan sınırları içindedir.

4-Bedeşşan ve Vahan Bölümü: Bu kısım Ceyhun Nehri'nin yukarı (yani batı ucunda kalan) kısmıdır. Bu bölümde bugün Afganistan topraklarına dahildir.

5-Fergane ve Şaş Bölümleri: Bu kısım ise Mâverâünnahr bölgesinin Kuzey kısımlarını teşkil eder. Bu kısım da bugün yine Özbekistan toprakları içindedir.(17)

b-Tarihte Kabul Edilen Sınırları

Coğrafyacılar içinde Mâverâünnahr'ın sınırlarını en detaylı ve en mufassal olarak çizen,şüphesiz ki El-İstahrî'dir.O'na göre Mâverâünnahr,doğuda,Famir,Raşt ve Hottelî içine alacak şekilde düz bir hat ile Hint topraklarına dayanan; batıda Guz(= Oğuz) ve Hazluc(=Karluk) ülkelerinden başlayarak bir kavis halinde Taraz sınırından geçen ve Farab Biskent,Semerkant'ın Soğd'unu,Buhara Harzem diyarını içine alacak biçimde Aral Gölüne dayanan;kuzeyde yine Hazluc Türkleri'nin diyarından; yani Fergane'nin en uzak bölümünden başlayarak Taraz(= Talas)'a kadar bir hat üzerinde devam eden; güneyde,yine düz bir doğrultuda Bedeşşan'dan başlayarak Harezmi(=Aral)Gölü'ne kadar uzanan Ceyhun Nehri'nin kuşattığı bölgelerdir.(18) İstahrî,burada Harezmi ve Hottel'i de Mâverâünnahr topraklarından saymıştır.

16-Kitapçı, Age, s.73

17-Türk Ans., Ag.yer.

18-el-İstahrî, Age, s.161

Bu tarifi tenkid edilecek bir çok yönlerinin olmasına karşılık, muasırları olandığer coğrafyacılardan yapılmış oldukları tariflere göre daha kapsamlıdır. Lâkin, İstahrî, dikkat edilirse bu tarifi zamanın coğrafya anlayışına göre yapmıştır.

İstahrî'ye muasır olan diğeri Müslüman coğrafyacılar da böyle bir netlik bulamamaktayız. Meselâ:

1-Ebü'l-Fida; Takvimü'l-Büldân'ında (19) bölgeyi oldukça daraltmakta ve Mâverâünnehr'i sadece Ceyhun Havzası'ndan ibaretmiş gibi göstermektedir. Ayrıca bölgenin kuzey sınırları hakkında diğeri coğrafyacılar gibi kendisinin de bir şey bilmediğini ifade ederek Mâverâünnehr'i Harzem hududundan alıp Ceyhun'un Bedehşan bölgesine kadar uzatmaktadır.

2-Büyük Coğrafyacı Yakut ise bu konuda oldukça kıt bilgiler vermektedir. (20) Yakut, bölgenin sınırları hakkında zamanın ananesine uymakta ve Ceyhun'u bir sınır olarak kabul etmektedir. Fakat bölge için Kuzeyde herhangi bir şekilde bir sınır çizmemektedir. Hamevî, nehrin kuzeyinde kalan bütün toprakları da Mâverâünnehr olarak zannetmektedir.

3-El-Makdisî'ye gelince (21); bu müellifimiz de tıpkı Ebü'l-Fida ve Yakutü'l-Hamevî gibi Ceyhun'u tabii bir sınır kabul etmektedir. Fakat Makdisî; Mâverâünnehr dediğimiz bu bölgenin tümü için: "El-Cânibü'l-Haytal" (=Eftalitler Bölgesi) (22) diye çok dikkat çekici bir tabir kullanarak diğeri iki coğrafyacidan ayrılmaktadır. Makdisî, eserinin bu kısmında bölge için diğeri coğrafi kaynaklarda rastlanmayan çok kıymetli ve dikkat çekici bilgiler vermektedir.

4-Kâzvinî'de aynen Yakutü'l-Hamevî'nin yetersiz bilgilerini vermekle yetinmektedir. (23)

İşte yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bölge hakkında en detaylı ve kapsamlı sınırlar çizen sadece El-İstahrî olmuştur. Zaten kendisinin memleketi de bölgeye yakındır. Böylece o, hem bölgeye hem de kültürüne vukufiyeti vardır. Bu nedenle daha kapsamlı bilgiler vermesi de etbetteki tabii bir hadisedir.

19-Ebü'l-Fida, Takvimü'l-Büldân, c.1, s.160

20-El-Hamevî, c.1, sh.101.

21-El-Makdisî, Ahşenü't-Tekasim fi ma'rifeti'l-ekalim, Leiden 1906, s:261-262

22-Bkz:4.dipnot.

23-Kâzvinî, Asârü'l-Bilâd, c.2, sh.269

c-Bölgenin Tarihteki Önemli Merkezleri:

1-Soğd Bölgesinde,Semerkand,Buhara,Nesef,Bezde,(Pezde),Hocend,Soğd,Kiş,Ahsikes,Raşt,Maymurg,Kasâniye,Bebusiye,Uşrûsana, Baykent,Cermenije...vs.

2-Hive Bölgesinde,Zemahşer,Cürcan,Kaş,Hive...vs.

3-Sağâniyan ve Hottel Bölümü,Sağaniyan,Hottel,Tirmiz,Belh, Demirkapı,Darzenca,Deşkart...vs.

4-Bedeşşan Bölümü,Bedeşşan.

5-Fergâne ve Şaş Bölümü,Farab,Uş,Şaş,Fergâne,Taşkent,İsbîcâb Hocend,Havkend,Özkent,İlâk,Endicân,Taraz(=Talas),Ahsiket,Çimkent, Otras...vs.(24)

Görüldüğü gibi buralar tarihte çok büyük âlimler yetiştiren sanat,medeniyet ve ilim merkezleridir. Bugün ise(maalesef)bu özelliklerinden çok şey kaybetmişlerdir.

II-Mâverâünnehr Bölgesinin İktisadî Durumu:

İslâmî kaynaklara bakıldığında;Müslüman Coğrafyacılarımız, Mâverâünnehr bölgesinin mamur ve müreffeh bir yer olduğunu,toprağının verimli,hayvancılığının gelişmiş,meyve ve mahsullerinin bol ve çeşitli,halkının da alabildiğine misafirperver ve cömert olduğunu çok güzel ve geniş bir şekilde anlatmaktadırlar.

Yine aynı kaynaklar;bölgenin bayındır bir ülke olduğunu,yol ve köprülerinin mükemmel,hayır müesseselerinin çok,halkının cesur,yiğit,ilim ve marifete karşı şaşılacak derecede meyilli ve kabiliyetli olduğunu anlata anlata bitirememişlerdir.(25)Yani coğrafi kaynaklarımız,bölgenin dinî,kültürel,sosyal,ticari,zirâî ve iktisadî özellikleri üzerinde çok detaylı bir şekilde durarak bizlere yeterli bilgiler vermek için çaba sarfetmişlerdir.

İslâm coğrafyacıları bunların yanında,bölgenin demir,altın gibi kıymetli madenler yönünden çok zengin olduğunu,o çağlarda bölgenin,dışarıya,değerli sayılan deri,çeşitli ıtriyat malzemeleri ve kâğıt gibi bir çok malları ihraç ettiğini ve bunların da Türk bölgelerinden geldiğini ifade etmişler ve uzun uzadıya anlatmışlardır.

24-Türk Ans;Ag.yer

25-İslâm Ans.,A.g.yer;Şemseddin Sâmi,Age.C:VI,s:4140

Acaba bölge, niçin böyle mamur ve müreffeh bir duruma gelmiştir? Bunun elbette bir takım sebepleri vardır. Bunlar:

1-Bölgeden ipek yolunun geçmiş olması: İpek yolu; diğer bölgeleri Asya'nın içlerine-hatta zamanın önemli bir ülkesi olan Çin'e bağlayan çok ehemmiyetli bir yoldu. Bu yol, ticarî ve ekonomik yönden, bölge için hayatîyet kesbediyordu.

İşte bu yol, genelde Ön-Asya (yani Suriye) kıyıları dediğimiz Akdeniz'in doğu kıyılarından başlar. Buradan Dicle ve Fırat nehirlerini geçerek, Hazar Gölünün güney kıyılarına varır. Buradan da devamla Merv, Buhara, Semerkand, Uşrusana (=Eşrevsen), Fergâne ve Kaşgar'a gelirdi. Kaşgar'a gelen yol, güneye sapar ve Hottel'e ve ipeğin asıl yurdu Çin'e böylece varmış olurdu. (26) Doğu ve batı arasında kültür ve medeniyet açısından bir köprü vazifesi gören bu yolun büyük kısmı bölgeden geçiyordu. Bu yol, çevresindeki meskun halkın ticari tecrübesini büyük ölçüde artırmış ve yöreyi (özellikle Soğd bölgesi ve sakinlerini) çok zenginleştirmiş, halkı iktisadî ve sosyal refaha kavuşturmuştu.

2-Diğer önemli bir etken de-yukarıda ifade ettiğimiz gibi bölgenin yer altı ve yer üstü kaynaklarıdır. Bu kaynakların tümü Orta-Doğu'ya ihraç edilirdi. (27)

III-Bölgenin İslâmiyetten Önceki Dinî Yapısı:

İslâmiyet'in Türkistan'a nasıl girdiğini ve ne gibi mücadeleler verdiğini anlama açısından bölgenin o zamanki yapısına kısaca bir göz atmakta fayda vardır.

Mâverâünnehr bölgesi, İç-Asya'ya göre kozmopolit bir yerdir. Gerek sosyal ve etnik bünyesi, gerek dinî karakteri İslâmiyetten önce bir bütünlük arz etmemekteydi. Bugün de etnik yapı ve sosyal bünye açısından yine aynı özelliği taşımaktadır.

Bölge, iktisadî, siyasî, stratejik, jeopolitik ve refah seviyesinin yüksek oluşu nedenleriyle tarihte birçok kavim ve milletlerin akınına uğramış, başta ve en uzun zaman yerli Türkler olmak üzere bir çok milletler buraları münavebeli olarak hakimiyetleri ve yönetimleri altına almışlardır.

26-Kitapçı, Age, s:72

27-Kitapçı, Age, s:54

Bu durumun tabîî bir neticesi olarak,bölgeye gelen bütün kavim ve milletler,kendi inançlarına,kendi özelliklerine ait pek çok şeyler bölgede bırakmışlar ve her alanda bölgeyi etkilemişlerdir. Bunlar dinî,sosyal ve kültürel yönden bölgede derin izler bırakarak(yerli Türkler hariç)hepsi birer birer yok olup gitmişlerdir.

Acaba bölgeye niye böyle akınlar yapılmış,her zaman burada niçin hâkimiyet mücadeleleri verilmiş,çeşitli kavimler ve milletler buraya niçin sahip olmak istemişlerdir? Bu soruya bir kaç maddeyle cevap vermeye çalışalım:

a-En önemli etken,hiç şüphesiz ki bölgenin büyük bir kısmından geçen ipek yolu(=Arapça ifadeyle:et-Tarîkü'l-Harîrî,veya ingilizce tabirle Great Silk Road)nun bölgeden geçmesidir. Bu yol bölge için büyük maddiyatlar sağlıyordu.

b-Yukarıdaki maddenin meydana getirdiği tabîî bir sonuç: İktisâdî,ticarî,zirâî refah yüksekliğinin bölgeyi cazib hale sokması.

c-Jeopolitik öneme haiz olması:İslâmiyet gelmeden,önceki çağlarda,bölgeye gelen tüm kavimler ve milletler,buranın sakinlerine; ne kendi dinlerini zorla kabul ettirme yoluna gitmişler,ne de mevcut her hangi bir dine destek vererek o dini devlet dini haline getirmeye çalışmışlardır. Diğer bir ifadeyle;hiç bir din burada kuvvet bulmamış,mensubunu ve kendi ivmesini burada çoğaltmamıştır. Ve yine hiç bir din (sonradan İslâmiyette görüldüğü gibi) burada ne bir devlet dini,ne de kitleleri arkasından sürükleyip kültür ve ananelerini etkileyecek biçimde cihanşumul bir din haline gelmemiştir.

Bu görünümüyle Mâverâünnehr bölgesi,İslâmiyetten önce potansiyel olarak her türlü din,kültür ve medeniyetlerin bölgede yerleşmesine müsaîd bir eğilimdeydi. Bölge her çeşit tesire açık bırakılmış,hele hele misyonerlerin rahatça çalışma imkânı bulabilecekleri bir yer haline gelmişti. Çeşitli dinlere mensup misyonerler,çok rahat bir şekilde misyonluk vazifelerini icra ediyorlardı.(28)

d-Bölgedeki dinî müsamaha:

Etnik ve sosyal yapı itibarıyla kozmopolit bir şekil arzemesine rağmen,İslâmiyet'ten önce bölgede hiç bir din aktif ve tesirli olmadığı için,burası sosyal çalkantılara,din ve mezhep çatışmalarına ve dinî fırkalaşmalara asla sahne olmamıştır. Çünkü(az-önce de ifade ettiğim gibi) bölgede hiç bir din fazla tesirini gösterememiş,biri ötekine üstün gelme,birini öbürüne üstün yapma,bir dini her yere hâkim kılma gibi bir düşünce güdülmemiş,hiç bir din ne devlet dini sayılabilecek seviyeye gelmiş,ne de devlet herhangi bir dini desteklemiştir.

Fakat daha sonra İslâmiyet'in gelişiyile bu görünüm ortadan kalkmıştır. Bölge potansiyel olarak her çeşit din,kültür ve medeniyete müsait olduğu için,İslâmiyet fazla bir direnme görmeden kısa zamanda yayılmış,kitleleri peşinden sürüklemiş ve bölgenin dinî,sosyal,kültürel ve yaşayış vechesini değiştirmiştir. O kadar ki,değil Mâverâünnehr bölgesi,Orta-Asya içlerinden İspanya'ya kadar olan yerlerde insanları hayrete düşürecek biçimde,hiç bir devirde görülmemiş bir ortak din anlayışına,ortak kültüre götürmüş,bünyesindeki çeşitli milletleri bu iki unsurla yıllarca birbirine bağlamıştır.

Ne yazık ki,uzun sürmeyen bu altın çağdan sonra,fırkalar arası çatışmaların,etnik ve asabiyete dayalı kavgaların ve devletin her hangi bir fırkayı tutması sebebiyle,diğer mezhebe mensup kim-seleri asimile etmeye çalışmasının neticesinde bu İslâm imparatorluğunun-her alanda-bütün kurumları yozlaşmış ve en sonunda dağılarak tarih sahnesine karışmıştır. İşte tefrikaya,mezhepler arası beyhude ve lüzumsuz çatışmalara,asabiyete dayalı fikir ve sistemlerin ortaya çıkmasına,bunların sonucu olarak ta etnik çatışmalara götürecek her müsamahasızlık ve kutuplaşmalar-gerek fert ve gerekse devlet planında olsun-kitleleri yok edip tarih sahnesinden silcek büyük dinamitlerdir. Bunların ateşlenmesiyle,gerek tarihte olsun,gerekse günümüzde olsun sadece devletleri değil,kavim ve milletleri de tarihe gömecek büyüklükte çok önemli hadiseler meydana gelir. Bunun örnekleri tarihte sayılmayacak kadar çoktur. İşte bu

bölgede, böyle ihtilaf ve çekişmeler hiç vukua gelmemiş olan İran ve Bizanslılarda görülen din ve mezhep kavgalarına hiç rastlanmamıştır.

Bu durumu, bölgenin büyük bir kısmını teşkil eden Türklerin, aşırı taassup ve aşırılığa kaçmamalarına ve geniş bir müsamahaya sahip oluşlarına bağlamak mümkündür. Meselâ İslâmiyet, Ön-Asya'ya hâkim olduğu zaman, bütün Ön-Asya dinlerini bölgeden söküp atmıştı. Bu dinlere mensup misyonerler, İslâm ordularının önünden kaçmışlar ve kendilerine en uygun sığınak olarak Türk yurtlarını seçmişlerdir.

Bu hususiyetleriyle Mâverâünnehr, değişik baskılara ve zulümlere maruz kalmış olan muhtelif doktrinlerin hatta sapık mezhep ve fırkaların ve bu fırkalara ait şahısların sığınağı, barınağı olmuştur. Hatta diyebiliriz ki değil sığınağı, bu fırkaların büyüüp geliştiği ve ivmesini artırdığı yerler olmuştur. İrandan mağlup olarak dönen Maniheiztler bu cümledendir.

İşte Mâverâünnehrin bu dört özelliğinden dolayı bölgeye çeşitli dinler ve kültürler akın etmiştir. Lâkin, bu dinlerin çoğu yerli halktan pek fazla mukavemet görmeden bu topraklara girmişler kültürde, sanatta, dinî yapılanmada ve cemaatleşmede tesirlerini gösterip sosyal bir varlık haline gelmelerine karşılık İslâm gibi büyük çapta ve geniş alanda kültür ve din birliğini sağlayamamışlardır. (29)

Bu sosyal yapıya ait genel bilgilerden sonra bölgedeki dinlere kısaca bir göz atalım.

Mâverâünnehrdeki dinleri 3 grupta toplayabiliriz:

1-Ari Dinleri: Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Mazdekizm, Hinduizm, Seneviyye, Mecusilik.

2-Sami Dinleri: Hristiyanlık (özellikle Nasturilik mezhebi)

3-Mahalli Dinler: Şamanizm, Konfüçyanizm, Şintoizm, Yoga dini ...vs. (30)

IV-Mâverâünnehr Bölgesinin Etnik Yapısı:

Bölgenin etnik yapısı şu üç milletten meydana gelmekteydi:

29-Kitapçı, Age, s. 56-58, 75, 76, 77

30-Kitapçı, Age, s. 58

- 1-Kökenleri hala tartışma konusu olan Soğd'lar.
- 2-İrandan göçederek bölge toplumlarıyla adapte olmuş olan Tajik'ler
- 3-Bölgenin önemli nüfusunu meydana getiren,bölgenin yerlileri olmaları nedeniyle hâkimiyeti ellerinde tutan Türkler'dir.(31)

V-Tarihi Seyir İçerisinde Mâverâünnehr Bölgesine Hâkim olan Milletler ve Devletler:

A-İslâmdan Önceki Durum:

Mâverâünnehr bölgesinin,ta ilk çağlardan beri genel olarak İranlılar ve Türklerce iskân edildiğine dair bilgilerin-hem müslüman hem de batılı-coğrafyacılardan eserlerinde zikredildiğini kaynaklarımızdan öğrenmekteyiz. Müslüman coğrafyacılardan eserlerinde bölgeye "Ardü'l-Güziyye,Ardü'l-Becnâkiyye,Diz-i Alanan" gibi tabirlerin,aynen Stroben,Batlamyus,G.L.Strange,ve W.Arnold gibi eserlerinde de geçmesi buna iyi bir örnektir.(32)

Müslüman coğrafyacılardan eserlerinde bu tabirlerin geçmesi,batılı coğrafya âlimlerinin de eserlerinde bunlara aynen yer vermeleri,gerçekten çok ilginçtir. Böyle bir olay bizlere"Buranın ilk sakinlerinin Türkler olduğu" fikrini teyid etmektedir. Nitekim tabirlerde,Türk kavmiye mensup çeşitli boyların isimleri ifade edilmekte ve bölge sakinlerinin"Oğuzlar,Peçenekler,Uzlar ve Alanlar" olduğu kesinlikle ortaya çıkmaktadır.

Yine W.Arnold ve G.L.Strange'nin eserlerinde"özellikle Amuderya(=Ceyhun) nehri kıyılarının,V.Y.Y.da Sâsânî(= İran)'lerle,Akhun'lar arasında geçen egemenlik mücadelelerinin merkezi"saydıklarını ve "Ceyhun'un kuzeyinde kalan toprakları Türk yurdu" addettiklerini,ayrıca "Buraların ilk sakinlerinin de Türkler olduğunu" ifade ettiklerini kaynaklarımızdan bilmekteyiz.(33)

Ayrıca:

a-Firdevsi'nin"Efrâsiyâb'ın oğlu Puşeng'in bu ülkeyi yönettiğini"zikretmesini,

b-"Bedehşan,Vahan,Fergâne bölümünün,öteden beri Oğuzlar'ın ellerinde bulundurdıkları" ile ilgili delillerin bulunduğunu,

31-Kitapçı, Age, s.57

32-Türk Ans., Ag.yer.

33-Türk Ans., Ag.yer.

c-"Türkler ile bölgedeki İranlıların,burada çok eski çağlardan beri birbirleriyle temas halinde olduklarını" belgeleyen vesikaların bulunduğunu,yine kaynaklarımız aracılığıyla müşahade etmekteyiz.(34)

İşte tüm bu bilgiler,Oğuzlar'ın ve Peçenekler'in çok eski çağlardan beri,bu bölgede yaşadıklarını bizlere isbat etmektedir.

Gerek İslâmiyet'ten önce,gerekse İslâm'ın ilk devrelerinde bölgede devlet olarak da şu Türk Devletlerini görmekteyiz:

1-Asya Hun İmparatorluğu (M.Ö.4.yy ile M.S.48)

2-Göktürk İmparatorluğu (?-744)

3-Uygur İmparatorluğu (744-1209)

Bunlarla ilgili detaylı ve tarihî bilgileri burada vermek konumuz dışı olduğu için bunları ilgililere bırakıyoruz.(35)

B-İslâmiyetin İlk Devrelerinde Mâverâünnehr Bölgesinin Durumu

Rasulullah(as) zamanında bölgede büyük devlet olarak Sâsâni'ler,Göktürk'ler görülmektedir.(36) Rasulullah (as)'ın bu devletlere elçiler gönderdiğini,onları İslâm'a davet ettiğini ve böylece diplomatik ilişkiler içinde bulunduğunu kaynaklardan müşahade etmekteyiz.

C-Hülefâ-i Râşidin Devri:

Rasulullah(as)'dan sonra,başa gelen Halife'ler,İslâmiyeti bölgeye yaymak için tamamen Peygamber'in metoduna uydular. Raşid Halife'ler dediğimiz Dört Halife devrinde bir yandan siyâsî,bir yandan askerî fütuhatlar yapılırken diğer yandan da tebliğ görevi yapılıyordu. Böylece bölge hızla İslâmlaştırılmağa çalışılırken Müslüman Araplar,askerî,siyâsî ve diğer yönlerden her ne gerekiyorsa her alanda faaliyet gösteriyorlardı.

Askerî yönden Arapların Türklerle ilk sıcak teması,624 Nihavend savaşından az bir zaman sonraya rastlar. Arap orduları ilk olarak Mâverâünnehrin güneyinde,Toharistan bölgesinde Türklerle karşı karşıya gelmişlerdi.

Diğer yandan Arapların Mâverâünnehre ilk girişleri,667 de el-Hakem b.Ömer el-Gıfârî kumandasında olmuştur. Bu ordu ta Sâğaniyan'a

34-Türk Ans.,Ag.yer.

35-Prof.Faruk Sümer,Oğuzlar,İst.,1980,s.XXV+60 arası;Togan,Age,7-54 sayfeler arası,Kâmuran Gürün,Tarihte Türkler,İst,1984,5:107 ile 268 arası

36-Kitap 91, Agc., s.96-97.

kadar ilerlemiş ve 3 yıl burada kalmıştı. Ne yazık ki sonraları yerli halkın isyanı ve baskısıyla buradan çıkarıldılar. Fakat daha sonra Rebi b.el-Harisî,yeni bir orduyla Akhun'ları yenerek tekrar Sağaniyan'ı işgal ettiler. 673'te yeni vali Ubeydullah b.Ziyâd, harekete geçerek Semerkant,Buhara'yı alarak Göktürk Devletini haraca bağladı. Buradan büyük bir Türk topluluğunu alıp Basra'ya getirip kendi ordusuna kattı. 673'de vali olan Sa'd b.Osman b.Affan, Tirmiz kalesini fethederek Soğd ve Sağaniyan bölgelerinin fethini tamamlamış oldu. Lakin 34 yılda bölgenin 'i ancak alınabilmişti.

Mâverâünnehr tarihinin ilk bölümü burada kapandı.Fakat Kuteybe b.Müslim'in seferlerine kadar bölgede sükûnet kurulamadı. Kuteybe'nin 706 ile 715 yılları arasında Mâverâünnehr seferleriyle bölgede-Üsrûsene hariç-bütün bölge fethedilmişti.

716'da Türkeşler'den "Sulu"nun bölgeye düzenli ordularla tarruzları görülür. Sulu,bölgede başarılı olur olmaz bölgedeki baş eğişmiş bulunan bütün şehirler ve köyler yeniden ayaklanır.

720'de Kör-Sul,Semerkant'a yürüyerek Mâverâünnehr içlerine kadar gelir. Bunun böyle gelişi iyice ayaklanmalara sebebiyet verir. Bunun üzerine Horasan valisi Ömer b.Hubeyre,genel af çıkararak bir müddet sükuneti sağlar. Bu sükuneti fırsat bilen müslüman Araplar,724'te yeni bir saldırıyla Yaksart'ı geçip buraları tahrip ettiler. Ne yazık ki bir müddet sonra Sulu yönetimindeki Türk kuvvetleriyle ezildiler. Böylece Müslüman Araplar Ceyhun'un kuzeyinden sökülüp atıldılar.

Bu olayla,Mâverâünnehrdeki Arap fetih hareketi ağır bir yara almış oldu ve Araplar 5 yıl gibi bir süre Mâverâünnehre giremediler.

Türklerin,Mâverâünnehr üzerindeki hakimiyetleri,Çinliler'in bu devlet içinde meydana getirdikleri anarşiye kadar devam etti. 738'de Sulu,Kör-Sul tarafından öldürülünce ülkenin kaderi değişti ve ikiye ayrıldı.Böylece Batı-Asya'daki Türk Hakanlığı 200 yıl inkıtaa (Kesintiye) uğradı. Bu sonuçla hem bölgeye yeniden Arap hakimiyeti başlamış,hem de bölgenin tamamen Müslüman olmasına neden olmuştur.

Sulu'nun öldürüldüğü sene Horasan valiliğine Nasr b.Seyyar'ın tayin edilmesi ile birlikte bölge politikası değiştirilmişti.

Nasr, başarılı ve şefkatli politikasıyla halkı hem İslâmiyete ve hem de Arap hakimiyetine ısındırmıştı. Halk yavaş yavaş Arap idaresine sempati duyar hale gelmişti. Fakat; bölgedeki beylerin imtiyazlarına ve menfaatlerine engel olan İslâm'ın eşitliğe dayalı prensipleri ve halkın da süratli bir şekilde Müslümanlaşması, yöredeki bu beyleri rahatsızlatmış ve halkı isyana teşvik etmişlerdi. Lâkin, bu asilzadeler umduklarını bulamamışlardı. Nasr ise orta ve üçüncü sınıf tabakaya dayanıyordu. Ve bölgenin hakimiyetinin bundan geçtiğine inanmıştı. Bunun şuurunda olan ilk valî de Nasr idi. Bu politika, okadar başarılı olmuş idi ki Horasan'da büyük ihtilal (Abbasi İhtilâli) patlak verdiği zaman halk, Nasr'ın yanında yer almışlardı. Daha sonra bu politikayı aynen Tahirî ve Sâmânî'ler de takip ettiler.

Mâverâünnehr'de Çin nüfuzunu kıran ve bölgeyi sıkı bir şekilde İslâm'a bağlayan olay ise Ziyâd b. Salih'in Talaz (Talas) savaşıdır. (37)

İşte, Rasulullah (as) devrinden başlayıp Emeviler'in yıkılış tarihleri olan Milâdî 750 Ocak (Hicri: 132 C. evvel / C. ahir) tarihine kadar bir kesiti anlatan Mâverâünnehr'in kısaca tarihi bundan ibarettir.

Abbasiler; bu tarihte Emeviler'in son kırıntılarını Zap Suyu kenarında mağlup edip darmadağın ettikten sonra çok kanlı bir biçimde idareyi ele alırlar. Böylece ta 1258 yılında Hülagü'nün Bağdat'a girip Halife'yi öldürerek Abbasiler'e son vermesine kadar her zaman idareyi ellerinde bulundurmasalar bile-hakimiyetleri devam etti. (38)

Abbasi'ler zamanında Mâverâünnehr bölgesi Tahiriler'e kadar Horasan valilerince yönetilmiştir. Bölgede, 738 yılından 820 yılına kadar bölgeyi Abbasiler'ce tayin edilen yaklaşık 20 vali yönetir. (39) Artık bundan sonra Abbasi Devleti, Mâverâünnehr ve civar bölgelerde, iyiden iyiye nüfuzunu yitirir. Şeklen Halife'ye bağlı olan müstakil küçük hanedanlar ve devletler, bölgenin yönetiminde söz sahibi olurlar. Nitekim bu büyük imparatorluk, sadece doğuda değil, batı kanadında da tamamen nüfuzunu kaybeder. İmparatorluğun

37-Türk Ans., Ag.yer.

38-Philip K.Hitti, Age, C.I, s.438-443

39-Öztuna, Age, C.I, s.160

batı yakasında şeklen ve sureten Halife'ye zayıf bir bağla bağlı olan bir çok hanedan ve devletler(=Tavaif-i Mülûk)meydana gelir.

İşte biz,sadece konumuzla ilgisi bakımından doğuda kurulan bu Hanedanlara ve Devletlere (yine konumuz elverdiği ölçüde) kısaca değinerek bu bahse son vermek istiyoruz.

- 1-Tahiriler:(820-872)
- 2-Saffâriler:(867-908)
- 3-Samâniler:(874-999) (40)
- 4-Karahanlılar:(848-1212) (41)
- 5-Gazneliler:(961-1191) (42)
- 6-Harzemşahlar:(995-1231) (43)
- 7-Büyük Selçuklu Devleti:(1040-1157)
- 8-Moğol İstilâsı:(1157-1220) (44)
- 9-İl-Hanlılar:(1220-1350) (45)
- 10-Bazı Küçük Hanedanlar:(46)
- 11-Timuroğulları:(1370-1506)
- 12-Karakoyunlular
- 13-Ak-Koyunlular
- 14-Safeviler
- 15-Şeybaniler

İşte yukarda sayılan bu hanedanlar ve devletler,bölgede haki-miyet mücadelelerine girişmişler,münavebeli olarak Mâverâünnehri ve buna komşu toprakları yönetimleri altında tutmuşlardır. Bunların hepsinin bölgede kültür ve sanat izlerine rastlamak mümkündür. Hep-si kendilerine has bir takım kültür ve sanat izlerini bölgede bıra-karak silinip gitmişlerdir. Bugün ise buralar(Sovyetlerin çözülmesi-ne kadar) S.S.C.B.tarafından XX.yy'ın ilk çeyreğinden beri yönetilmek-teydi. Bu ^{toprakları dahilinde}çözülme ile birlikte Mâverâünnehr dediğimiz bu bölge Özbe-kistan ^{toprakları dahilinde}yönetiminin altında kalmıştır.Bugün bölge,İslâm Keriköv tara-fından yönetilmektedir.

- 40-K.Hitti, Age, C.II, s.725-733
- 41-Öztuna, Age, C.I, s.621
- 42-Prof.Dr.Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti, Ank.1990
- 43-Kâmuran Gürün, Türkler ve Türk Devletleri, İst.1984, s.398
- 44-K.Hitti, Age, C.2, s.759-772
- 45-Bertold Spuler, İran Moğolları, Ank.1987
- 46-Öztuna, Age, C.I, s.160

Not:Bölgenin tarihiyle ilgili daha detaylı bilgiler,sadece zikredi-len yerlerde değildir.Geniş bir şekilde yöre tarihini incelemek is-teyenler bu eserleri mütalaa etmelidirler.

VI-Mâverâünnehrin Önemli Merkezlerinden Biri ve Müellifimizin
Doğum Yeri Olan Nesef:

Mâverâünnehrin Coğrafi,İktisadî,Dinî,Etnik ve Tarihî yapısı bakımından hakkında yeterli sayılabilecek ölçüde bilgi verip bölgeyi tanıttıktan sonra,tezimizin konusunu teşkil eden Ebü'l Berekât En-Nesefî'nin doğum yeri Nesef'i ele almanın artık zamanı gelmiştir.

Aslında,sadece Müellifimizin doğum yeri üzerinde durmak ve burayı tanıtmak-belki de-yeterli sayılabilecek iken,biz;gerek ilmi,gerek tarihî,gerek stratejik,gerek sosyal yönünden önemli olan bu bölgeyi gündeme getirmek ve bölge hakkında biraz dikkatleri toplamak açısından tüm bölgeyi ele alıp incelemeyi uygun gördük.Zira Nesef'in,bir ilim ve medeniyet merkezi olduğunu daha iyi kavratmak tüm bölgeyi tanımağa bağlıdır. Nitekim bir bölgenin çok daha iyi gözetlenmesi,nasılki oraya kuşbakışı olarak havadan bakmağa bağlıysa,aynen bunun gibi bölgeye kuşbakışı bakmak ve her yerini daha iyi gözetlemek zarureti vardır. İşte bundan dolayı evvela çevreye bakıp buraları tanıtmayı,sonra Nesef'i ele almayı uygun gördük. Sadece Nesef'in tanıtılmasıyla yeterli bilgi elde edilemez. Bölgenin tarihteki oynadığı rol çok büyüktür. Nesef,bölgenin bir kesimi,bir cüzüdüdür. Bütün hakkında bilgi sahibi olmak her zaman parça hakkında bilgi sahibi olmaya yardım edecektir. Mâverâünnehr,yıllarca ilim ve medeniyete hizmet etmiş,dünyanın en ehemmiyetli merkezlerinden bir tanesi ve-belki de-önde geleni olarak kabul edilebilir. Bugün de bu kabiliyete sahip bir potansiyeli vardır. Böylece bölgenin iyi tanınması ve dikkatlerin teksif edilmesi gerekmektedir.

Bölgeyi külli olarak ele alıp inceledikten sonra bölgenin bir cüzü olan Nesef'e gelelim ve bura hakkında da bazı malûmatlar vermeye çalışalım;

Bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Nesef'in;

1-Tarihteki Yeri:Müellifimizin doğum yeri olan Nesef,tarihte Mâverâünnehr diye isimlendirilen bölgenin çok önemli bir ilim ve medeniyet merkezidir.

2-Coğrafi Yapısı:Nesef,Buhara'nın 150 Km.güney-doğusunda olup Karşı Irmağı'nı teşkil eden iki çayın kesişim noktasına yakın bir yerde kurulmuştur. Bu iki çayın birleşiminden meydana gelen

nehir, Ceyhun Nehrine kavuşmadan ileride (batıda) çöller arasında kaybolur. Karşı Nehri'nin diğer adı da "Keşkrûz" olup, kuzeyde Semerkand'ın kuzeyinden geçen ve yine çöller arasında kaybolan Zerefsan ırmağına paralel akar.

Şehir, ismini Keşkrûz suyundan almış olan Kaşka-Derya vadisinde kurulmuştur. Diğer bir ismi de Nahşep olan Nesef, Buhara'yı Belh'e bağlayan yol üzerinde olup Buhara'ya 4, Belh'e ise 8 günlük mesafededir. İstahrî, zamanında Nesef'in ancak tek bir mahallesi (Rabazı) ile Kuhunduz isminde bir kalesinin olduğunu zikreder.

Nesef, büyük ve tabii güzellikleri haiz bir şehir olup, şehrin içinden geçen Karşı Nehrinin iki tarafında bağlık, bahçelik güzel yerler vardır. Etrafı da surlarla kaplıdır.

Nesef, kaldırımlarla döşenmiş temiz sokakları, işlek ticareti, verimli arazisiyle mamur ve müreffeh bir şehir görünümündeydi. Şehirde iki de güzel saray vardı. Bunlardan birisi; bir Özbek Han'ı tarafından yaptırılan saray olup diğeri de Timur'un inşa ettirdiği "Zenci" sarayıdır. Şehrin 10 Km. batısında olan bu güzel sarayı Timur çok sever ve burada ikâmet ederdi. Nesef; Tarihte kama, bıçak, kılıç ve benzeri silahların yapımı yanında zarif ibrik, gümüş kakma kablara gibi süs eşyaları imalatında da pek meşhur bir yerdi.

Şehrin dört kapısı olup düz bir vadiye kurulmuştur. Keş'ten iki merhale uzaklıkta dağlık kesim vardır. Nesef ile Ceyhun arası ise çöl olup bu bölgede dağ yoktur. Doğuda Keş'ten doğup gelen iki çay ile güney-doğudan gelen iki başka çay da, Nesef'in doğusunda toplanır ve buradan itibaren Keşkruz ırmağını meydana getirerek şehrin ortasından geçer. Şehrin dışında da iki tepe mevcuttur.

Nesef'in bir çok köyleri ve kasabaları vardır. Bunların çoğu sulak araziye sahip olduğu halde, Nesef'in arazisinde bu nehirde başka akan su yoktur. Hatta bu nehrin, bazı seneler kesildiği de olur. O zaman şehrin bostanlarının suyu kuyulardan sağlanır. Nesef arazisi verimli topraklara sahip, otu ve merası bol bir yerdir.

(47)

47-Yakutü'l-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut, 1957,

İbnü'l-Esir el-Cezerî, el-Lübâb fi tehzibi'l-ensab, Bağdat t. 2, C. I., sh. 101; Şemseddin Sami, Kamûsü'l-A'lâm, İst. 1316, C. V, s. 3510; İslâm Ans. C. IX, s. 39-40.

C-Bugünkü durumu:

Nesef,bugün;15 S.S.C.B.Cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan müstakil cumhuriyeti sınırları içindedir. Cumhuriyetin bugün başkenti Taşkent olup yüzölçümü: 281.800 Km².dir. Tarihte Hive hanlığının kurulduğu yer olan ve daha öncede Hvarizm Ülkesi dediğimiz bugünkü Karakalpakistan muhtar bölgesi de bu cumhuriyete bağlı olup,buranın 165.000 Km².lik alanıyla Özbekistan'ın toplam yüzölçümü 447.000 Km²'ye ulaşır.(48)

48-Yılmaz Öztuna,İslâm Devletleri,Ank.1989,C.I,s.690

BİRİNCİ BÖLÜM:

NESEFİ'NİN HAYATI-ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ:

A-Hayatı:1-İsmi:

Müellifikizin ismi, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud (49) olup, lakabı, Hâfızü'd-din (50), künyesi ise, Ebü'l-Berekât'tır (51) Doğduğu yere nisbetle de Neseфі (52) denir.

49-Taşköprü-Zâde'nin Mitâhü's-Sa'âde adlı eserinde dedesinin ismi Mahmud değil Muhammed olarak geçmektedir. (Age, Kahire, 1968, C.II, s.188)

50-Müellifin hayatını araştırırken; bu lakap (Hâfızü'd-Din) ile anılan Mâverâünnehr'de iki âlime rastlamaktayız:

1-Muhammed b. Muhammed b. Nasr Ebü'l-Fadl el-Buhârî (v:693/1293) dir. (el-Kuraşî, el-Cevahirü'l-Mudiyye, Haydarâbâd, 1332, c.II, s.163)

2-Bizim müellifimiz olan Neseфі'dir.

51-Ebü'l-Berekât künyesiyle maruf olanlar: Bunlar sayıca çok olduğundan imkan nisbetinde olanları ele alalım:

1-es-Sehâvî, bu künye ile maruf 31 zat sayarken (es-Sehâvî, ed-Dav' ü'l-Lami, Beyrut, Tsz, s.3), el-Kuraşî ise; Ebü'l-Berekât ibn-i Ebi'l Hüseyin b. Necip b. Muammer el-Medayinî (v:667/1268) isimli şahsı zikreder. (el-Cevâhir, c.II, s.328)

II-Bunlardan başka, bu künye ile maruf şu zatlar vardır: 1-Ahmed b. İbrahim el-Askalanî el-Mısri (v:876/1471) (ed-Dav, C.I, s.205).

2-Ebü'l-Berekât b. Hasan b. Muhammed Asâkir (v:627/1299) (İbn-i Kesir, el-Bidâye, Beyrut, 1966, C.XIII, s.127; İbn-i İmâd el-Hanbeli, Şüzûrâtü'z-Zehap, Beyrut, 1979, C.V, s.123) 3-Ebü'l-Berekât Sahr b. Sahr b. Müsâfir. (v:?) (en-Nebhâni, Câmî'ü Kerâmâti'l-Evliya, Mısır, 1329, C.I, s.253) 4-Ebü'l-Berekât Hibetullah b. Melka el-Bağdadî (v:555/1160) (Henry Corbin, İslâm Felsefesi Tarihi, İst. 1986, s.178)

5-Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî (v:577/1181) (Dr. Sadreddin Gümüş, Seyyid Şerif Cürcânî, İst. 1984, s.45, Krg: İbnü'l-Enbârî, Nüzhenin Önsüzü, Kahire, Tsz, s.5)

52-Neseфі nisbesiyle anılan Zatlar: İşte ileriki konumuza asıl ışık tutan bölüm burasıdır. Ve en fazla ilgi duyduğumuz kısım da burasıdır. Çünkü bu nisbeyle anılan âlim sayısı, küçümsemeyecek derecede kabarıktır. İşte bunların başında en meşhurları olan ve çoğumuzun bildikleri 3 Kelâmcı meşhur Neseфі'ler gelmektedir. Ki bunlar: 1-Ebü'l-Ma'in en-Neseфі (v:508/1114), Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Neseфі (v:537/1142), Burhaneddin en-Neseфі (v:687/1289) dir. Bunlar dışında, Prof.Y.Ziya Kavakçı Bey "XI ve XII. asırlarda (H: 391-597 arası) Mâverâünnehr fakihleri" isimli eserinde sadece bu devirde Neseфі'ten 10 tane büyük âlim yetiştiğini kaydetmektedir. (Bkz. Age. Ank. 1976, s.304) Bu eser gerçekten çok dikkat çekicidir. Kavakçı Bey'in bu eseri gözden geçirilecek olursa o devirde Mâverâünnehr bölgesinin ne büyük bir ilim ve medeniyet merkezi olduğu açıkça görülür. Nitekim bölgede özellikle 5 büyük ilim merkezi vardır. Bunlar: Buhara, Kâsân, Marğınân, Neseфі ve Semerkand'dır. Bu şehirlerin (sadece Karahanlılar devrinde) yetiştirdikleri âlim sayısı da sırasıyla: Buhara: 32, Kâsân, Marğınân, Neseфі: 10, Semerkand: 12'dir. (Bu 10 Neseфі için Bkz: Y.Z. Kavakçı, Age, s.27-29-80-89-170-174-186-205-222-254).

.....

Bunların haricinde şu zatlar da Nesefî nisbesiyle meğhur olmuşlardır:

I-İbrahim b.Ma'kal b.el-Hâc-el-Hafız el-Allâme en-Nesefî(V:295/907)

II-Ebu İshâk Muhammed b.Mansur b.Muhallas el-Hâkim en-Mukadî(V:434/1041)

III-Ebu Ali Huseyn b.Hızır b.Muhammed b.Yusuf(V:424/1032)(Bu üç âlim için Bkz:(ed-Davûdî,et-Tabakâtü'l-Müfessirin,Mısır,1972,C.I, s.22 ve C.II,s.6;el-Cevahir,C.II,s.134; ez-Ziriklî,el-a'lâm,Beyrut, 1969,C.II,s.237; Kehhale,Mu'cemü'l-Mü'ellifîn,Suriye 1957,C.IV,s.6)

IV-Hannâd b.İbrahim en-Nesefî (D:465/1072)

Nesefî'nin bu lakab ve künyelerinden başka, kaynaklarda bir takım medh ifadelerine rastlanmıştır ki, O'nun Ulema arasında ne denli tanındığını, ne kadar yüksek bir mertebeye layık görüldüğünü ve akranları arasında pek mühim bir mevkide olduğunu göstermektedir. Nitekim Nesefî'nin hayatına yer veren tüm tabakat kitaplarında bu ifadelerin hepsi mevcuttur. Meselâ bunların bir kaçı şöyledir: "Faydalı tasniflerde bulunan kişi... Zamanında dengi olmayan büyük âlim. Kur'an'ı tefsir etmede, Hadis-Fıkıh-Usûl ilminde ve bu ilimlere ait en ince noktalara ve manalara vukûfiyette pek mâhir ve mütebahhir bir müfessir, Fakih... ve hatta.... pek büyük bir Kelâmcı.... son devrin mühim zâhid simalarından ve muteber imamlarından...." gibi, bir takım medhedici ifadelerle sık sık rastlamamız mümkündür. (53)

Müellifimiz hakkında "Alametü'd-Dünya" diye başka bir lakabına daha rastlanmıştır ki bu, sadece bir kaynaktan geçmektedir. (54)

2-Doğum Tarihi ve Yeri:

Doğum tarihine geçmeden önce şunu vurgulamak gerekir: Müellifimiz hakkında, her nedense kaynaklarda çok az bilgiye rastlamaktayız. Böyle meşhur birisinin hayatı hakkında elde pek az bilginin bulunuşu doğrusu hayret vericidir. Nitekim kaynakların çoğu, Nesefî'ye ya hiç değinmemişler veya değinenler ise bir iki satırlık bir geçiştirmeye başkalarına geçmişlerdir. Meselâ bulabildiğimiz 42 Tabakat kitabının sadece 12'si Nesefî'nin hayatına yer vermiş olup bunlar da tatmin edici mahiyette değillerdir. Bazı araştırmalarımız neticesinde edindiğimiz kanaate göre, bu durumu; şu sebeplere bağlamamız mümkün olabilir. Bilindiği gibi 1220'de Orta-Asya'da başlayan ve hemen hemen bir asır süren Moğol kıyımı büyük boyutlara varmış, özellikle Orta-Asya ve Mâverâünnehr bölümü bu katliamdan geniş ölçüde zarar görmüştür. (55) İşte bu sebeplerle olsa gerektir ki Ebü'l-Berekât-en-Nesefî'nin doğum tarihine, kaynaklarda pek rastlayamadık. Dolayısıyla Müellifin doğum tarihini bilemiyoruz. Lâkin;

53-Bu medh ifadeleri için, Bkz: İbn Hacer el-Askalânî, ed-Dürerü'l-Kâmine, Mısır 1966, C.II, s.352; ez-Zehebi, et-Tefsir, Mısır 1966, C.I, s.304; Yusuf İlyas Serkis, Mu'cemü'l-Matbû'ât, Mısır 1928, C.II, s.1850; el-Leknevî, el-Fevâid, Beyrut 1324, s.102; Isl.Ans., İst.1964, C.IX, s.199; Ö.Nasuhî Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, İst.1974 C.II, s.359.

54-el-Askalânî, Age, C.2, s.352.

55-Bu istilâ, Çin ve İç-Asya'dan başlayarak Batı Türkistan, Fergâne-bilhare-Mâverâünnehr, özellikle Buhara, Semerkant, Belh gibi

Sayın Prof.Dr.İsmail Cerrahoğlu'na göre,(56) şu şekildeki bir tahminle O'nun H:7.yy'ın ilk çeyreğinde vefat ettiğini anlamış oluruz:

Konumuzun ileriki bölümlerinde de ifade edeceğimiz gibi Neseffî'nin hocasının"Şemsü'l-Eimme" lakabıyla meşhur olan Muhammed b. Abdüssettar el-K erderî olduğunu biliyoruz. el-Kerderî'nin vefat tarihine baktığımızda,O'nun H:642 yılında vefat etmiş olduğunu görürüz. Müellifimiz,bu büyük Zat'tan ders okuduğuna göre,vefat tarihi olan 642/1244 yılından önce olması gerekir. Bu durumda Neseffî'nin doğum tarihinin en azından H:7.yy'ın ilk çeyreği olması gerekir.

Müellifimizin doğum yeri,nisbesinden anlaşılabileceği gibi Neseffî tir.(57)

3-Yetişmesi ve Hocaları:

Hafızü'd-Din Ebü'l-Berekât Abdullah en-Neseffî,islâmî ilimler alanında sadece kelâm ilmi dalında meşhur olmayıp,Tefsir,Hadis,Fıkıh Usûl ilminde de söz sahibi olan mümtaz bir şahsiyettir. İlmi ve şahsiyetiyle ulemâ arasında belli bir seviyeye yükselmiş,yüksek bir otoriteye sahip olmuş ve eserleriyle temâyüz etmiş mümtaz bir dehâdır.

İslâm Medeniyet Merkezlerini yakıp yıkmış,hatta bununla da yetinmeyerek ta Ön-Asya bölgesine geçip 1258 yılında Bağdat'a kadar gelmişti.Hilâfetin merkezine katliam yaparak gelen Moğol orduları,Halife ve Devlet Erkânı'nı da katletme cesaretini göstermişler ve binlerce masum halkın kanını akıtmışlardı.Bu da yetmemiş gibi çok değerli ilim adamlarını da şehid etmişlerdi.(Bkz:Ahmed Cevdet Paşa,Kıyas-ı Enbiyâ,İst.1331,C.II,s.447).Böylece geniş çaplı katliamda Moğol orduları,vardıkları her yerde taş üstünde taş bırakmamışlar,İslâmın bütün kültür ve medeniyet merkezlerini-sanki-tarih sahnesinden silercesine yok etmişlerdir.Devlet başkanlarının yapmış oldukları saraylar ve kütüphanelerden,geriye sadece kül yığınları ve harabeler kalmış,100.000 kişilik nüfusa sahip medeniyet merkezi olan Herat şehrinde ancak 40.000 kişi sağ kalabilmişti.Meselâ:o günleri yaşayan İbnü'l-Esir,şehrin o günkü acıklı halini duygulandırıcı bir şekilde anlatmış,hatta bölgeyi bir asır sonra gezen İbn-i Batuta ise "Hala buraların virâne durumları büyük çapta kendini muhafaza etmektedir" diye üzüntüsünü dile getirmiştir.(Bkz.Philip K.Hitti,İslâm Tarihi,İst.,1980,C.II,s.759-760)

İşte genel hatlarıyla çizdiğimiz bu katliam,Neseffî ve çağdaşlarının biyografileri hakkında pek az bilgiye sahip oluğumuzun nedenlerinden biri sayılabilir. Çünkü bu katliam ile sadece insan kıymı olmamış,aynı zamanda çeşitli kütüphane ve değerli tarihi eserler yakılarak da bir bilgi ve tarih katliamına gidilmiştir.

56-İsmail Cerrahoğlu,Tefsir Tarihi,Ank.1988,C.II,s.315

57-Neseffî şehrine ait yeterli bilgi daha önce geçti.

İleride göreceğimiz gibi eserleri, ilim ehline pek hüsni kabul görmüştür. O kadar ki yazdıkları eserlere geniş çapta şerhler yapılmış, şerhlerine haşyeler yazılmış ve yıllarca medreselerde okunmuştur. (58)

Nesefî'yi, Tefsirci'ler, Mufessir; Hadisci'ler, Muhaddis; Fıkıhçı'lar, Fakih; Kelâncı'lar, Mutekellim olarak tanır. Herkes onun eserlerinden her zaman büyük faydalar elde etmişlerdir.

Fakat Abdullah en-Nesefî, daha ziyade Usûl ve Furir Fıkıh alanında eserler telif etmiştir.

Hayatının büyük bir çoğunluğunu tahsil aymakla geçirmiş, ömrünün sonuna kadar ^{her} sadece ilimle işigal etmiştir. Parlak Hoca'larından ders almış, hem kendini zirvelere yükseltmiş hem de zirvede talebeler yetiştirmiştir. Hatta Zehebî, et-Tefsir ve'l-Mufessirûn isimli eserinde O'nun için "Şemsü'l-Eimme el-Kerderî ve el-Attâbî gibi o devrin en büyük Âlimlerinden ders almış birisi için bu kadar ilim çok görülmez." (59) Zehebî bu ifadesiyle bir yandan Nesefî'nin ilminin büyüklüğünü ifade ederken diğer yandan da ders aldığı Hocalar'ın ilimde ulaştıkları zirveyi ve bunların çok büyük çaplı âlimler olduğunu vurgulamaya çalışıyor.

Hayatına yer veren tabakat kitaplarımız, Müellifimizin Hocalarını anlatırken, ittifakla önce Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Abdüssettar el-Kerderî'yi (60) zikretmeleri, bende "Belki de ilk Hocası, bu zât olabilir." fikrini uyandırmıştır.

58-Meselâ Muhammed b. Muhammed el-Bektemirî (v:798/881) (es-Sehavî ed-Dav'ü'llâmî, Beyrut, tsz. C.IX, s.173-175) ile Ebu Zekerîyyâ Yahya b. Muhammed el-Münâvî (v:798/871) (ed-Dav'ü'llâmî, C.X, s.254) gibi âlimlerin ezberlediğini burada zikretmek gerekir.

59-Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsir ve'l-Mufessirûn, C.I, s.304

60-Dr. Bedrettin Çetiner, "Nesefî ve Medârikü't-Tenzil ve Hakâikü't-Te'vil" adlı tezinin 25. sahifesinde yer alan 26. dipnotunda "Abdüssettar el-Kerderî'nin isminde ihtilaf olduğunu ve İbn-i Facer el-Askalânî'nin, ed-Dürerü'l-Kâmine, C.2, s.247'de bu zatın isminden Ahmed b. Muhammed el-Attâbî el-Kerderî olarak zikrettiğini belirtmektedir. Bu, tümüyle yanlıştır. Çünkü; ed-Dürerü'l-Kâmine'ye baktığımızda C.2 de 612 No'dan başlayan Ahmed b. Muhammed isimli Zât'lar, 793 No'da tamamlanmakta, böyle bir isimli zâta rastlanılmamaktadır. Muhammed ile ilgili olan "Mim" maddesinde ise ikinci ihtimal olarak ele alabileceğimiz Muhammed b. Abdüssettar'a değinmemektedir. Yani Sayın Çetiner'in kaynak olarak verdiği bu kitapta el-Kerderî'ye (Ne Ahmed'li isimlerde ve ne de Muhammed'li isimlerde) değinilmektedir. Bu iki sık olmayınca üçüncü bir ihtimal de kesin olarak şöyle ortaya çıkmaktadır: Sayın Çetiner,

Daha sonra Nesefî, Hamîdü'd-Dîn ed-Darîr diye meşhur olan Ali b. Muhammed b. Ali (666/1267) (el-Cevâhir, s. 377.) ve Bedrü'd-Din Hvâher Zâde diye bilinen Muhammed b. Mahmud b. Abdulkerim el-Kerderî (v. 651/1253) (61) den fıkıh tedrisati yapmıştır. (62) Abdüssettar el-Kerderî' den ders alırken Hocası Hvâher-zâde de O'na eşlik etmiş ve arkadaş olmuştur. (63).

Ebü'l-Berekât ayrıca, Ali b. Muhammed er-Râmîtinî el-Buhârî (v. 666/1267) (64) ve Ahmed b. Muhammed el-Attabî'den ders okumuştur. Ders okuduğu el-Attabî'den "İmam Muhammed" in "ez-Ziyâdât" ını da rivâyet etmiştir. (65) Ancak el-Kefevî, Nesefî'nin, el-Attabî'den rivâyetinin imkansız olduğunu şöyle ifade etmektedir:

"Attabî, 586/1190 yılında vefat etmiştir. Nesefî'nin ölüm tarihi ise, 710/1310'dur. 710'da vefat eden birisinin, 586'da vefat eden birisinden rivâyeti nasıl sahih olur? (el-Kefevî, aralarında 124 sene olduğunu imâ ediyor.) (66)

Şayet Nesefî'nin rivâyet ettiği Attabî başka değilse, ya da tarihte müstensihlerin bir hatası yoksa, Nesefî'nin, el-Attabî'den rivâyetinde bulunması imkan dahilinde değildir. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi Nesefî'nin vefat tarihi ile Attabî'nin vefat tarihleri arasında çok uzun zaman aralığı vardır. (67)

tezinin 30. dipnotunda da verdiği gibi, adı geçen eserde Nesefî'nin hayatıyla ilgili bölümde

ibaresinde parantez içine aldığım kısmı, büyük bir ihtimal ile görmemiştir. Nitekim yukarıda da belirttiğim gibi bu tahminim 30. dipnotundan da açıkça sezilmektedir. Bu dipnot incelendiğinde 26. dipnotun kaynağıyla aynı olduğu görülür.

61-Bu zât, el-Kerderî'nin kızkardeşinin oğludur.

62-İsl. Ans. C. 9, s. 199; Büyük Tefsir Tarihi, C. 2, s. 359; el-Fevâid, s. 102; Mu'cemü'l-Matbû'at, C. 2, s. 1850; el-Kefevî, Ketâib-ü A'lâmi'l-Ahyar, vr. 310a; el-Cevahir, C. I, s. 270; İbn Kutluboga, et-Tâcü't-Terâci; Bağdat 1962, s. 30, No: 96.

63-el-Fevâid, s. 176

64-Kıvâmü'l-Fâbî, Gayetü'l-Beyân Mâdiretü'z-Zemân, vr. Ib

65-el-Cevâhir, C. I, s. 270; el-Fevâid, s. 102; Miftâhü's-Sa'ade, C. 2, s. 188; Zehebî, et-Tefsir, C. I, s. 304; İsl. Ans. C. 9, s. 199; Büyük Tefsir Tarihi, C. 2, s. 539; ed-Dürer, C. 2, s. 352;

66-el-Fevâid, s. 102

67-Nitekim el-Attabî, Nesefî'nin Hocası olan Şemsü'l-Eimme el-Kerderî'nin hocasıdır. (Bkz. el-Cevâhir, C. 2, s. 82.) Fakat, Prof. Dr. Ziya Kavakçı Bey, el-Attabî'yi anlatırken O'nun Hafızü'd-Din lakaplı talebesi olduğunu, Taşköprü-zâde, Tabakatü'l-Fukaha, s. 100'den naklederek belirtiyor. (Bkz. Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı, XI ve XII. asır Karahanlılar devri Mâverâü'n-Nehr Fakihleri, Ank. 1976, s. 119).

İşte el-Attabî'yi bir tarafa bırakırsak Nesefî'nin hocaları bu dört zattır.

Konuyu incelerken, Nesefî'nin hoca silsilesi hakkında bende uyanan bir merakı dolayısıyla-imkanlar nisbetinde-araştırma yaparak şu şemayı çıkardım:

- I- Ebü'l-Berekât en-Nesefî
- II-Muhammed b.Abdüssettâr el-Kerderî.
III-(v.642/1244-45)(el-Cevâhir,C.2,s.82)
- III-Burhaneddin el-Merğînânî(v.593/1197)
(el-Cevâhir,C.I,s.384)
- IV-Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Nesefî,(v.527/537/567/577)
(Kavakçı,A.g.e.,s.90)
- V-Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî,(v.493/1099)
(el-Fevâid,s.102; el-Cevâhir,s.116,270,288,376)
- VI-Muhammed b.Hüseyin el-Pezdevî,(v.?)
(el-Fevâid,s.102,Bu zât,Ebü'l-Yüsr'ün babasıdır.)
- VII-Abdülkerim b.Musa b.Mücâhid (v.350/961)
(el-Fevâid,s.101;Bu zât ise,Ebü'l-Yüsr'ün babasının dedesidir.)
- VIII-İmam Mansur Matürîdî (v.333/944)
(el-Cevâhir,C.2,s.130,344)
- IX-Ebubekr Ahmed el-Cüzcânî (v.?)
(el-Fevâid,216)
- X-Ebu Süleyman el-Cüzcânî (v.201/816)
(el-Fevâid,s.216)
- XI-İmam Muhammed eş-Şeybânî (v.189/804)
Vefeyâtü'l-A'yân,C.4,s.184)
- XII-İmam A'zam (v.150/767)
- XIII-Hammad b.Süleyman (v.120/737)
- XIV-İbrahim en-Nehaî (v.96/714)
- XV-Alkame b.Kays (v.62/681)
- XVI-Abdullah b.Mes'ûd (v.32/652)

v e

H z. R A S U L U L L A H (S . A . V .)

İşte Nesefî'nin Rasulullah'a kadar çıkan Hoca silsilesi budur.

VEFATI:

Müellifimiz Neseffî'nin doğum tarihi nasıl ihtilaflı ise vefat tarihi de aynen ihtilaflıdır. Meselâ; Zehebî, et-tefsîr Ve'l-Müfessirûn'unda; el-Askalanî, ed-Dürerü'l-Kâmine'sinde; Kâtip Çelebî, Keşfü'z-Zünûn'unun Medarikü't-Tenzîl maddesinde, Neseffî'nin vefat tarihini 701 olarak kaydederken, Ö.N.Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi'nde yine Kâtip Çelebî Keşfü'z-Zünûn; umde, Fezâilü'l-A'mâl, Kenzü'd-Dakâik Menârü'l-Envâr, ve el-Vâfî maddelerinde, ayrıca İslâm Ansiklopedisinde 710 olarak zikredilmektedir.

Bu iki rivâyet yanında, Keşfü'z-Zünûn'un el-Müstevfâ maddesinde üçüncü bir rivâyete daha rastlamaktayız. Kâtip Çelebî, mezkûr yerde Neseffî'nin 711'de vefat ettiğini ifade ederlerken el-Kuraşî ve İbn-i Tağrıberdî'de 701 tarihi üzerinde görüş birliğine varmaktadır. (68) Lakin en ağırlıklı görüş "Onun 710'da vefat ettiği" görüşüdür.

Müellifimiz Neseffî, Bağdat'tan dönerken yolda Eyzec (69)'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. (Rahmetüllahi Teala Aleyhi)

Talebeleri:

Ebü'l-Berekât en-Neseffî, tahsilini bitirdikten sonra Kirman'a gitmiş ve orada Kutbü's-Sultânîye medreselerinde müderrislik yaparak çok değerli talebeler yetiştirmiştir. Meselâ; İbnü's-Sâ'âtî H:683/ 'de Kenzü'd-Dakâik isimli, Neseffî'nin eserini bizzat müellifinden Kirman'da okuduğunu bize ifade etmektedir.

Neseffî'nin bazı seyahatleri varsa da bunlar hakkında maalesef pek bilgimiz yoktur. Sadece Bağdat'a olan seyahatini bilmekteyiz. Lâkin bunu da kesin olarak söyleyemiyoruz. Fakat el-Fevâidü'l-Behiyye, Bağdat'a gidiş tarihini 700/1300 olarak verir.

Meşhur Talebeleri Şunlardır:

1-Mecmaü'l-Bahreyn isimli eserin sahibi, Muzafferü'd-Dîn İbnü's-Sâ'âtî (v.694/1294).

2-Hidâye'nin şârihi Füsâmü'd-Din es-Sîğnâkî (v.714(1314)dür. (70)

68-İsl.Ans., C.IX, s.199

69-Eyzec, İsl.Ans., A.G.yerde Hûzistan'da olduğuna atıfta bulunulurken, Zehebî et-Tefsir'inde C.I, s.304'te (Kâmûsü'l-Muhit'ten naklen) Bekiristan'da bir yerde olduğuna işaret etmektedir. (Krş: Kâmûsü'l-Muhit, C.I, s.177)

70-Neseffî'nin hayatına yer veren kaynakları topluca şöyle ifade edelim:

1-el-Fevâidü'l-Behiyye, Beyrut 1324, s.102

- 2-el-İtkânî,Ğayetü'l-Beyân Nadiretü'z-Zeman,İst.,Süley.Ktb.,
Yeni Cami,No:410,vr:1b.
3-el-Kefevî,Ketâibü A'lâmî'l-Ahyâr,İst.,Süley.Ktb.,Halet Efendi,
No: 630,vr:308a-318b.
4-İbn Hacer el-'Askalânî,ed-Dürerü'l-Kâmine,1966,2.Baskı,C.II,
s.352.
5-el-Kuraşî,el-Cevâhirü'l-Mudiyye,Haydarâbâd,1332,C.I,s.270.
6-Kasım b.Kutluboga,Tâcü't-Terâcim,Bağdat,1962,s.30,No:86
7-Ö.N.Bilmen,Büyük Tefsir Tarihi,İst.1974,C.II,s.539.
8-Zehebî,et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,Mısır,1966,C.I,s.304.
9-Yusuf İlyas Serkis,Mu'cemü'l-Matbûât,Mısır,1928,C.II,s.1850.
10-ez-Zirikli,el-A'lâm,Beyrut,1969,C.4,s.192.
11-Bağdatlı İsmail Paşa,Hediyetü'l-'Arîfîn,İst.1957,C.I,s.464.
12-Hacı Halife,Keşfü'z-Zünûn,İst.1943,C.II,s.119,1168,1274,1515,
1675,1823,1849,1867,1922,1997,2034.
13-Taşköprü-Zâde,Miftahü's-Sa'âde,Kahire 1968,C.II,s.168.

B-İlmî Şahsiyeti:

Ebü'l-Berekât en-Neseffî, Neseff'te yetişip hizmet veren çok sayıdaki âlim arasında, hem ilmi ve hem de eserleriyle şöhret bulmuş mümtâz bir şahsiyettir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Usûl ve Kelâm sahalarında ilim ehli arasında temâyüz etmiş ve hüsn-ü kabul görmüştür.

Bir yandan çok kıymetli eserler meydana getirirken, diğer yandan da medresede müderrislik yaparak değerli talebeler yetiştirmiştir. Neseffî, hakikaten çok büyük bir âlimdir. Nitekim İbn-i Kemâl Paşa, Fukahâ'yı tabakalara ayırırken, Neseffî'yi altıncı tabakada zikretmekte el-Leknevî ise O'nun "Zayıfı kuvvetliden, zâhir rivâyeti nâdir olanlardan temyiz etmeye kudreti yeten..." büyük bir âlim diye tavsif etmektedir. (71) el-Leknevî, bu tabakada yer alan Fukahâ'nın özelliklerini de şöyle ifade etmektedir: "Bunlar red edilmiş görüşlere ve zayıf rivâyetlere kitaplarında asla yer vermezler. Bu tabaka, müctehidliğin veya tahrir ve tercih erbabı olma derecesinin en alt noktasıdır." (72)

Demekki Neseffî, en azından bir tercih veya tahrir erbabıdır. Hatta bazıları O'nun mezhepte müctehid olduğunu dahi ileri sürmüşler ve O'nunla mezhepte müctehidler'in son bulunduğunu söylemişlerdir. (73)

Neseffî'nin, ilmi derecesini anlayabilmek için O'nu, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Kıraat, Dil ve Belâgat yönünden incelemek gerekir. Bu incelemeyi yaparken, daha pratik olması açısından, kaynaklarımız aracılığıyla O'nu Medârikü't-Tenzîl isimli Tefsirinden takip etmeğe ve sadece bu kitabından araştırmaya tabi tutacağız.

1-Müfessir Olarak Neseffî:

Neseffî'nin bu alandaki en büyük eseri, -yukarıda da belirttiğimiz gibi- Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl isimli tefsiridir. Bu eser İslâm âleminde, bilhassa Hanefî Mezhebi müntesiblerince tutunulmuş ve bazı özellikleri sebebiyle de temâyüz edip kabul görmüştür.

71-el-Cevâhir, C.II, s.558

72-el-Fevâid, s.101

73-el-Fevâid, s.101

Asrında ve daha önceki asırlarda şöhretli tefsirler meydana getirildiği halde Medârik, bu meşhur tefsirler arasında değerini koruyabilmiş ve meşhur olabilmıştır.

Tefsirin önsözünde kendisinin de belirttiği gibi "Bu tefsir, dirâyet ve rivâyet şekillerini insicamlı bir şekilde ortaya koyuyordu. Muhtasar olmakla beraber bu tefsir, bütün sanat inceliklerini kapsayan bir tefsir idi." Gerçekten de Medârik, o kadar güzel ve akıcı bir üslupla yazılmıştır ki, yok denecek kadar pek az miktarda haşiyesi vardır.

Nesefî, Tefsiri'nin özelliklerini kendisi Medârik'in önsözünde şöyle ifade etmektedir: "...İsteğine açıkça uymam gereken bir zat, benden Te'vilât-ı Kur'ân'ıyye'ye ait orta halli bir kitap yazmamı istemişti. Bu kitap, i'râb ve kıra'ât vecihlerini içine alacak, Bedi' ve işâret ilimlerinin inceliklerini ihtiva edecek, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in sözleriyle süslenecek, bid'at ve dalâlet ehlinin bâtıl görüşlerinden hâli olacak; usandıracak kadar uzun, maksada hâlel getirecek ve kelimelerin anlamını bozacak kadar kısa olmayacak. Ben, bu hususta beşeri kudretimin noksanlığını düşünerek ve tehlikeli duruma düşmeden önce böyle bir şeyden sakınmak gerekeceğini nazar-ı dikkate alarak bir müddet tereddüt içinde kaldım. Yazıp-yazmama hususunda bocaladım durdum. Fakat bu gibi manialara rağmen daha sonra yazmağa karar verdim. Ve Cenab-ı Hakk'ın yardımıyla kısa bir müddet içinde yazıp bitirdim." (74)

Hakikaten, meşhur tefsirler içinde Zemahşerî'nin Tefsir'i, Mu'tezile Mezhebi'ni te'yîd eden delillerle dolu; Kâdî Beydâvî ve Fahrüddin-i Râzî'nin Tefsirleri ise Ehl-i Sünnet Mezhebi'nin görüşlerini ihtiva etmekle beraber, Eş'arî Mezhebi'nin görüşleri üzerine temellendirilmişti. Dolayısıyla Mâtürîdî Mezhebi'nin görüşlerini ihtiva edecek bir tefsire ihtiyaç hissediliyordu.

Diğer yandan Mâtürîdî görüşlerini ihtiva eden İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân isimli Tefsiri var idiyse de Moğol istilâsı ile bu eserin nüshaları imha edilmişti. Ayrıca 1220'de başlayan bu

74-en-Nesefî, Medârik, Lübnan Tsz, Önsöz kısmı; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, s.317; Ö.N.Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, C.II.s.359; Zehebî, et-Tefsir, C.I, s.305.

Moğol istîlâsıyla önemli miktarda âlim de şehid edilmişti. İşte hem bu tefsirin nüshalarının imhâsı ve hem de bu âlimlerin şehid edilmesi,Mâtürîdî görüşlerini içeren bir tefsir yazmayı gerekli kılıyordu.(75)

Neseîî,bu tefsirinde,sanki Zemahşerî'nin Keşşâf'ıyla,Kâdî Beydavî'nin Tefsirini hûlâsa etmiştir. Nevar ki Neseîî,Keşşâf'tan aldıklarını,genelde kısaltarak kendi üslubuyla sunmakta,nakillerde î'tizâli görüşleri ayıklamakta ve bu mezhebe reddiyeler mahiyetinde cevaplar vermektedir. Yaptığı nakillerde,kimi kere Keşşâf'tan kaynak göstererek,bazen kaynak göstermeden üslubunu değiştirip kısaltarak,bazen de hem kaynak göstermeden ve hem de üslubunu değiştirmeden nakil yapmaktadır.(76)

Ayrıca Neseîî,Keşşâf'taki Belâgat nüktelerine,bedî' ilminin çeşitli güzelliklerine,ince ve gizli manaların keşfedilip ortaya çıkarılmasına tefsirinde büyük bir titizlikle yer vermiş,eserini baştan sona kadar bunlarla doldurmuştur.

Bundan başka Neseîî,Zemahşerî'nin soru-cevap metodunu da tefsirinde uygulamıştır. Lâkin O,"Eğer denilirse....ben de...derim" şeklinde değil de Âyetlerin şerhinin kapsamı içinde yeri geldikçe çeşitli itirazlara cevap vermiştir.

İslâm'da pek çok tefsire,İsrâiliyâttan bir hayli uydurmaların girdiği bir gerçektir. İşte bu tefsirler gibi Medârike'de İsrailiyâttan sızmalar olmuştur. Lâkin Neseîî,bu uydurmalara pek az yer vermiş,bunları hiç bir zaman uzatmamış ve üzerinde fazla durmadan vurup geçmiştir.

Medârik'teki İsrailiyyât cinsinden olan şeyler pek azdır. Mevcut olanlar ise mücerret kıssalardan ibaret olup,İslâmî prensip ve akidelere aykırı değildir. Neseîî,bu tür uydurmaları aktarırken İslâmî akideye uygun olmayanları sert bir dille eleştirir ve kritiğini yapar.(77) O,bu konuda şu iki yolu takip eder:

1-İnanç ve akîdeye hâlel getirip bozacak hikâyelerin anlatımını yaparken,bunların düzdürme olduğunu daima tenbih eder.

75-Cerrahoğlu,A.ğ.ş,s.318

76-Cerrahoğlu,Ay.yer.

77-Zehebî,et-Tefsîr,C.I,s.308;Cerrahoğlu,Tefsir Tarihi,C.II,s.329

2-Akîdeye bozukluk vermeyecek kıssaların anlatımında ise;

a-Zâtı itibariyle yalana ve doğruya ihtimali bulunan ;

b-Akıl ve şeriatle çatışmayan kıssaların, "araştırılmağa tabi tutulmadan anlatımında" ise sakınca görmez. (78) Meselâ, konuyla ilgili olan şu âyetlere bakılırsa mesele hakkında yeterli bilgi elde edilmiş olur:

I-Doğruluğunu araştırmağa ihtiyaç duymadığı kıssalar:

Neml.35, Bakara.54 ve 249. Âyetler. Neseffî, bu âyetler ile ilgili rivâyetleri aktarırken bunların doğru olup olmadığını araştırma ihtiyacını hissetmez. Çünkü bunlar, İslâm akidesini bozacak türden şeyler değildir.

II-Yalan olduğunu ve inanılmaması gerektiğini tenbih ettiği kıssalar: Sad.21-22,34. (79) Neseffî, buradaki kıssaları anlatırken de bunların kesinlikle İslâmî akîdeye aykırı olduğunu ve inanılmaması gerektiğini sıkı bir şekilde tenbih eder. Ki bu kıssalar da Hz.Süleyman Aleyhisselâm hakkında düzdürülen yalanlar ve diğer Peygamberlere atılan iftiralar nevinden şeylerdir.

2-Arab Dili ve Kıraat İlmindeki Yeri:

Neseffî, tefsirinde âyetlerin kıraat, i'rab, dil ve belâgat yönüne önem vermiş âyetleri bu yönlerden de incelemeye tabi tutmuştur.

O, Nahv ve i'rab ile ilgili olan tevcihlere çoğunluğunda, Basra Mektebi mensuplarının görüşlerini ele alır. Bunula beraber Kûfe ve Bağdat mekteplerinin görüşlerini de ihmal etmez. Dil ve Belâgat yönünden Zemahşerî'nin Büyük tesiri altındadır. O, genelde Halil b. Ahmed, Sibeveyh, Ferrâ ve Zeccâc'ın görüşlerini nakleder. Bunların arasında, Gevherî, Müberred, Kisâf, Ahfeş, Ebu Ubeyde gibi zevattan da yer yer nakillerde bulunur. Kendisi Arap olmadığı halde okuyucuya Arapçanın bütün inceliklerini vermede elden geldiğince gayret ve çaba gösterir.

Âyetlerde geçen edebî sanatları hem tarif eder ve hem de uygulama şekillerini gösterir.

Neseffî'nin, ayrıca Dil Ekollerini ve aralarındaki ihtilaflı konuları çok iyi bildiğini de burada vurgulamadan geçmeyelim. Neseffî, bu konudaki ihtilafları çok iyi izah eder ve yeterli bilgiyi okuyucuya ~~verir. Neseffî'nin, ayrıca Dil Ekollerini ve aralarındaki ihtilaflı konuları çok iyi bildiğini de burada vurgulamadan geçmeyelim.~~ (80)

78-Zehebî, A.g.e, s.309

79-Ay.yer.

cusuna takdim etmeden geçmez.(80) Meselâ bu konuda:Bakara:16,24 ve 72,ile Taha:71.Âyetlerinde ço güzel i'rab ve kıraat konularına değinir.

Neseffî,edebî sanatların zikrini de ihmal etmez.Yalnız,sanatlara uygulandığını bazen gösterirken,bazen de uygulamaya hiç gerek duymaz.(81)

Kıraata ve kıraat şekillerine uzun uzadıya yer verir ve "On kıraat" şeklini esas alır.

3-Fıkıh Bilgisi:

Müellifimiz,Tefsir'de,Arap Dili ve inceliklerinde,geniş ilme sahip olduğu gibi,aynı zamanda O,Fıkıh ve Usulde de temâyüz etmiş bir Âlimdir. Neseffî,gerçekten büyük bir Hanefî Fakîhi'dir. Fıkıh alanında Ulemâ arasında genel bir kabule mazhar olmuş,medreselerde yıllarca okutulacak derecede değerli eserler te'lif etmiştir. Bu eserlere çok sayıda şerhler,haşiyeler yazılmış bu şerh ve haşiyeler muhtasar haline getirilerek tekrar muhtasarlar üzerine şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Fıkıhta hem usûl ve hem de furu'a ait geniş çaplı eserler yazmıştır. Tefsirine bakıldığında,O'nun şahsi içtihadlarına rastlanmaz. Âyetleri tefsir ederken çıkan fikhî hükümleri mutlaka ortaya koyar. Bu alanda,Şafî'î,Mâlikî Mezheplerinin görüşlerine yer vermeyi de ihmal etmez. Lâkin,bu görüşleri vermekle beraber,fikhî hükmün son şeklini verip meseleyi ortaya koyarken Hanefi Mezhebi'ni te'yd eden tavrını hemen ortaya koyar.

Medârik'de daha çok İmam-ı A'zam,İmam-ı Ebu Yusuf,İmam Muhammed ve İmam Züfer'in görüşleriyle yetinir,bunların görüşlerini tercih eder.

Mezhep İmamları'nın isimlerini verirken bazen bunların isimlerini hiç zikretmeden "عندنا", "قولنا", "لنا" gibi ifadelerle Hanefi Mezhebi'nin görüşlerini zikreder. Ayrıca fikhî âyetleri tefsir ederken fazla ayrıntıya da girmez. Zaman zaman çeşitli fikhî kaynaklara da atıflarda bulunur.(82) Bunlarla birlikte çeşitli

80-Prof.Dr.İ.Cerrahoğlu,A.g.e.,C.II,s.318-319; Medârik,C.I,s.138 deki Bakara 217.Âyeti,C.I,s.30'daki Bakara 24.âyeti,C.I,s.61'deki Bakara 71.Âyeti,C.I,s.517'deki En'am...ve daha buna benzer tefsirinin çeşitli yerlerini araştıranlar O'nun bu konudaki ilmi yeterliliğini görebilirler.

81-Bkz.Medârik,C.I,s.21'deki Bakara 16.Âyeti.

82-Bkz.A.g.e.,C.I,s.2.

âlimlerden nakiller yapmayı da ihmal etmez.(83)

Meselâ bu konuda O'nun fıkhi bilgisini görebilmek için şu Âyetlere bakıldığında Neseî'nin fıkıh alanında ne derece yeterli bilgiye sahip olduğu anlaşılır:

I-Bakara 222.Âyeti;bu Âyette kadının temizlenme müddetiyle alakalı fıkhi görüşleri,kıraat vecihlerinin meydana getirdiği mana farklılıklarıyla ortaya koyar.

II-Bakara 16.Âyeti;Neseî,burada da alış veriş ile ilgili fıkhi hükümlere değinir.

III-Bakara 237.Âyeti;Müellif,burada da nikâh ve mehir ile ilgili görüşleri beyan eder.

IV-Nûr 6-9,Âyetleri;Neseî,bu Âyetlerde li'ân ve talak ile ilgili imamların fıkhi ihtilâf noktalarını beyan eder.(84)

İşte,bu ve buna benzer nice yerlerde fıkhi hükümlere temas ederek mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarına değinir. Fakat -yukarda da belirttiğimiz gibi- hemen kendi mezhebinin görüşünü ortaya koyar ve savunmağa çalışır.

4-Kelâm İlmindeki Yeri:

Müellifimiz'i çeşitli alanlardan incelemeye tabi tuttuktan sonra,şimdi de asıl konumuzla alakalı olan Kelâmî yönüne temas etmeye çalışalım.

Ebü'l-Berekât Hâfızü'd-Din en-Neseî,Kelâm ilmi alanında otoriter bir zât olup müstakil eserler meydana getirebilecek derecede muazzam Kelâm bilgisine ve Ehl-i Sünnet akidesine sahip mümtâz bir şahsiyettir.

Zamanına kadar Kelâm ilmi en zirveye ulaşmış;İmam Matürîdi, Eş'arî,Bâkılânî,Gazzalî,Âmîdî,Cüveynî,Râzî,Ömer ve Ebü'l-Mü'in en-Neseî,Beydâvî,Tûsî,Sâbûnî,el-Bağdadî,Şehristânî gibi pek mühim ve meşhur şahsiyetler yetişmiştir.

Fakat,ne hazindir ki,diğer İslâm ilimlerinde olduğu gibi,Kelâm ilminde de Moğol İstilâsı sebebiyle duraklama olmuş bundan sonra Kelâm'a yeni şeyler katılamaz olmuştur. Tabiri caizse artık "Şerhler ve haşiyeler devri" başlamış yeni eserler değil de yazılanlar üzerinde te'lifler meydana getirilmiş ve eski eserler genişle-

83-Meselâ,el-Pezdevî,el-Kerhî gibi.

84-Cerrahoğlu,A.g.e.,C.II,s.324.

tilmeye çalışılmıştır. Bu istilânın zararları tüm İslâm Âleminde yaşanmış,bütün İslâm toprakları gerek ilmî ve gerekse diğer açılardan büyük darbe yiyerek gelişmesi geriye gitmiş ve geniş ölçüde zarar görmüştür. Bu görüşü destekler mahiyette misal vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz:

Meselâ;Taftazânî'nin Şerhü'l-Makâsıd'ı,Cürcânî'nin Şerhü'l-Mevâkıf'ı,Şemseddin İsfehânî'nin Metâli'ü'l-Enzâr'ı,Cürcânî'nin Hâşiye-i Tecrîd'i,Beyâzî'nin İşâratü'l-Merâm'ı,İbn-i Hümâm'ın el-Müsâyere'si,İbn-i Kutluboga'nın el-Müsâmere'si yine Taftazânî'nin Şerhü'l-'Akâid'i ve bu şerhler üzerine yapılmış nice hâşiyeler ve hatta hâşiye üzerine yapılan hâşiyeler (Hayâlî'nin yapmış olduğu hâşiye üzerine Bihiştî'nin yaptığı "Hâşiye 'Ale'l-Hâşiye"si gibi) Ve daha bir takım şerhler ve hâşiyeler buna örnek gösterilebilir. Bütün bu örnekler,İslâm Âleminde meydana gelmiş olan duraklamayı ve hatta gerilemeyi bizlere göstermektedir.

İşte müellifimiz,tam bu karışık dönemde yaşamıştır. Bu devir İslâm Medeniyetinin ve ilminin inhitata uğradığı bir devirdir. İslâm Medeniyet merkezleri Doğu Türkistan'dan itibaren ta Orta-Doğu'ya kadar birer birer yakılıp kül olmuş,nice âlimler şehit edilmiştir.(85)Bu devir adeta bir geçiş devri idi. Çünkü İslâm Medeniyeti ve ilminin parlak devrinden duraklama devrine geçiliyordu.

Hal böyle olmasına rağmen,Nesefî,tahsilini yapmış ve ilimden uzak kalmamıştır. Bu karışık devirde bile Nesefî ve Nesefî gibi Âlimlerin yetişmiş olması İslâmî ilimlerin bu bölgede ne denli inkişâf ettiğinin ifadesidir. Çünkü o devirde o bölgede çeşitli Âlimler ve müdevven eserler tüm nüshalarıyla birlikte imha edilmiştir.(86).İşte Nesefî,bir harâbenin külleri arasından yetişmiş güle benzemektedir.

Nesefî'nin Kelâm alanındaki en meşhur eseri, e l - İ ' t i - m a d'dır. İ'timad,yine kendinin telif etmiş olduğu e l - U m d e' - nin şerhidir.

85-Bkz.Philip K.Hitti,İslâm Tarihi,(Çev.Salih Tuğ),İst.1989,C.II, s.759-760; Faruk Sümer,Oğuzlar,İst.1980,s.139; Bertold Spuler, İran Moğolları,Ank.1987,s.29-144.

86-Cerrahoğlu,A.g.e.,C.II,s.318

Kelâm mevzularının hemen hemen tümüne değinmekte olan bu eserde Neseffî, hem nakle ve hem de akla büyük ehemmiyet vermiş, ikisini de atbaşı götürmeyi başarmıştır. Neseffî, yeri geldikçe aklî ve mantıkî delillerle, yeri geldikçe de naklî delillerle mu'terizlerine cevap vermiştir. Kendisi, tavizsiz bir şekilde Mâtürîdî Mezhebi'nin savunmasını bu eserinde yapmıştır.

Eserde Mâtürîdî görüşüne uymayan bütün görüşleri reddetmiş ve gerek Ehl-i Sünnet mezheplerine, gerek batıl mezheplere ve gerekse diğer sapık fırkalara karşı büyük çapta mücadele vermiştir.

Meselâ: Ehl-i Sünnet mezheplerinden olan Eş'arî ve Hanbelîlere, batıl mezheplerden olan, Kaderiyye, Mu'tezile, Kerrâmiyye, Müşebbihe, Mücessime, Cehmiyye, Cebriyye, Mu'attıla, ve diğer sapık fırkalara karşı tartışmalar yapmıştır.

Tartışma yaparken de şu metodu uygulamıştır: Önce muhalifin görüşünü zikretmiş, sonra bu görüşü gerekirse naklî, gerekirse aklî-mantıkî delillerle çürüterek kendi görüşünün doğruluğunu isbat etme yoluna gitmiştir. Çünkü bu metodla, karşıt görüşün fikri çürüyünce haliyle kendi görüşünün doğru olduğu ortaya çıkmış olur.

Büyük İmam Neseffî, Kelâmî çizgide sıkı sıkıya İmam Azam Ebu Hanife ve İmam Mâtürîdî hazretlerinin çizgisinin tavizsiz takipçisidir. Eserinde çok koyu bir Mâtürîdî taraftarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün konularda sadece Mâtürîdî Mezhebi'nin görüşlerinin doğru olduğunu büyük bir ısrarla savunurken Mâtürîdîliğin karşısında Eş'arî ve Eş'arîliğin yanlışlıklarını sık sık ortaya koymağa çalışır. (87) Metod olarak Ebu Hafs Ömer en-Neseffî'nin metnine yakın bir çizgi izleyip eserinde özellikle Ebü'l-Mu'în Meymûn en-Neseffî'nin Tabsıratü'l-Edillesi'ne hemen hemen bazı konularda yaklaştığı hatta sanki aynı ifadeleri (özellikle İstita'a'nın büyük bir bölümünde, Kaza-Kader konusunda, Eslah, Kabir Azâbı, Va'd, Va'id, İman ve İmâmet konularında) hemen hemen aynı deyimleri kullandığı gözetlenmektedir. Kitabü't-Tevhîd isimli İmam Mâtürîdî'nin eseri, sayet

87- Bakınız bu konuda daha fazla bilgi almak için sh.68,69.

gözden geçirilecek olursa-özellikle yine İstita'at'tan sonraki konularda-eserimizin büyük ölçüde benzerlik içinde olduğu görülür. Bu misaller ise Müellifimiz'in İtikâdî sahada Hanefî-Mâtürîdî çizgiden hiç sapmadığının ve katı bir Mâtürîdî taraftarı olduğunu bizlere açıkça beyan etmektedir.

Müellifimiz Nesefî,Tefsir,Hadis,Usul,Fıkıh alanlarında çok kıymetli eserler verdiği gibi Kelâm alanında da mütehassıs bir Âlim'dir. Eserinde Ehl-i Sünnet'e karşı ileri sürülen görüşleri ortaya koyması,O'nun Kelâmî mevzularda bütün fırkaların görüşüne vakıf olduğunu ve mu'terizlerinin görüşlerini gayet iyi bildiğini göstermektedir. Sadece mu'terizleri değil,Ehl-i Sünnet'in Akâid imamlarının görüşlerine yer vermesi O'nun hem Ehl-i Sünnet'in farklı görüş ayrılıklarını,hem de sapık fırkaların görüşlerini mütalaa ettiğini göstermektedir. Eserinin farklı yerlerinde bazı mantık kurallarına başvurması ve bir kısım konuları enine boyuna tartışması,O'nun mantık ve ilm-i Cedel ilmine vukufiyetini bizlere ihsas ettirmektedir. (88)Hatta mantık alanında Mi'yârü'n-Nazar isimli bir eser te'lif ettiği gözden uzak tutulmamalıdır. Nesefî,bir çok müellife ait eserleri okuduğunu,ya bizzat eserin ismini zikrederek ya da konu hakkındaki görüşlerini beyan ederek îmâ etmektedir. Meselâ; Ebü'l-Mü'in en-Nesefî'nin et-Tabsıra'sını sık sık zikretmekte,İmam Mâtürîdî'nin Tevhid isimli eseriyle Sâbûnî'nin Telhis'ine atıflarda bulunmaktadır.

Nesefî,eserinde çeşitli İslâm dışı sapık mezheplere (meselâ Dehriyye,Sümeniyye,Mecûsî,Nasârâ vey Yahudî'ler gibi) ve bunların görüşlerine yer vermesi O'nun geniş mütalaaasını göstermektedir. Yine O'nun bir takım itikâdî gayrı sünni mezheplerin görüşlerine yer vermesi O'nun Kelâm alanındaki bilgisinin genişliğini göstermektedir. (Bunların tümünün misalleri ileride el-İ'timad'ı incelerken gelecektir) Nesefî,çok geniş bir şekilde bu fırka mensuplarının görüşlerine cevap vermekte hatta çoğu yerde de Eş'ari'yle dahi mübahaseye girişmektedir.

İşte tüm bu ifade edilenler,O'nun Kelâm alanında ulaştığı noktayı göstermektedir.

88-Meselâ: Mantığa ait bir kuralı tezimizin 55.sahifesinde görebilirsiniz.Nesefî,zikredilen bu yerde mantığın konusu olan "Tenakuz" meselesini aynen eserine aktarmıştır.Ki tüm mantık kitaplarında buna rastlamak mümkündür.Diğer yandan mantıkî deiller için tezimizin 65.sh;Felsefî delil ve tartışmalar için 56-68,70-76,220-225,232,239-242 ve 263;Akli deliller için 78-83,93-96,108-130,153-157,185-186.sahifelerine bakılabilir.

C-ESERLERİ:

Hâfızü'd-Din Ebü'l-Berekât en-Neseî;Eserleri ve ünü günümüze kadar ulaşmış büyük bir Hanefî âlimi olup Ehl-i Sünnetin itikâdî alanda iki büyük hak mezhebinden Mâtürîdî ekolunun ileri gelen müm-taz simalarından biridir.

Temel İslâmî İlimlerin hepsinde çok kıymetli ve değerli eser-ler telif etmiş olup,bu eserlerinden tarih boyunca ve günümüzde bü-yük istifadelerde bulunulmuştur.Bir yandan yazmış olduğu kıymetli eserlerinden yararlanılırken,diğer yandan da zuhur eden ihtiyaca binaen bu kitapları üzerine bir çok şerhler yazılmış ve asırlar bo-yu eserleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Meydana getirdiği teli-fâtı,Ulemâ arasında o kadar hüs-n-ü kabul görmüştür ki,yapılan şerh-lerle de yetinilmemiş,bu şerhlere hâşiyeler,muhtasarlar(özetlemeler) ve bu muhtasarlara yine şerh ve hâşiyeler yazılmış hatta bir kısım eseri de nazm haline getirilmiştir. Meselâ el-İ'timâd'ın aslı olan el-Umde isimli eserin,kendisinden sonra gelen bir çok Âlim tarafın-dan ezberlenmesi dikkat çekicidir.(89)

İşte bu anlatılanlar O'nun eserlerinin kıymet ve değerini gös-termede birer delildirler.

Neseff,bir yandan müstakil eserler meydana getirirken diğer yandan da başka Âlimler'in eserleri üzerinde çalışmış ve bir takım te'lifâtlar meydana getirmiştir. Şimdi bunları teker teker incele-yelim:

I-Te'lif Ettiği Eserleri:

A-Tefsir Alanında:

1-Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl: Bu alanda yapmış olduğu tek ve en önemli eseri budur.

Kitabın önsözünde kendisinin de belirttiği gibi bu Tefsir: "Âyetlerin;kıraat farklılıklarına değinen,onların nahv yönünden çeşitli i'rab(yani gramer açısından cümlede kelimelerin fonksiyon-larını inceleme) şekillerini açıklayan,edebiyatla ilgili bedi' ve beyân ilimlerinin inceliklerine ve işaretlerine temas eden,Ehl-i

89- Bakınız bu konuda daha fazla bilgi almak için sh. 80.

Ve'l-Cemaat'in görüşleriyle tezyin edilmiş, sapık ve bi'dat ehlinin görüşlerinden arındırılmış" bir eser ol up "ne okuyucusunu sıktırıp usandıracak kadar uzun ve ne de maksadı bozup asıl hedeften saptıracak kadar kısa olmayan" bir özelliğe sahip çok kıymetli bir kitaptır.

Bu eser, Kadı Beydâvî'nin eserinden biraz daha tafsilatlı ve ondan daha vazihdir. Neseî, kitabında; Kadı Beydâvî'nin tefsiriyle Zemahşerî'nin Keşşaf'ını hülâsa etmiştir. Yalnız Zemahşerî'nin mu'tezilî görüşlerini terkedip bunların yerine Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle eseri süslemiştir. Tefsirde; Keşşaf'ın bedi', beyan ilimlerinin belâgat nüktelerini ve çeşitli mana gizliliklerini keşfedip ortaya koyan bir değere sahiptir.

Medârik'te işlenen metod ise Zemahşerî'nin metoduna yakındır. Zemahşerî'nin: "Eğer....denirse, ben de.....derim" şeklinde ele aldığı meseleleri, Neseî aynı malûmatı âyetin şerhinin içinde ve konunun seyrine göre incelemekte ve böylece aynı metodu âyetin açıklamasında değişik şekilde uygulamaktadır. Lâkin Zemahşerî'nin-surelerin faziletlerini anlatırken-yer verdiği mevzu Hadislere tefsirinde yer vermemekte, bu noktadan da ondan ayrılmaktadır.

Tefsirine Yapılan Hâşiyeler:

1-el-İklîl 'Alâ Medâriki't-Tenzîl: Bu şerh, Muhammed Abdulhak el-Hindî tarafından yazılmıştır. Eser 1336'da Hindistan'da 7 cüz halinde basılmıştır.

2-Hâşiye Li Şeyh Abdülhak el-Efgânî: Bu hâşiye görüldüğü üzere Abdülhak el-Efgânî tarafından kaleme alınmıştır. Bu zât, hem fakih ve hem de zâhid bir zât olup kendisi Dımaşk'lıdır. Kendi elinin emeği ile geçinen ve uzun zaman da yaşayan bu zât, Neseî'nin Kenz'ine, Merginânî'nin Hidâye'sine ve Şatıbye'ye hâşiyeleri de vardır.

Tefsirin Muhtasarlari:

1-Zeynüddin Ebu Muhammed Abdurrahman b.Ebibekr İbnü'l-Aynî (v:893/1487-88)

2-Keşfü'z-Zünûn'da ayrıca Burhaneddin Muhammed b.Muhammed en-Neseî'nin de(v:687/1288) bir muhtasarı olduğunu zikrediyor ve şöyle bir not düşüyor: " Meskur Zât'ın hal tercemesini okurken, Medârik'e muhtasar yazdığını gördüm" diyerek dipnotta da "Belki de

bu İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Medârik'idir. Çünkü yaşadıkları tarihler bunu göstermektedir" diyor.

Ayrıca Zehebî'de et-Tefsîr Ve'l-Müfessirûn isimli kitabında: "Aynî'nin Medârik'e yapmış olduğu muhtasarı elimize geçiremedikki hakkında bir fikir beyan edelim" diyerek Aynî'nin muhtasarının da pek mevcut olmadığını anlatmak istiyor.(90)

B-Fıkıh Alanında:

a-Usûl-i Fıkıhtan:

a/l-Menârü'l-Envâr:

Usûl-i Fıkha dair çok kıymetli bir eser olup Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî(v:482/1089) ve Şemsü'l-Eimme es-Serahsî (v:483/1090)'nin eserlerinden ihtisar edilerek meydana getirilmiştir.

Bununla beraber,eserde uzun uzadıya sözler ve gereksiz ifadeler mevcut olduğundan Ak Hisârî,Simetü'l-Vüsul ismiyle eseri özetlemiştir.

Menâr üzerine ilk şerh,müellifin kendisi tarafından yapılmış olup bu şerhin ismi ise Keşfü'l-Esrâr'dır.

Eserin diğer şerhleri:

1-Sadeddin Ebü'l-Fedâil ed-Dehlevî (v:891/1486)'nin İfâdetü'l-Envâr Fî İdâeti Usuli'l-Envâr isimli şerhi.

2-Nasırüddin İbnü'r-Rabve Muhammed b.Ahmed el-Konevî (V:764/1362)'nin şerhi.

3-Şucaeddin Hibetullah b.Ahmed et-Türkistânî(v:733/1332)'nin Tabsiretü'l-Esrâr Fî Şerhi'l-Menâr isimli şerhi.

4-Ekmeleddin Muhammed b.Muhammed el-Bâberti (v:786/1384)'nin el-Envâr Şerhü'l-Menâr isimli şerhi.

5-Cemaleddin Yusuf b.Kumarî el-'Ankarî'nin İktibâsü'l-Envâr Fî Şerhi'l-Menâr isimli şerhi.

6-Kivâmüddin Muhammed b.Muhammed el-Kâkî (v:749/1348)'nin Câmî'ü'l-Esrâr isimli şerhi.

7-Zeynüddin İbn Nüceym el-Mısırî(v:970/1562)'nin Ta'lîkü'l-Envâr 'Alâ Usûli'l-Menâr isimli şerhi.

90-Medârik için Bkz; Ö.N.Bilmen,A.g.e.,s.539; Zehebî,A.g.e.,s.305, 306; Hacı Halife Keşfüzzünûn,İst.1943,C.V,s.1640

8-Celaleddin Rasula b.Ahmed b.Yusuf et-Tebânî (v:793/1390)'nin şerhi.

9-İbnü'l-'Aynî diye meşhur olan Zeynüddin Abdurrahman b.Ebi-bekr (v:893/1487)'nin şerhi

10-Mevlâ Abdurrahman b.Saçli-Emîr (v:987/1579)'nin şerhi.

11-Hüseyn Mirza'nın veziri Kemaleddin Hüseyn'in şerhi.

12-Abdüllatif İbni Melek (v:885/1480)'in Mebârikü'l-Ezhâr Şerh-i Menâri'l-Envâr isimli şerhi.

I-İbni Melek'in yazmış olduğu bu şerhe yazılan hâşiyeler:

1-Kasım b.Kutluboğa (v:879/1474)'nın hâşiyesi.

2-Şeyh Şerefeddin Yahya b.Karaca (v:949/1542)'nin Hâşiye 'Alâ Şerhi'l-Menâr Li'bni Melek isimli hâşiyesi.

3-Azmîzâde olarak bilinen Mevlâ Mustafa b.Pir Muhammed (v:1040/163)in Necâtü'l-Efkâr isimli hâşiyesi.

(Not:Bu hâşiye üzerine Yahya el-A'rac'ın bir hâşiyesi daha vardır.)

4-Hüseyn Amâsî (Koca Hüsam)(v:961/1553)'nin hâşiyesi.

5-Muhammed b.İbrahim b.Halebî(v:972/1564)'nin Envârü'l-Halek isimli hâşiyesi.

II-el-Menâr'ın nazm haline getirilişi:

1-Fahreddin Ahmed b.Ali(İbnü'l-Fasîh el-Hemedânî)(v:755/1354)'nin eseri.(Menâr'ı ilk olarak bu zât nazm haline getirmiştir.)

A-Yukardaki manzum eseri Tahir b.Hasan (v:808/1405) el-Muktebesü'l-Envar Minnuri'l-Menar ismiyle muhtasar hale getirmiştir..

Bu muhtasarın da şu şerhleri vardır:

a-Kasım b.Kutluboğa'nın şerhi.

b-Ebü's-Senâ Ahmed b.Muhammed ez-Zeylî es-Sivasî (v:1009/1600)'ninZübdetü'l-Esrâr isimli şerhi.

13-Şemseddin Muhammed el-Kocahisârî'nin el-Fevâidü's-Şemsiyye isimli şerhi.

14-Mîr Alem'in şerhi.

15-Abdullah Nokrakâr'ın Şerhü'l-Menâr isimli şerhi.

16-Kara Sinan'ın şerhi.

17-Semerkindî'nin şerhi.

18-Ebu Abdillah Muhammed b.Mübârekşâh b.Muhammed el-Herevî'nin Medâricü'l-Fühûl isimli şerhi.

19-Şemseddin Muhammed b.Hüseyin en-Nûş-âbâdî'nin Zübdetü'l-Efkâr isimli şerhi.

20-Yusuf b.Abdulmelik el-Behsâyiş'in Zeynü'l-Menar isimli şerhi.

21-İsa b.İsmail b.Hüsrevşâh el-Aksarayî'nin Envarü'l-Efkâr Fî Tekmileti İdaeti'l-Envar isimli şerhi.

22-Nüzhetü'l-Efkâr isimli şerh

23-Muhammed b.Mahmud b.Hüseyin el-Hüseyinî'nin şerhi.

24-Celaleddin b.Muhammed er-Rûmî (v:792/1389)'nin Minhac isimli şerhi.

Eserin Muhtasarlari:

1-Nasîrüddin İbnü'r-Rabva b.Ahmed el-Konevî'nin Kudsü'l-Esrâr isimli muhtasari.

2-Ali b.Muhammed'in Esasü'l-Usul isimli muhtasari.

(Bunu Ebu's-Suud b.Muhammed el-'Îmâdî şerhetmiştir.)

Ayrıca, Amasya Müftüsü Hızır b.Muhammed el-Amasî isimli zât, (1062/1651) yılında Menar'dan özetlenerek alınmış parçaları bir araya toplamış "Güsûnü'l-Usul" isminde yeni bir eser ortaya koymuş ve bu yeni eseri de kendisi "Nehîcû Güsûnü'l-Usul" ismiyle şerhetmiştir.(91)

Menar'ın Yazma Nüshaları:

1-Topkayı Sarayı II.Ahmed Ktb.1263,1264,1265,1266.

2-Süleymaniye,Fatih 1458,Yusuf Ağa:193;Ayasofya:0.1010; Lâleli:757,795,792; Carullah:538; Aşîrefendi:145/2; Bağdatlı Vehbi Efendi:142; Süleymaniye:374; Kadızâde Mehmet Efendi:115; Hâlet Efendi:y42; Hasib Efendi:99.

a/2-el-Münevvir:el-Menar üzerine kendisinin yaptığı haşiyedir.(92)

b-Furu-u Fıkıhtan:

1-el-Vâfî:Eser Furu-u Fıkha dair bir çok meseleleri ve fetvaları hâvi bir kitaptır. Eserde müctehid imamları simgeleyen bir takım rumuzlar kullanılmıştır:Bunlar H-Ebu Hanife,S-Ebu Yusuf, M-İmam Muhammed,Z-İmam Zufer,Ş-Şafîî,K-İmam Mâlik,V-Rivayetü Ashabına manalarına gelmektedir.

İtkânî,Çayetü'l-Beyân isimli eserinde,eserin yazılış maksa-

91-Hacı Halife,A.g.e.,C.II,s.1823-1827

92-C.Brockelmann, G.A.L , c. II, s.250.

dıyla ilgili olarak şu bilgileri verir:"....Nesefî,Hidâye isimli Merğînânî'nin eserini şerh etmeğe niyetlenmişti. Zamanın büyük Âlimlerinden Tâcü's-Şeri'a bunu duyar ve "Bu,O'nun şanına yakışmaz" der. Bunun üzerine Nesefî,bu niyetinden vazgeçerek Hidâye'ye benzer bir kitap te'lif eder. Ve aynen Hidâye üslubunda işte bu eserini meydana getirir.(93)

1/A-Şerhleri:

a-el-Kâfî: Kendisinin el-Vâfî isimli yukardaki eserine yazdığı şerhtir. Bu eseri,684/1285-86 yılında tamamlamıştır. Eser henüz daha yazma olup nüshaları: Süleymaniye Ktb.Amcazâde Hüseyin Paşa bölümünde 203-204-205 ve Ayasofya bölümünde 0.1306-0.1308 numaralarda kayıtlıdır.

b-Bahaeddin Ebü'l-Bekâ Muhammed b.Ahmed b.Ziya el-Mekkî (v:854/1450)'nin Meksûr ve Muhtasar isimli şerhleridir.

c-Hâzânetü'l-Müftî isimli kitabın müellifinin eş-Şafî isimli şerhi.(94)

1/B-el-Vâfî'nin Muhtasarı:

Kenzü'd-Dekâik Fi'l-Fürû':Fıkıhtan çok muteber bir kaynak olup kendi eseri olan el-Vâfî'nin hülasası olup yaygın fetvaları içermektedir.

Eser,fakihler tarafından çokça tutulmuş ve(Menar'da olduğu gibi) çok şerhler vücuda getirilmiştir.

1/B/a-Şerhleri:

1-İbn Nuceym Fahreddin Ebu Muhammed Osman b.Ali.ez-Zeyle'i (v:743/1342)'nin Tebyinü'l-Hakayık isimli şerhi.Bu şerhin 3 haşiyesi,3 de muhtasarı vardır.

Tebyin'in Haşiyeleri:

1-İzzettin Yusuf b.Mahmud-ât-Tahrânî(v:773/1371)'nin iki ciltlik haşiyesi

2-Ahmed eş-Şiblî'nin er-Rakâik isimli haşiyesi.

3-Reşidüddin isimli bir zatın haşiyesi.

Tebyin'in Muhtasarlari:

1-Mevlâ Ahmed b.Mahmud ez-Zeyla'î'nin muhtasarı.

93-Hacı Halife,A.g.e.,C.II,s.1997; Bağdatlı İsmail Paşa,Hediyetü'l-'Arifin Esmâü'l-Müellifin,İst.1957,C.I,s.464; C.Brockelmann

94-Hacı Halife,Ag,yer.

- 2-Muhyeddin Ahmed el-Harezmi'nin muhtasarı.
- 3-Cemaleddin Yusuf b.Mahmud er-Râzi'nin Keşfü'd-Dakâik isimli muhtasarı.
- 2-Kadı Bedrüddin Mahmud b.Ahmed el-'Aynî(v:855/1451)'nin Kenzü'l-Hakâik isimli şerhi.
- 3-Zeynelabidin İbnü'n-Nuceym el-Mısri(v:970/1562)'nin Bahrü'r-Râik isimli şerhi.
- (Bu eser üzerine İbn-i Abidin (v:1252/1836-7)'in Minhâtü'l-Hâlik isimli haşiyesi vardır.)
- 4- Mu'inü'd- dîn, el- Herevî(Molla Miskîn)(v:954/1547) nin Tebyînu'l-Hakâyik isimli eseri.
- 5-Abdulber b.Mahmud Mecdüddin el-Halebî (v:921/1515)'nin şerhi.
- 6-Hattab b.Ebi'l-Kasım el-Karahisârî (v:730/1329-30)'nin şerhi.
- 7-Kırk Emre (v:860/1455) isimli zâtın şerhi.
- 8-Şemseddin Muhammed b.Ali el-Kocahisârî'nin şerhi.
- 9-Kadı Zeynüddin Muhammed b.Ali(İbnü'l-'Aynî) (v:864/1459)'nin şerhi.
- 10-Mustafa b.Bâli (v:1036/1626)'nin el-Fevâid isimli şerhi.
- 11-Ali b.Muhammed (İbnü'l-Ğânim el-Makdisî)(v:1004/1595)'nin tamamlanmamış şerhi.
- 12-Ahmed b.el-Hemedânî (v:755/1354); ~~ad~~ Müstahsenü't-Tarîk ismiyle Kenzü'd-Dekaik'i manzum hale getirmiş ve bu manzum eser de ayrıca şerh edilmiştir.
- Müstahsen'in Şerhleri:
 - 1-Ali b.el-Ğânim el-Makdisî(v:1004/1595)'nin Evzâhü'r-Remz isimli şerhi.
 - 2-Kıvamüddin Mes'ud b.İbrahim el-Kirmânî (v:784/1382)'nin şerhi.
 - 3-Abdurrahman b.İsa el-Ömerî'nin Fethü Mesaliki'r-Remz isimli şerhi.
- 13-Ebu Abdullah Muhammed b.Ömer es-Salihî (v:950/1543)'nin şerhi.
- (Bu şerh öğrencisi el-Behensî (v:987/1579) Talikat yazmıştır.
- 14-Yahya el-Kocahisârî'nin İzah isimli şerhi.

- 15-Bedrüddin el-İsi'nin Matlabü'l-Faik isimli şerhi.
16-er-Radî Muhammed b.Ahmed b.Ziyad el-Mekkî (v:858/1454)'nin şerhi.
17-İbrahim b.Muhammed el-Kâfî'nin el-Müstahles isimli şerhi.
18-Sıracüddin Ömer b.Nüceym (v:1005/1596)'in en-Nehrü'l-Fâik isimli şerhi.
19-Abdülhakim el-Efgânî'nin Şerhü Kenzi'd-Dekaik isimli şerhi.
Bu şerh,talebesi Şeyh Salim b.Mahmud el-Attari'nin tahkikiyle basılmıştır. Kenz'in son şerhi budur.(95)

2-el-Kunye Fi'l-Fıkıh: Bu eser de henüz yazma olup Süleymaniye Kütüphanesi,Süleymaniye bölümü,1355 No'da bir nüshası vardır.

3-el-Müstevfa: Furu'u Fıkıha dair bir eserdir.(96)

C-Hadis Alanında:

~~Keşfü's-Zünûn'da Hacı Halife'nin bildirdiğine göre bu alanda Neseff'nin Fedailü'l-A'mal isminde bir eseri olduğunu ve bu isimle ma'ruf 3 zâtın daha eseri bulunduğunu zikretmektedir.~~
Bu zevat: 1-Ebu Ahmed Humeyd b.Muhalled b.Zenceveyh en-Neseff el-Ez-dî (v:248/862); 2-Zeynüddin Muhammed b.Abdülvahid el-Makdisî el-Hanbelî (v:643/1245); 3-Müellifimiz Neseff.

Kâtip Çelebi Hacı Halife,Neseff'nin bu eserinde hazfedilen isnadların toplandığını ve mücdehid imamların kitaplarına nisbet edildiğini ifade etmiştir.(97)

D-Kelâm Alanında:

Bu alanda Neseff -Tezimizin konusu olan el-İ'timad'ın aslını teşkil eden - ortalama 15-20 varaklık el-`Umde adlı bir risale yazmıştır.

95-Hacı Halife,A.g.e.,C.II,s.1515-1517.

96-Bağdatlı İsmail Paşa,A.g.e.,C.I,s.464.

97-Hacı Halife,A.g.e.,C.II,s.1274; Bağdatlı İsmail Paşa,A.g.e.,C.I,s.464.

E-Mantık Alanında:

Mi'yarü'n-Nazar: Bu eseri de halen yazma olup İstanbul Köprülü Kütüphanesi 530 No'da kayıtlı bir nüshası vardır.

F-Ahlâk Alanında:

1-el-Le'âli'l-Fahira fi Keşfi`Ulumi'l-Ahira.(98)

2-Fâide-i Mühimme li Def`i Nâzile-i Mühimme.(99)

II-Başkalarının Telif Ettiği Eserlere Yazdıkları Şerhler:

A-Fıkıh Alanında:

a-Usûlden :

1-Ahıskatî (v:644/1247)'nin el-Müntehab fi Usûli'l-Mezheb isimli eserine Şerhü'l-Müntehab fi Usûli'l-Mezheb isimli bir şerh yazmıştır. Yine bu eser de yazma olup İstanbul Lâleli Ktb.750; Süleymaniye Ktb.,Şehid Ali Paşa bölümü 660; Fatih 1318 numaralarda kayıtlıdır.

2-el-vâfi Şerhü Muhtasari'l-Münteha: Bu eser de yazma olup Nuruosmaniye Ktb,1337; Süleymaniye Ktb.,Fatih Bölümü 1363; Carullah 527 numaralarda kayıtlıdır. Eser,Osman b.Ömer b. Ebibekr el-Malikî(İbn-i Hacıb)(v:646/1248)'in Usul-i Fıkha dair eserinin şerhidir. Bu eserin bir çok şerhleri vardır ve yazmadır.(100)

b-Furu`dan:

1-Şerhü'l-Hidâye: Şeyhü'l-İslâm Burhaneddin Ali b.Ebibekr el-Merğînânî (v:593/1196)'nin Furu`u Fıkha dair olan el-Hidâye isimli eserine yazmış olduğu şerhtir. Lâkin el-Leknevî,el-Fevaidü'l-Behiyye'de;Taşköprü-Zâde,Miftahü's-Saade'de;Hacı Halife Keşfü'z-Zünûn'da; Neseff'nin Hidâye'ye şerhi olduğuna dair itirazları zikreder.(101) Yalnız Brockelman G.A.L. Suppl,ta C.II,s.268'de zikredilen el-Me'arik `Ale'l-Hidâye-si belki de bu olsa gerektir. Ayrıca bu eserine G.A.L,Suppl, C.I,s.644'de Ebu Bekr el-Merğînânî'nin eserleri bölümünde de rastlamaktayız.

98-Bağdatlı İsmail Paşa,A.g.e.,C.I,s.464.

99-C.Brockelmann,G.A.L.Suppl,Leiden 1938,C.II,s.268.

100-A.Vehhap Haliaf,İslâm Hukuku Felsefesi,Ank.1973,s.106-107.

101-el-Leknevî,A.g.e.,s.102;Taşköprü-Zâde,A.g.e,C.2,s.188; Hacı Halife,A.g.e.C.II,s.2034.

2-el-Mustasfâ fi Şerhi'n-Nafi' li'l-Fürû' (102)
el-Menafi'

Bu iki eser, Şelh İmam Nasrüddin Ebu'l-Kasım Muhammed b.Yusuf el-Hüseynî es-Semerkindî (v:656/1258)'nin en-Nafi' fi'l-Fürû' isimli eserine, Neseff'nin yazdığı iki şerhtir. Neseff, bu eserini 665/1266-67 yıllarında ikmal etmiş, gerekli gördüğü yerlere şerhler ve haşiyeler yazmıştır. Eserin sonunda da şöyle bir not vardır:

"Kitabda geçen "el-'Allame = Şeyhü'l-İslâm el-Kerderî" "el-Üstaz = Mevlana Hamidü'd-Din ed-Darir" dir.(103)

B-Diğer Alanlardan:

1-el-Mustasfa ve el-Musaffa

Müellifimiz Abdullah en-Neseff'nin, başka müelliflerin eserleri üzerine yazmış olduğu eserler zincirinin son halkası olan bu eser: Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Neseff(v:537/1142-3)'nin; İmam-ı Azam ile üç talebesi ve İmam Şafî ile İmam Malik arasındaki akide farklarından bahseden Manzume'si üzerine yapmış olduğu bir şerhtir.(104)

Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Neseff; Manzûmetü'n-Neseff fi'l-Hilaf isimli bu eserini 10 bab üzerine tertiplemiş olup sırasıyla bu babların muhteviyatı da şöyledir:

- 1.Babda İmam-ı Azam(ra)(v:50/767)'in görüşleri mevcuttur.
- 2.Babda İmam Ebu Yusuf (ra)(v:182/798)'un görüşleri mevcuttur.
- 3.Babda İmam Muhammed (ra)(v:189/804)'in görüşleri mevcuttur.
- 4.Babda İmam-ı Azam ile İmam Ebu Yusuf'un ortak görüşleri mevcuttur.
- 5.Babda İmam-ı Azam ile İmam Muhammed'in birlikte ortaya koyduğu görüşler mevcuttur.
- 6.Babda İmam Ebu Yusuf ile İmam Muhammed'in birlikte ortaya koyduğu görüşler mevcuttur.

102-C.Brockelmann,G.A.L.,C.I,s.475.

103-Hacı Halife,A.g.e.,C.II,s.1921-22; İsl.Ans.C.IX,s.199-200

104-İslâm Ans.Ag.yer.

7.Babda:Bu üç İmam'ın birlikte ortaya koyduğu görüşleri mevcuttur.

8.Babda İmam Züfer (ra)(v:158/774)'in görüşleri mevcuttur.

9.Babdaİmam Şafiî (ra)(v:204/819)'nin görüşlerini ortaya koyar.

10.Babda İmam Malik (ra)(v:179/795)'in görüşlerini anlatır.

Müellif Ebu Hafs Ömer en-Neseff,bu kitabını 2066+9 beyit halinde tertip etmiş olup Sefer 504 H.Cumartesi günü tamamlamıştır. Eserin bir çok şerhleri mevcuttur. Bu şerhlerin,konumuzla ilgisi olmadığından sadece Müellifimiz Neseff'nin telif etmiş olduğu el-Musaffa isimli işte bu şerhi zikrediyoruz.

Neseff bu hûlasayı 20 Şaban 670'de yazmıştır.(22 Mart 1271) Eserin sonunda Neseff,şöyle bir kayıt düşüyor:

"Nasırüddin Ebu'l-Kasım es-Semerkindi'nin Nafi ismindeki kitabına şerh yazıp son tarihini de gözden geçirdikten sonra -ki bu şerhin ismi el-Mustasfa Mine'l-Müstevfa idi-bazı kardeşlerim benden Neseff'nin Manzume'si üzerine şerh yazmamı istediler. Ben de bu kitabı şerhettim.Ve bu şerhe de el-Musaffa adını verdim."diyor.

Yalnız Keşfüzzünûn'un verdiği bu konudaki bilgilerinde bir yanlışlık olsa gerektir. Çünkü;önce Manzume'nin şerhinin "el-Mustasfa" olduğunu yukarda ifade ederken bir kaç satır sonra,Neseff'nin kendi ağzından "...Manzume'yi şerhettim ve ona el-Musaffa ismini verdim" ifadesini kullanıyor. Eğer bir kaç satır önce zikrettiği "...Manzume üzerine,bir çok şerhler yapılmıştır. Bunlardan bir tanesi de Ebü'l-Berekât en-Neseff'nin yapmış olduğu el-Mustasfa isimli basit ve güzel bir şerhtir. Sonra Neseff bunu hûlasa ederek el-Musaffa isminde yeni bir eser telif etmiştir." şeklindeki ifadesi doğruysa,bu ifadenin peşine getirdiği:"...Nitekim Musaffa isimli şerhinin sonunda da zikrettiği gibi..."cümlesindeki:"Musaffa isimli şerhi" ifadesi ve Neseff'nin "...Manzumeyi şerhettim O'na Musaffa ismini verdim..." ifadesi tam bir yanlışlıktır. Biraz önce "Şerhe Mustasfa,hûlasaya Musaffa" dediği halde bir kaç satır sonra şerhe Musaffa diyor. Tahminime göre burda en son zikredilen Musaffa kelimesi Mustasfa olacaktır.(105)

105-Hacı Halife,A.g.e.,C.II,s.1867.

2-Şerhü Kasidetü'l-Lâmiye:

Bu eser, İmamü'l-Haremeyn Siracü'd-Din Ebu Muhammed Ali b.Osman el-Üşî, el-Fergânî (v:569/1173)'nin eseri olan el-Kasidetü'l-Lâmiyye fi't-Tevhid isimli eseri üzerine telif edilen bir şerhtir.(106)

106- Neseffî' ye ait tüm eser, şerh, hâşiye, muhtasarlar ve bunların yazma nüshaları için daha geniş malûmât almak isteyenler şu eserlere müracaat edebilirler:

- 1- Prof. Dr. C. Brockelmann, GESCHICHTE der ARABISCHEN LITTERATUR isimli (Lâiden 1938 baskılı) eserinden;
a-C.II, s.250, Kehar No' 196'dan itibaren tüm kitaplarının listesi,
b-Suppl., C.II, s.268'de bu kitaplara ek listeyi,
c-G.A.L., C.I, s.550'de Ömer Neseffî'nin Hilâfiyyat'ına yazdığı şerhi,
d-G.A.L., C.I, s.475'den Semerkandî'nin Nafi' isimli kitabına yazdığı şerhi,
e-G.A.L., Suppl., C.I, s.764'de el-Üşî'nin Kasidetü'l-Lâmiyye'sine yaptığı şerhi,
f-G.A.L., Suppl., C.I, s.761'de Ömer en-neseffî'nin Hilâfiyyat'ına yazdığı şerhi,
g-G.A.L., Suppl., C.II, s.265-267 arasındaki Kenz'in şerhlerini,
h-G.A.L., Suppl., C.II, s.263'de Menar'ın şerh ve hâşiyelerini,
ı-G.A.L., C.II, s.252'de Mi'yârü'n-Nazar isimli eserini,
j-G.A.L., C.II, s.250'de el-Münevvir isimli eserini,
k-G.A.L., C.II, s.98'de Menar'ın şerhinin nüshalarını,
l-G.A.L., Suppl., C.I, s.644'de Hidâye üzerine yaptığı el-Me'arrik isimli şerhini,
m-G.A.L., Suppl., C.I, s.654'de Ahıskatî'nin el-Müntehab isimli kitabı üzerine yaptığı şerhi.
- 2- Prof.Dr.Hüseyin Hallaf'ın İslâm Hukuku Felsefesi isimli (Ank. 1973 baskılı) eserinden; 104, 108, 121, 122. sayfelerini.
- 3- Hacı Halife Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zünun isimli (İst.1943 baskılı) eserinden; C.II, s.119, 1168, 1274, 1515, 1640, 1675, 1823, 1849, 1867, 1922, 1997, 2034 No'lu sayfelerini,
- 4- Ö.N.Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi isimli (İst.1974 baskılı) eserinden C.II, 539 No'lu sayfeyi,
- 5- W.Heffening'in (İst.1964 baskılı) İslâm Ansiklopedisi C.IX, s. 199'deki Neseffî maddesini,
- 6- Yusuf İlyas Serkis'in Mu'cemü'l-Matbû'ât isimli Mısır 1928 baskılı eserinin C.II, s.1850 No'lu sayfeyi,
- 7- el-Leknevi'nin el-Fevâidü'l-Behiyye isimli (Beyrit 1324 baskılı) eserinin 102.sayfasını görmelerini tavsiye ederiz.

D- el-'Umde'nin;

a-Muhtevası:

el-'Umde'nin muhtevası hakkında geniş ve uzun uzadıya durmak, sanıyoruzki gereksizdir. Zira; el-'Umde, ileride genişçe üzerinde duracağımız el-İ'timâd'ın özet-i ve metinden başka bir şey değildir. Aslında konumuz el-İ'timâd üzerindedir. Fakat, el-İ'timâd, el-'Umde'nin şerhi ve genişletilmiş şekli olduğundan buna kısaca değinerek nüshalarını belirtmek ve el-İ'timâd'a geçmek yerinde olur kanısındayız.

el-'Umde, muhteva açısından, Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Neseffî'nin akaid metnine büyük ölçüde benzemektedir. el-'Umde, sanki akaid-i Neseffî'nin bir tekrarı ve bunun benzeri mahiyetindedir. Hatta bu konuda C.Brockelmann'ın ifadesi çok ilginçtir. C.Brockelmann; Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin kitaplarını sayarken "...el-'Umde fi'l-İ'timâd ya'da diğer adıyla el-'Umdetü'l-Hafızziya, Ehl-i Sünnet'e muarız görüşlere karşı duran Akaid-i Neseffî'nin; avukatlığını yapan (yani Akaid-i Neseffî'nin görüşlerini yayan ve daha güçlendiren) bir mahiyettedir..." (107) görüşüne yer vermekte ve bir doğruyu ortaya koymaktadır. Gerçekten de durum aynen böyledir. Muhteva bakımından birbirine çok yakın olan bu iki metin bir "Akaid Risalesi" görünümündedir.

b-Nüshaları:

el-'Umde'nin Nüshaları ve bulundukları Kütüphaneler:

1-Süleym.Ktb.Ayasofya Bölümü, K.2336/1 de kayıtlı bu nüsha 15 satır olup 6 varaktır. 112X55 iç ebadındadır.

2-Süleym.Ktb.Ayasofya K.4456 da kayıtlı olan bu nüsha Ta'lik yazıyla istinsah edilmiş olup 17 satırdan müteşekkil, 2 varaklık bir nüshadır. 153X92 iç ebadındadır.

3-Süleym.Ktb.Bağdatlı Vehbi Bölümü, No'2061/2 de kayıtlı bir nüshadır. 141X64 mm. iç ebadında ve 15 satırdan müteşekkil olan bu yazma, Ta'lik bir yazıyla yazılmış olup 7.varaktan başlayıp 12. varakta son bulmaktadır.

4-Süleym.Ktb.Bağdatlı Vehbi Efendi.2082/5 de kayıtlı bu nüshanın satır sayısı 17 olup 137X67 mm.iç ebadındadır. Nüsha,41 ile 44.varaklar arasında yer almaktadır. Yazısı Ta'lik çeşididir.

5-Süleym.Ktb.Carullah Bölümü,1249/1 de kayıtlı bu nüsha 27 varak olup iç ebadı 105X41^{1/2} olup 12 satır halinde telif edilmiştir. Yazı çeşidi nesihdir.

6-Süleym.Ktb.Carullah Bölümü 1250 de kayıtlı bu nüsha Ta'lik yazıyla yazılmış olup satır sayısı 17 dir.

7-Süleym.Ktb.Carullah Bölümü,600/5 de kayıtlı bu nüsha 131 ile 150.varaklar arasındadır. 149X58 iç ebadındadır.

8-Süleym.Ktb.Esed Ef.Bölümü,3521/4 de kayıtlı olan bu nüsha,170 ile 183.varaklar arasındadır.Nüsha,163X79 iç ebadında olup satır sayısı 21,yazı çeşidi ise Nesihdir.

9-Fatih Millet Kütüp.3083/1 de kayıtlı olan bu nüsha ise 176X117 iç ebadında olup satır sayısı 19,yazı çeşidi Nesihdir.

10-Yine Fatih 5362/1 de kayıtlı bu nüsha ise 155X80 ebadında olup 12 varaktır.Bu nüshanın satır sayısı 19,yazı çeşidi ise Nesihdir.

11-Süleym.Ktb.Giresün Bölümü,126/2 de kayıtlı olan bu yazma,133/78 iç ebadında,34 ile 52.varaklar arasında olup satır sayısı 15'dir. Yazı çeşidi Nesihdir.

12-Süleym.Ktb.Kadı-Zâde Mehmet Bölümü 318/2 No'da kayıtlı olan bu nüsha ise 112X78 iç ebadında ve 7 ile 35.varaklar arasındadır. Satır sayısı 11 olan bu nüshanın yazı çeşidi Nesihdir.

13-Süleym.Ktb.Lala İsmail Bölümü. 706/2 de kayıtlı bu nüsha 170X100 ebadında olup satır sayısı 34 tür.21 ile 26.varaklar arasında olan bu nüshanın yazı çeşidi Nesihdir.

14-Süleym.Ktb.2430/10 da kayıtlı bu nüsha 205X148 ebadında olup satır sayısı 21 dir. 282 ile 289.varaklar arasında olan bu nüshanın yazı çeşidi Ta'liktir.

15-Süleym.Ktb.Nafiz Paşa Bölümü,229/2 de kayıtlı bulunan bu nüsha,135X80 iç ebadında olup 15 ile 18.varaklar arasındadır. Satır sayısı 13 olan bu nüshanın yazı çeşidi Nesihdir.

16-Süleym.Ktb.Süleym.Bölümü 789/2 de kayıtlı bu nüsha 100X65 iç ebadında ve 5 ile 39.varaklar arasındadır. Satır sayısı 9 olan bu nüshanın yazı çeşidi Nesihdir.

17-Süleyym.Ktb.Ş.Ali Paşa 2725/53 de kayıtlı bulunan bu nüsha 237X137 iç ebadında olup 239 ile 248.varaklar arasındadır. Satır sayısı 27 olan bu nüshanın yazı çeşidi Ta'liktir.

18-Süleyym.Ktb.Ş.Ali Paşa Bölümü,2758/1 de kayıtlı bu nüsha 145X50 iç ebadında olup satır sayısı 21,yazı çeşidi Ta'liktir.

19-Süleyym.Ktb.Şehzâde Mehmet Bölümü,66/1 de kayıtlı bulunan bu nüsha ise 165X82 iç ebadında ve 1 ile 11.varaklar arasındadır. Satır sayısı 7 olan bu nüshanın yazı çeşidi Ta'liktir.(Maalesef sonu eksiktir.)

20-Millet Kütüp.Reşid Efende Bölümü,338/6 da kayıtlı bu nüsha 124 ile 141.varaklar arasındadır.

21-Süleyym.Ktb.Fatih,3012/4 de kayıtlı bu nüsha 66X66 iç ebadında,41 ile 56.varaklar arasındadır. Satır sayısı 17 olan bu nüshanın yazı çeşidi nesihtir.

22-Süleyym.Ktb.Lâleli,2413 de kayıtlı bu nüsha,145X55 iç ebadında ve 15 varaktır. Satır sayısı 25 olan bu nüshanın yazı çeşidi nesihtir.

E. EL- İ`TIMAD'IN MUHTEVASI VE TAMLILI:

el- İ`Timad, -önceden de ifâde edildiği gibi- el- `Umde'nin bir şerhi olup, Kelâm'ın bütün konularını derli toplu ele almış bir eserdir. Eseri, Nesefî ömrünün sonlarına doğru te'lîf etmiş, ve H.698 yılı 26 C. Evvel Pazar günü İkinci Namazını müteakıp cemaatın huzunda bitirmiştir.(108) Farklı rivayetler olmasına rağmen O'nun H.710 da vefat ettiği ekseriyetle kabul edilmiştir. Doğum tarihinin H.7.yy'ın ilk çeyreğinde olduğu savunulmaktadır.(109) Buna göre, "Nesefî bu kitabı ömrünün sonlarına doğru yazmıştır." şeklinde bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Bu eserin te'lif sebebini Nesefî,eserinin giriş kısmında anlatmaktadır: "....Ehl-İ Sünnet ve'l-Cemâ`atın akîdesini açıklamak amacıyla yazdığımBel- `Umde isimli eserime ilginin çok olduğunu gördüm. Halbu ki bu eserim,dirâyetten arı, fakat rivâyetle dolu olduğu gibi, öte yandan da zor ve çetin yerlerinin izâh ve açıklamalara ihtiyacı vardı. Bu durumu hisseder hissetmez, bu muhtasar eserimin delillerini genişletecek, bazı güçlükleri giderecek, başka bir kitap te'life etmeği istedim. Böylece tasarladığım ve kuvveden fiile çıkardığım bu kitabımı Allah'ın inâyetiyle el- İ`timâd fi'l- İ`tikâd ismini vererek tamamlayıp bitirdim. Allah, tüm sebeplere baş vurduktan sonra kendisine tevekkül eden kimselere kâfî ve işlerini O'na havale edenlere de yardımcıdır...."

Te'lîf sebebini yukarda bizzat Müellif'in ibârelerinden okuduğumuz `Umde'ye, gerçekten yoğun ilgi duyulmuş ve ulemânın rağbeti büyük olmuştu. O derece ki, medreselerde yıllarca okutulmuş ve bir çok kimse tarafından ezberlenmişti.(110)

el- `Umde, sadece okunup ezberlenilmemişti. Aynı zamanda ulemâ tarafından, eserlerinde kaynak olarak kullanılmış ve geniş faydalar sağlanmıştı.

Meselâ, bu eserlerden el- `Umde'yi bizzat ismen zikreden İbn-İ Hümâm. es- Sivâsî'nin el- Müsâyere isimli eserini ilk önce zikretmek gerekir. Mezkûr Âlim, eserinde bir çok kitap gibi, `Um-

108- Bu tarih, M.1299 yılı 1 Mart gününe tekâbül etmektedir. Eserin bu tarihte bitirildiğinin dâir bilgi almak için tezimizin 279-280 sahifelerine müracaat edilebilir.

109- Bkz.57. dipnot.

110, Bkz.58 dipnot.

de'yi de kaynak olarak kullanmış ve bir kaç yerde ismen zikretmiştir.(111) Diğer yandan meşhur Kelâm'cı Taftazânî'nin Şerhü'l-Makâsîd isimli eserine bakıldığında özellikle "Ef'âl'i- 'îbâd" hususundan sonra el- İ'timâd ile yakın benzerlikler görülmektedir.(112)

Yine, Taftâzânî'nin Akâ'id-i Neseî üzerine yapmış olduğu Şerhü'l- 'Akâid'i ile el-İ'timâd incelenecek olursa ikisinin mezinlerinin birbirine ne kadar yakın olduğu görülür.(113)

Bunun gibi Fıkhü'l- Ekber'in şârihi olan Molla 'Aliyyü'l- Kârî'nin de el- İ'timâd'dan kaynak olarak yararlandığı kanaati bizde uyanmış bulunmaktadır.(114)

Acaba Neseî bu eserinde kimlerden etkilenmişti ? Bu hususta önce genel mâhiyyette şunları söylemek mümkündür:

Neseî'nin bu eseri çok detaylı bir şekilde incelendiğinde, başta O'nun, İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't- Tevhîdi'nden ve görüşlerinden yararlandığı ayrıca bu görüşlerin de sıkı sıkıya savunucusu olduğu görülür. Eserde apaçık bir Mâtürîdîlik göze çarpmakta, ve her ne olursa olsun bu mezhebe ait görüşlerin üstünlüğünün ve doğruluğunun ispâtına çalışılmaktadır. Bunun karşısında her alanda Eş'arî'liğe cevaplar bulunmakta yanlışlıklar aranmakta ve İ'tikâdî konularda Eş'arî'liğin görüşlerinin doğruluğuna hiç ihtimal verilmemektedir. Bazı yerlerde nâdiren de olsa, bir kısım Eş'arî Kelâm-cıların görüşleri serdedilmekle beraber, bunlar çoğu yerde tasvîp edilmemekte, pek az yerde de doğruluğu hakkında hiç bir şey söylenmeden değinilip geçilmektedir. Bu durum, eserin her tarafında görülmektedir.

Neseî'nin, ikinci olarak Ebü'l- Mü'în en-Neseî'den geniş ölçüde etkilendiğini ve görüşlerinden yararlandığını söylemek mümkündür. Ebü'l- Mü'în en- Neseî'nin Tabsıratü'l- Edille'si ile, Ebü'l- Berekat'ın el- 'Umde'si, şöyle dikkatlice incelenecek olsa

111-Mesela, Bkz., el- Müsâyere, s.176,177,192,216,289.

112- Mesela özellikle İmâmet bahsi el-İ'timâda çok yakındır.

113- Bkz., özellikle İmâmet bahsi.

114- Fıkhü'l- Ekber'e de baktığımızda bunun da özellikle İmâmet bahsi büyük benzerlik arz etmektedir.

el- 'Umde'nin, sanki Tabsıra'nın bir muhtasarı ve savunucusu olduğu rahatlıkla söylenilebilir.(115)

Hatta, C. Brockelmann'ın, Neseî için daha önce zikrettiği-
miz; "Ebü'l- Mü'în en- Neseî'nin avukatı olduğu" şeklinde ki gö-
rüşü, hakikaten çok dikkat çekicidir.(116)

İşte, el-İ'timâd hakkında kısa ve genel mâhiyyette bu bilgi-
yi verdikten sonra, O'nun genel muhtevasını ve eserin iskeletini
ortaya koymamız îcâp etmektedir.

Eserin, kabaca iskeleti şöyledir:

BİRİNCİ BÖLÜM: KELÂM'A AİT GENEL VE ÖN BİLGİLER (1 b - 6b)

BİRİNCİ FASIL: Eserin yazılış gâyesi.....(1b)

İKİNCİ FASIL: Eşyanın varlığının ispatı.....(1b -3a)

ÜÇÜNCÜ FASIL: İlmin çeşitli âlimlerce yapılan tarifleri ve
bu tarifler üzerinde yapılan tartışmalar. İl-
min sebepleri. (3a-6b)

İKİNCİ BÖLÜM: İLÂHİYYÂT BAHİSLERİ..... (6b -)

BİRİNCİ FASIL: Âlem Muhdestir..... (6b - 10b)

İKİNCİ FASIL: Âlem, " Öncesinde yokluk olan bir varlık"
tır..... (10b-11b)

ÜÇÜNCÜ FASIL: Âlem'in,yaratıcısı birdir.. (11b-13b)

DÖRDÜNCÜ FASIL: Âlem'in yaratıcısı kâdîmdir. (13b-14b)

BEŞİNCİ FASIL: Âlem'in yaratıcısı araz değildir.(14b-15a)

ALTINCI FASIL: Âlem'in yaratıcısı cevher değildir.(15a-15b)

YEDİNCİ FASIL: Âlem'in yaratıcısı cisim değildir.(15b-16a)

SEKİZİNCİ FASIL: Âlem'in yaratıcısı bir yönde değildir.(17b)

DOKUZUNCU FASIL: Âlem'in yaratıcısı bir mekânda
değildir. (17b-19a)

ONUNCU FASIL: Âlem'in yaratıcısı, Hayy, Âlim, Semi`Ba-
sîr, Kâdir,Mürîd'dir..... (19a-23a)

ONBİRİNCİ FASIL: Âlem'in yaratıcısı mütekellimdir.(23a-25b)

ONİKİNCİ FASIL: Âlem'in yaratıcısının tekvîn sıfatı
vardır(25b-28a)

ONÜÇÜNCÜ FASIL:İrâde sıfatının ispatı..... (28a-29b)

ONDÖRDÜNCÜ FASIL:Âlem'in yaratıcısı hikmet sahibidir.(29b-30b)

ONBEŞİNCİ FASIL: Ru`yetü'l-lah meselesi..... (30b-34a)

ONALTINCI FASIL: Rüyada Rü`yetü'l-lah.....(34a-35a)

ONYEDİNCİ : Mâ`dûmun görülüp görülemeyeceği.(35a-38a)

115 - Özellikle Ef`Al'i- İbâd bahsinden sonra.

116 - C. Brockelmann, Suppl., c.II., s.268.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: NÜBÜVVE BÖLÜMÜ..... (38a - 50a)

BİRİNCİ FASIL: Peygamberliğin gerekliliği..... (38a - 41a)

İKİNCİ FASIL: Rasulü Allah'ın özellikleri..... (41a - 44a)

ÜÇÜNCÜ FASIL: Peygamberliğin özellikleri..... (44a - 47b)

DÖRDÜNCÜ FASIL: Evliyâ'nın kerâmetleri..... (47b - 50a)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İRÂDE-KAZA-KADER ve İLGİLİ MESELELER(50a - 75a)

BİRİNCİ FASIL: İstita`at meselesi..... (50a - 53a)

İKİNCİ FASIL: Ef`âl-i `ibâd..... (53a - 61a)

ÜÇÜNCÜ FASIL: Mutevellidât..... (61a - 62b)

DÖRDÜNCÜ FASIL: Maktûlün eceli..... (62b - 63b)

BEŞİNCİ FASIL: Kulların fiilleri ve ilâhî
irâde.. (63b - 68b)

ALTINCI FASIL: Hidâyet-Dalâlet..... (68b - 69a)

YEDİNCİ FASIL: Salah- Aslah..... (69a - 71b)

SEKİZİNCİ FASIL: Kaza - Kader bahisleri..... (71b - 73b)

DOKUZUNCU FASIL: Teklîf-u Mâ- La yutâk..... (73b - 74b)

ONUNCU FASIL: Haram rızık meselesi..... (74b - 75a)

BEŞİNCİ BÖLÜM: İMAN İLE İLGİLİ BAHİSLER..... (75a - 93a)

BİRİNCİ FASIL: Aklen iman vacip midir ?..... (75a - 76b)

İKİNCİ FASIL: İmanın maiyyeti..... (76b - 79a)

ÜÇÜNCÜ FASIL: İmanın artıp eksilmesi..... (79a - 79b)

DÖRDÜNCÜ FASIL: Tasdik ve imanda istisna..... (79b - 80b)

BEŞİNCİ FASIL: Mukallidin imanı..... (80b - 83a)

ALTINCI FASIL: İman ve İslâm..... (83a - 84a)

YEDİNCİ FASIL: Kebîreye ait meseleler..... (84a - 90a)

SEKİZİNCİ FASIL: Şefâ`at meselesi..... (90a - 91a)

DOKUZUNCU FASIL: Kâfirin afvı..... (91a - 92a)

ONUNCU FASIL: Allahü Te`âla'ya zulüm ve sefeh
isnâdı mümkün müdür(92a - 92b)

ONBİRİNCİ FASIL: Sevapların, günahları silmesi.. (92b - 93a)

ALTINCI BÖLÜM : SEM`İYYÂT BAHİSLERİ..... (93a -

BİRİNCİ FASIL: Kâbir azabı..... (93a - 95a)

İKİNCİ FASIL: Cesetlerin haşri..... (95a - 97a)

ÜÇÜNCÜ FASIL: Kıyâmet gününde kitapların
verilmesi..... (97a)

DÖRDÜNCÜ FASIL: Mîzân..... (97a - 98a)

BEŞİNCİ FASIL: Sirat ve Havz..... (98a - 98b)

ALTINCI FASIL: Cennet ve Cehennem..... (98b - 99a)

YEDİNCİ BÖLÜM:	DEĞİŞİK KONULAR	99a - 104b)
BİRİNCİ FASIL:	Kâfir cinlerin durumu.....	(99a - 100a)
İKİNCİ FASIL:	Velîler'in dereceleri.....	(100a- 100b)
ÜÇÜNCÜ FASIL:	İnsan-Melâike-Nebîler'in efdaliyyet sırasına göre derecelenîşleri.....	(100b-103a)
DÖRDÜNCÜ FASIL:	Hz. Adem'in ahdi ve diğ ^{er} konular.....	(103a-104b)

SEKİZİNCİ BÖLÜM: İMAMET.

BİRİNCİ FASIL:	İmâmet'in tarifi, şartları, Hilâfet'in ta- yini konusunda ki ihtilaflar, Hülefâ-i Râşidîn'in fazîletleri.....	(104b-114b)
İKİNCİ FASIL:	Ashâb'ın,fazîletlerine göre derecelenîşi.	(114b-117a)

Yukarda da görüldüğü gibi, eserimizin genel muhtevası bu başlıklardan ibarettir. Burada ki konulara bakıldığında,eserin, aşağı yukarı sistematik kelâmî konuların tamamına yakınıni ihtivâ ettiği görülmektedir. el- İ`timâd, ibâresi kolay, uslûbu akıcı olan bir kelâm kitabıdır. Fakat henüz basılmamıştır. Bunun yanında el-`Umde ise, Cureton tarafından 1843 yılında İngiltere de basılmış ve Avrupada çok erken tanınmıştır.

Eserin dili, kolay ve akıcı olmasına karşılık, Nesefî bir çok aklî mantikî ve felsefî deliller ile görüşlerini ve fikirlerini ispat etmiştir. Konu hakkında, varsa önce âyet, sonra **Hadisler** zikretmekte, daha sonra aklî mantıkî ve felsefî deliller getirilecek ise bunlara da baş vurmaktadır.Getirdiği bu **deliller ile meseleleri** aydınlatmakta, iddialarını ve görüşlerini kuvvetlendirmeğe çalışmaktadır. Eserinde bu tür deliller bir hayli çoktur. Mesela, pek çok yerde aklî, mantıkî, felsefî deliller getirmiştir.(Sh.10, 14,21,23,31,39-46,47-48,65-68,70-76, 93-96,108-133,153-157...v.d)

Nesefî, kendinden önce te'lif edilmiş olan bir çok eserden istifâde etmiştir. Bunların başında, Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin et-Tevhîd isimli eseri'nin geldiğini yukarda ifâde etmiştik.(Sh.161,

196,209).(117) Neseî 'Umde'nin bazı yerlerinde Mâtürîdî'nin görüşlerine direkt atıflarda bulunduğu halde, çoğu zaman ise Tevhîd'e atıflarda bulunmadan İmam Mâtürîdî'nin görüşleriyle görüşünü kuvvetlendirmektedir. (Mesela Bkz. sh.8,34,51,68,138,161,169,170,172,196,209,252).

Daha sonra, İmam Mâtürîdî kadar olmasa da ikinci planda en çok etkilendiği ve izini takip ettiği şahıs olarak büyük Kelâmcı Ebü'l- Mü'în en- Neseî'yi görmekteyiz. Ebü'l- Mü'în'in et- Tab -sıra'sının bir muhtasarı mahiyetinde olan el- İ'timâd'da, Neseî, bizzat Tabsıra'yı da zikredip, Ebü'l- Mü'în'in görüşlerini; "Kale sahibü't- Tabsıra....." şeklinde serdetmiştir. (Mesela, Bkz. 100,165,250).

Bundan başka şu kitapları da eserinde kaynak olarak kullanmıştır:

1- Ma'dûmun görölüp görölmeyeceği meselesiyle ilgili olarak Nûreddin es- Sâbûnî ile Şeyh Reşîdüddîn'in tartışmasında Sâbûnî'nin "Kitabü't- Telhîs" inden istifade etmiştir.(Mesela, Bkz.,sh. 71).

2- Akıllı olan kimseye, imânın vâcip olduğuna dâir, Ebû Hanîfe'den rivâyet edilen bir görüşü zikrederken el-Hâkimü's- Şehîd (v:344/955) in "el- Müntekâ" sından istifâde etmiştir.(Mesela Bkz., sh.169,235).

3- Havâriç hakkında Ebû Hanîfe'ye sorulan soruyu ve bu soruya Ebû Hanîfe tarafından verilen cevabı anlatırken İmam'ın "el- fikhü'l- Ekber" inden yararlanmıştır.(Mesela, Bkz.,184,235..v.d)

Neseî, eserinde kitaplardan istifâde ettiği gibi, bir çok Kelâmcı'ların görüşlerine de yer vererek, konu hakkında en son mezhebinin görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu Kelâmcı ve Âlimler'i de şöylece sıralayabiliriz:

1- Rü'yetü'l-lah'ın gerçekleşeceğine dâir Neseî'nin savunduğu görüşlere itiraz olarak ileri sürülen; "Görülmesi imkan dahilinde olduğu halde bir kısım kimselerin görüp diğerlerinin görmediği şeylerde ortak vasıf, onların varlıklarının mümkün olmasıdır. Ama Allahü Te'âla'nın varlığı, varlıklar alanında bizzat bu-

117- Bu konuda bakınız, sh.68 den sonraki kısımlar.

lunması mümkün değildir. Öyle ise bazılarının görüşü bazı kimselerin göremediği bir takım şeylerin, "görülebilir" olmasındaki tek "illet" onların "mümkünü'l- Vücûd" olmasıdır....." şeklin - de ki görüşte geçen "illet" 'e, Fahreddin Râzî'nin itiraz mahiyetindeki cevabını zikrederek, yukarda ki bu görüşü bir nevi çürütür ve kendi mezhebinin görüşünü ortaya koyar. (Mesela, Bkz., sh.68)

2-Kerâmet konusunda Kuşeyrî'nin görüşünü zikreder ve bununla kerâmetin varlığını isbata çalışır. (Mesela, Bkz., 100)

3-Amelin imandan ayrı olduğu konusunda, Gazâlî'nin görüşünden yararlanır. (Mesela, Bkz., sh.174)

4-"Tevhîd, günahların afvine sebeptir" şeklindeki Yahya b. Mu'âz'in görüşüyle, Ashab arasında vukubulan ihtilaflar hakkında bir şey söylenilmemesi gerektiği konusundaki Ömer b. Abdülazîz'in görüşünden faydalanır. (Mesela, Bkz., 202,245)

5-Müfessir 'Atâ'nın, gayb hakkındaki görüşüne müracaat ederek ele aldığı konudaki itirazına delil getirir. (Mesela, Bkz., 247).

6-Ebü'l- 'Abbas el-Kalânî'sî'nin, "mefdûl" (yanifazilet bakı - mından başkalarından derecesi düşük kimselerin) hakkında ki îmâ - met'in câiz ve sahih olabileceği görüşüyle İmam Mâtürîdî ile aynı görüşte olduğunu zikreder ve el-Kalânî'sî'nin görüşüyle mezhebinin görüşünü destekler. (Mesela, Bkz., sh.252)

Nesefî, bu Kelâmcılar'ın görüşlerinden yararlandığı halde bir kısım Kelamcılar'ın görüşlerine de hiç katılmaz ve beğenmez. Bu Kelamcılar ise şunlardır:

1-"İlmin Tarifi" konusunda Cübbâî (Mesela, sh.5), Hişâm b. 'Amr, Ebû İshâk el-İsferâyînî (Mesela, sh.6), Bâkîllânî, Eş'arî, Ka'bî, Nâz - zâm (Mesela, sh., 7).

2-"Cüz'i lâ-yecezzâ" konusunda bu mefhumu kabûl etmeyen Naz - zâm (Mesela, sh.15).

3-Kelâmü'l-lah konusunda takındığı tavrıyla Ebû Abdullah (Mese - la, sh.49)

4-Sıfatların hudusu görüşünü savunan İbnü'r- Râvndî ve 'Al - lâf (Mesela, sh.93) .

5-İrâde sıfatı hakkındaki görüşleriyle Neccâr (Mesela, sh.59).

6- "Kur'an'a, şimdiye kadar hiç bir nazîre getirilmemiştir" şeklinde Ehl-i Sünnet'in görüşüne, yaptığı itirazıyla Varrak (Mese - la, sh.85).

7- Kur`ân'ın nazm yönünden mu`cize olmadığını savunan Nazzam (Meselâ,sh.85).

8- Kerâmetin câiz olmasına karşı çıkan Eş`arîler'den Ebû İs-hâk(Meselâ,sh.97).

9- İmanın mâhiyyeti hakkındaki görüşleriyle Cehm b. Safvân ve Abdullah b. Sa`îd el-Kattân(Mesela,sh.173).

10-İman için hâtimenin önemli olduğunu savunan Eş`arî(Mesela, sh.181).

11-Münafıkın tarifini **yanlış yapan** Hasan Basrî(Mesela,sh.200)

12-Kâfirin afvedilmesi konusunda Eş`arî(Mesela,sh.207).

13-Amellerin İhbâdı konusundaki görüşüyle Hz.Aişe(Mesela,sh.21)

14-Cesedlerin haşri konusunda, Gazâlî, Mu`tezile'den Mu`ammer, Nazzam ve İbnü'r- Râvendî(Mesela,sh.223,224).

15-İmâmet'in vâcip olmadığını savunan,Ebubekr Esamm, Hişâm b. `Amr(Mesela,sh.249).

16-Cennetin şu anda mahlûk olmadığını (yani kıyamette yaratılacağını) savunan Kadı `Abdülcebbâr(Meselâ,sh.230).

İşte bu Kelâmcılar'ın görüşüne,anılan mevzularda hiç katıl - mayıp onları tenkid etmekte ve ihtiyaca göre nasıl gerekiyorsa ko- nunun seyri içinde aklî, naklî, mantîkî deliller getirerek bu fi- kirleri ibtal etmeğe çalışmaktadır.Hatta İmam Eş`arî'nin dahi ba- zı konularda ki görüşlerini beyenmemekte ve bunları ele alarak tenkîd etmektedir. Meselâ İlmin tarifi konusunda Eş`arî'ye verdiği cevabı(Bkz.sh.8) ve Âlem'in yaratılışı konusundaki görüşünü tenkid edip konu üzerinde tartışmasını(sh.54,55) buna örnek gösterebili- riz.Fakat Nesefî, her zaman Eş`arî'yi tenkid etmez.Bilakis O un görüşlerinden bazen kendi görüşünü desteklemek için deliller bile getirir.Mesela,aklın bir şeyi haram kılıp kılmama(sh.170),sıfatla- rın Allahü Te`âla'nın zâtı ile kıyâkı(sh.44), sıfatların bekası (sh.43) gibi konularında, İmam Eş`arî'nin görüşleriyle istidlâl ettiği görülür.

Nesefî, yukarda sayılan Kelâmcılar'ın görüşlerini kabul et- memekle beraber her konuda onların fikirlerini tenkid etmez.Bunlar-

dan bazısını kısmî olarak kabul ettiği gibi bazılarının da doğru olduklarını dahi söyler. Görüşlerinin doğruluğunu kabul ettiği Kelâmcılar ve konularını şöylece zikredebiliriz;er-rüstüğfenî,İsfe-râyinî (sh.166),İmam Eş'arî (sh.173,235...v.d),ve Ebû Bekr er-Râzî dir (sh.235)

Ayrıca şu Kelâmcıların görüşlerinin doğruluklarını vurgular.

Şeyh Ebü'l-Hasan er-RüstüĖfanî ve Ebu İshak el-İsferâyinî (sh.166), İmam Eş'arî (sh.173,235,..v.d) ve Ebubekr er-Râzî(sh.235)

Fakat bunun yanında bir takım görüşleri de kısmî olarak ka-bul edip bazı yönlerine düzeltmeler ve itirazlar getirir. Bunun en güzel örneğine "İlmin Tarifi" mezuunda,Fahreddin Râzî'nin ileri sürdüğü tarife Neseff'nin yaptığı itiraz ve tenkiddē rastlamakta-yız. (sh.8)

Neseff ayrıca konuları işlerken Müctehid İmamlar'ın görüşle-rine yer vermeyi de ihmal etmez. Meselâ:

1-İmanın mahiyeti konusunda Şâfi'î,Evza'î,Zâhirî,Malîkî ve Hanbelî mezheplerinin görüşlerine yer verir.(sh.174)

2-İmanın artması ve eksilmesi konusunda Şâfi'î ve Hanbelî mezheplerinin (sh.178-179),

3-İmanda istisna konusunda İbn-i Mes'ûd ile Şâfi'î ve Hanbe-lî mezhebinin (sh.180),

4-Mukallidin imanı bahsinde Ebu Hanife,Sevrî,İmam Malik,İmam Şâfi'î,İmam Evza'î,İmam Ahmed b.Hanbel'in (sh.183),

5-İrca konusunda İmam Azam'ın (sh.190),

6-Cinnî kâfirlerin durumu hakkında Ebu Yusuf,İmam Muhammed, İmam A'zam'ın görüşleri (sh.234),

7-Havariç hakkında İmam A'zam'ın görüşleri (sh.235)ni bunla-ra örnek verebiliriz.

8-Hz.Osman'ın fazilet açısından 3.sırada olmadığına dair İ-mam A'zam'dan gelen bir rivayet (sh.276)

Neseff,konuları incelerken şöyle bir yol takip etmektedir: Konuya girer girmez önce o mesele hakkında mezhebinin kısa ve net görüşünü beyan eder. Bu beyandan sonra o mesele hakkında kişilerin, itikâdî mezheplerin -varsa saneviyye,mecusiyye,Barâhime gibi İslâm dışı fırkaların da-görüşlerini açıklar. Okuyucuların bu görüşlere

toplu halde ulaşmalarını,kendi aralarında mukayese yapmalarını sağlar. Bundan sonra o konu hakkında "Ve lenâ", "fe nekûlü", "Kulnâ", "Kultü","ve `îndenâ", "Ve nehnü netemessekü" gibi ifadeler kullanarak,çeşitli itirazlar karşısında kendi mezhebinin tavrını ortaya koyar. Ayrıca konu hakkında,zihinlerde meydana gelebilecek muhtemel soruları da ihmal etmez ve "fe in kîle", "fe in kâlû" "fe in kulte" gibi ifadelerle soru-cevap metodunu kullanarak muhtemelen vuku bulacak sorulara da böylece cevap verir. Neseîî,farklı görüşlerin sahiplerini fert ve mezhep olarak çoğu kere ismen zikrettiği halde bazen de bu görüşe mensup olan kimselerin veya mezheplerin isimlerini zikretmez. Bunun yerine " ve kavlühüm","ve kavluhü","ve kalü","ve bi kavlihi","ve ma kâlû","ve mâ ze'amû"," ve kîl","ve kale ba'zühüm","ve zü'mühüm","ve şübhetühüm" gibi ifadeler kullanır. Neseîî burada bir inceliğe başvurur. Bu inceliği de şöyle izah etmek mümkündür: Konu içinde farklı görüşe mensup kimseleri ismen zikretmeyerek onlara gaib zamirleriyle işaret eder. Bu ise bir edebî sanattır.(118) Ve bu sanatla onların görüşlerine iltifat etmediğini bize ima ettirmek ister. İşte kısaca bu şekilde izah edilen bu bilgileri sırasıyla detaylı olarak görelim:

I- Herhangi bir meselede kişilerin görüşlerini ortaya koyarak mukayese zemini hazırladığı yerler,görüşünü ortaya koyduğu Kelâmcılar ve çeşitli âlimler:

1-"İlmin Tarifi" meselesindeCübbâî (sh.5); Hişam b.Amr, el-Bâkıllânî,el-İsferâyînî (sh.6); Eş`arî,Kâ`bî,Nazzâm (sh.7), Fahreddin Râzî (sh.8);

2-"Alemin muhdes olduğu" nda Aristo (sh.14) ve Nazzâm (sh.15),

3-"Kelâmullah" konusunda Ebu Abdillâh (sh.49),Eş`arî, İbn-i Fûrek ve Mâtürîdî (sh.51) ,

4-"Allah(cc)'ın mürid sıfatının manası" konusunda Hüseyin Neccar,Ebül Hüseyin el-Basrî (sh.57) ve Kâ`bî (sh.58),

118- Neseîî, konunun seyri içinde, bu mezheplerin görüşlerini, onların bizzat isimlerini zikrederek verdiği halde daha ço, şu zaman ise sadece görüşlerini vermektedir. Neseîî, burada muhatap zamirlerinden gâib zamirlerine geçmesini iltifat sanatı olarak değerlendirmekteyim.

- 5-"Hikmet"konusunda,Eş`ârî ve Ebü'l-'Abbas el-Kalânîsî(sh.60)
- 6-"Mütevellidat" konusunda Sumame b.Eşres (sh.131),Nazzam, Kalânîsî (sh.132)
- 7-"Maktûlün eceli" konusunda Ka`bî (sh.133)
- 8-"Allahü Tealanın muradıyla kâinattaki her şeyin cereyan ettiği" konusunda Eş`ârî (sh.136,138,145),Allâf (sh.141),Cubbâf ve Cubbâf'nin oğlu (sh.142)
- 9-"Asleh `ale'l-lah" konusunda Bişr b.Mutemer (sh.151) ve ismen açıklamadığı bazı kimseler (sh.155-157)
- 10-"Mukallidin İmanı" konusunda Ebü Hâşim ve Eş`ârî (sh.183)
- 11-"Kebirenin kasten işlenmesi" konusunda Ebü Haşim (sh.191); Hasan-i Basri (sh.192);
- 12-`Ata (sh.200); Yahya b.Mu`âz(sh.202); `Amr b.`Alâ ve `Amr b.`Ubeyd*(ki bu son iki şahıs arasında geçen tartışmayı güzel bir şekilde ifade eder.)(sh.203),
- 13-"Kafirin `afvinin mümkün olup olmaması" konusunda çeşitli görüşler arasında Ebu Mansur (sh.209)
- 14-"Haşrin ruhanî mi cismanî mi" tartışmasında Calinos (sh.222)
- 15-"İnsanın terkihi" tartışmasında görüşlerini ortaya koyan Gazâlî,Mutezile'den Mu'ammer,İbnü'r-Râvendî (sh.223); ve ismen zikretmediği bazı kimseler (sh.224),
- 16-"Cennet ve Cehennem" konusundaki tartışmada Kadı `Abdulcebbar'ı(sh.230),
- 17-"Tekfir-i Kible" konusunda Müctehid İmamlar'ın görüşleri arasında görüş beyan eden er-Râzî (sh.235),
- 18-"Melekler ile insanların efdaliyet sırasına göre tertibi" konusunda el-Bâkillânî (sh.237),
- 19-Ehl-i Sünnet'in özelliklerini beyan etmede Enes b.Mâlik (sh.243/,
- 20-"Ashab arasında vuku bulan harpler" hususunda sükut etmenin gerekliliğini beyan etme " hususunda Ömer b.`Abdülaziz (sh.245),
- 21-"İmametın nasbının vacip olmadığı"nı savunan Ebubekr el-Esamm ve Hişam b.Amr (sh.249),
- 22-İmametın şartları konusunda,Ka`bî (sh.251); İmam Mâtürîdî

Ebü'l-`Abbas el-Kalânîsî(sh.252); İmam Eş`ârî (sh.253) gibi bir çok zevatı ele alarak bunların görüşleriyle meseleyi izah etmeğe, yanlış fikirlere cevap vermeğe ve bazı yerde de görüşleriyle delil getirmeğe çalışmıştır.

II- Bir konu hakkında(yukarda sayılan yerlerde,mezkur şahıslar ile birlikte) görüşlerini ortaya koyduğu fırkalar:(Neseffî,bu fırkaların görüşlerine çeşitli cevaplar verip tenkidler yaparak bunlara çoğu yerde katılmamakta,bazen her hangi bir tenkid yapmadan önce sadece görüşü zikredip geçmekte,bazı yerlerde de bu görüşleri tasvip edip bunlarla delil getirmektedir.) Bu fırkaları Neseffî şöyle sıralar:

Mütekellimûn (sh.5,23,56,223); Mu'tezile (sh.6,38,44,47,52,59,61,74,92,107,111,112...v.d.); Kernâmiyye (sh.7,30,32,33,34,35,47,107...v.d); Râfızıyye (sh.9,31,32,116,251...v.d); Havâriç(sh.61,82,91,166,174...v.d); Mürcie (sh.93...v.d); Cebriyye (sh.140...); İbâdiyye (sh.82...v.d.); Cehmiyye (sh.215,233...v.d); Müşebbihe (sh.35,166...v.d.); Mücessime (sh.35...v.d.); İmâmiyye (sh.223,272); Dırâriyye (sh.25); Rûvendiyye (sh.251,255); Zeydiyye (sh.251); İsna `aşeriyye (sh.251); Neccâriyye(sh.38); Mukânnâ`iyye (sh.70); Behşemmiye(sh.97,230);Hanâbile(sh.31,49); Eş`ârî veya Eş`ârî'ler (sh.52,89,136,138,145...v.d); Felasife(sh.15,39,59,61,222...v.d); Bâtınıyye (sh.39,82,234...v.d); Mülhide (sh.9,166...v.d); Sofistâiyye (sh.3,9,99); Sümeniyye (sh.3,79); Berâhime (sh.3,79,171); Dehriyye (sh.21); Saneviyye (sh.23,25); Tabâyi`iyye (sh.23,26); Eflâkiyye (sh.23,27); Mukfihiyye (sh.79); Mecûsîler (sh.10,160,161); Nasara (sh.23,25,30,89); Yahûdiler (sh.31,34,89)...v.d); gibi pek çok İtikâdî İslâm Mezheplerini İslâm ile ilgisi olmayan ekolleri dinî cereyanları ve dinleri Neseffî zikreder. Müellifimiz'in bu kadar fırkanın görüşlerine yer vermesi,bunlara cevap vermesi ya da kimi yerde bu görüşlerle istidlâl etmesi,O'nun sadece Kelâm alanında değil,felsefe,dinler ve mezhepler tarihi alanında pek çok bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü sadece burada bahsettiğimiz fırkaların sayısı 35'e baliğ olup bu kadar çeşit fırkanın her

birisine deliller vererek tenkid veya cevaplaması elbette kolay bir iş değildir. Zira bu bilgiye sahip olmak ve bunlara cevap vermek epeyce bir bilgi birikimine, geniş ilmi kapasiteye sahip olmayı gerektirir.

Neseff, ayrıca çeşitli görüşleri, mensup olduğu fırkaların isimleriyle birlikte zikretmesi yanında bir de bir takım görüşleri ne fert olarak, ne de fırka olarak zikretmemekte, sadece çeşitli rümûzlarla bunları ifade etmektedir. Bu rümûzlar ve yerlerini de şöylece zikredebiliriz:

Ehl-i Hadis'in Mütakellimleri (sh.121,126...); Ehl-i Sünnet (sh.111,169,191,192,272...v.d); Ashabûna (sh.7,170,208,218...v.d); Mezhebü's-Selef (sh.36,157,259...v.d); Mezhebü'l-Halef (sh.36); Mezhebûna (sh.68...v.d); Muhakkıkûn (sh.78,203); el-'Ulemâ (sh.22...) Râsihûn (sh.97...v.d); Ba'zû Ashabina (sh.69,102,137...v.d); el-Cumhûr (sh.97...v.d); Mütakellim-i Ehli'l-Hadis (sh.78,121,126...v); Cumhur-u Ashâbina (sh.131,148,...v.d); Şeyhûna (sh.132); Ba'zû Eş'âriyye (sh.148); Cumhurü'l-Mu'tezile (sh.151...v.d); Meşayihuna min Ehli's-Sünne (sh.169...v.d); Meşâyah-i 'Irâk (sh.169); Kesîrûn min Meşâhiyinâ (sh.170...v.d); Mezhebuhum (sh.205...v.d); Kesîrû'l-Mütakellimîn (sh.78,223); Cumhur-i Mütakellimîn (sh.223); Ba'zû's-Süfehâ (sh.219); Ehl-i İslâm (sh.222); Ehli'l-Hakk (sh.3); Mezhebü Ashâbina (sh.276); Mütakellimû Ashâbinâ (sh.78)

III- Ebü'l-Berekât en-Neseff, gerek fert fert Kelâmcılar'ın gerekse fırka, topluluk, mezhep ya da çeşitli dinlerin görüşlerini değişik konular içerisinde ele alıp zikrettiği gibi, bazen de yukarıda zikrettiğimiz rümûzlu ifadelerle başvurmadan muhtemelen akıllara gelebilecek soruları ele alıp incelemekte ve soru-cevap metoduyla bu itirazlara cevap vermektedir.

Neseff, ele aldığı konu hakkında ileri sürülen görüşlere cevap verip meseleyi izah ettikten sonra konunun isbat edildiğini ve muhalif görüşün çürütüldüğünü ve bihi sebete, ve bihi zehera, ve bihi yabtulü" gibi ifadelerle sık sık takdim edip bir sonraki konuya geçmektedir.

Müellifimiz, konuların akış seyri içinde bir takım tariflere ve ıstılahlara da yer vermiş (sh.5,6,9,10,21,23,29,56,91,101,105, 157,172,249...v.d)konuyu anlatmadan önce yerine göre o mesele hakkındaki tarifleri ve ıstılahları tarif ederek işe girişmiştir. Bu tariflerde bir kısmını izah ederken, bir kısım terimlerin tartışmasını yapmayı da ihmal etmemiştir.

Dinî delilleri çok iyi bilen Neseff, meseleler hakkında, naklî delillerden âyet ve hadislerle bol bol baş vurmakta, konu ile ilgili mantıkî, felsefî, aklî ne gibi delillere ihtiyaç varsa hepsini ortaya koymaktadır. (sh.55,65,66,68,70-76,78-83,93-96,108,111). Muarızlarının görüşlerine cevap verirken, mevcut itirazları kısım kısım, parça parça ele alıp incelemekte, değişik vecihlerden istidlaller yaparak süphelerin izalesine çalışmaktadır. (sh.6,62,196..v.d)

Konuların seyri içinde delil getirirken sadece Kelâmcılar'ın görüşlerine bağlı kalmamaktadır. Mesele hakkında Müfessirlerin (sh.193,200,233,247,260,261), Mutasavvıflar'ın (sh.69,70,100), şahıs olarak ta çeşitli fakihlerin yanı sıra (sh.174,178,180,183,190,234, 235...v.d), Hz. Aişe (sh.212,238), Enes b. Mâlik (sh.215,243), İbn-i Mes'ud (sh.273), Yahya b. Muaz (sh.202), Hz. Ebubekr (sh.256), İbnü'l-A'râbî (sh.59), Abdullah b. Sa'id el-Kattan (sh.173,183), Ömer b. Abdülaziz (sh.245) v.d. bir çok zevatın görüşlerine de yer vermektedir.

Neseff'nin, yukarıda verdiğimiz bir çok örneklerden de anlaşılacağı üzere, eserinde bir çok itikâdî, felsefî ve dinî fırkaların görüşlerine yer vermesi, sadece Kelâm alanında değil diğer alanlarda da bize bilgi sunması, kendisinin ne derece derin malûmata sahip olduğunu göstermektedir. Meselâ, felsefî alanda bir çok felsefî görüşlere yer vermiş, mantıktan bir çok kurallar ve deliller üzerinde durmuş, Tasavvuf alanında ısrarlı örnekler vermiş (sh.97,98,99) Nureddin es-Sâbunî ile Şeyh Reşidüddin arasında geçen tartışmayı ayrıntılarıyla nakletmiş (sh.71) hatta, Seneviyye-Berahme-Sümeniyeye-Mâni-Zerdüşî gibi İslâm'dan önce zuhur etmiş olan dinî mezheplerin görüşlerini detaylı bir şekilde incelemiştir. İşte tüm bu bilgiler, O'nun bu alanlarda sahip olduğu bilginin seviyesini bize göstermektedir.

Neseff'in sadece Arapça değil aynı zamanda Farsçayı da iyi bildiğini, "Sâbunî ile Şeyh Reşidüddin arasında geçen münakaşayı Farsçadan ben Arapçaya çevirdim" demesinden (sh.74) anlamaktayız.

Neseff eserinde, şiirlerden istidlal ettiğini de görmekteyiz (sh.36,48,158) gibi.

Ebü'l-Berekât Abdullah en-Neseffî, konuları işlerken akli delilleri kullandığı gibi, daha kesinlik ifade etmesi açısından nakli delillere baş vurması bir zarurettir. Bu sebeple önce âyetleri sıralayan Neseffî, daha sonra hadislerle yer verir. Hadislerin zikrinde, çoğunun kaynağını zikretmemekle beraber az bir kısmının kaynağını belirtir. Bazısında da hadisin saihlik derecesini de dile getirir. Meselâ, sh.227,28-29,245 deki hadislerin Mesâbîh; sh.235, 273 dekilerin Buharî; sh.244,273 deki hadislerin de Siḥah da zikredildiğini ifade ederken, Sh.61 deki hadisin saih, sh.134 deki hadisin "merfu"; ve sh.160 ile 206.sh.deki hadislerin ise "meḡhûr" olduğunu beyan ediyor.

b.- EL-İ'ZİAD'IN NÜSHALARI:

a- Tenkidli Neşir Çalışmamız İçin Esas Almadığımız Nüshalar:

1- Süleym., Ktb., Kara Çelebi-Zâde, 232 No'da kayıtlı bu nüsha, 137x85 mm iç ebadında olup, 79 varak ve 17 satırdır. Yazı çeşidi ta'likdir.

2- Süleym., Ktb., Bağdat yazmaları fihristinde olan bu nüsha, 190x130 mm iç ebadında olup 100 varaktır. Satır sayısı, 21 dir.

3- Süleym., Ktb., Mahmud Paşa, 291 No'da kayıtlı bu nüsha, 125x85 mm iç ebadında olup, 116 varak, 15 satırdır. Yazı çeşidi ise nesihdir ve sonden eksikliği vardır.

4- Süleym., Ktb., Bağdatlı Vehbi 367 No'da kayıtlı bu nüsha, 125x125 mm iç ebadında olup, 97 varak 15 satırdır. Yazı çeşidi, ta'likdir.

5- Süleym., Ktb., Mahmud Paşa 291 No'da kayıtlı bu yazma, 125x85mm iç ebadında olup, 116 varak ve 15 satırdır. Yazı çeşidi nesihdir.

6- Bayezid Devlet Ktb., Nâdir eserler bölümü, 3185/7 de kayıtlı olan bu yazma, 107b-182b varakları arasında olup, satır sayısı 18 dir.

7- Süleym., Ktb., Ayasofya, K.2312/1 No'da kayıtlı olan bu yazma, 132 varak olup, yazı çeşidi ise nesihdir.

b, Tenkidli Neşir Çalışmamız İçin Esas Aldığımız Nüshalar:

Tenkidli neşir çalışmamızda, nüsha karşılaştırması için aşağıda ki nüshalardan bilfiil faydalandığımız için bunlar üzerinde biraz daha detaylı durmak istiyorum.

1. (A) NÜSHASI:

Bölümü : Lâleli, 2317/1.
Cild : Orta şemseli, zincirekli, şirâzeli, köşebentli, meşin cilt.
Varak Sayısı : 106.
Ebad : Dış ebad; 135x133 mm, İç ebad; 132x88 mm
Kâğıt : Aharlı, orta kalınlıkta, rütûbet lekeli, beyaz renkli kâğıt.
Satır Sayısı : 17.
Yazı Şekli : Nesih, kenarda izah ve şerhler var.
Mürekkep : Siyah renkli, fasıl başlıkları kırmızı renkli mürekkeple yazılmış.
Başı ve sonu : 1b-106a.
Not : Başında vakıf kaydı ve vakıf mührü var.

2- (B) NÜSHASI:

Bölümü : Fâtih, 3035.
Cild : Sırtı ve kenarları kahve rengi, deri, üzeri ebru kaplı, miklepli, şirâzeli.
Varak Sayısı : 117.
Ebad : Dış ebad; 138x125 mm, İç ebad; 129x88 mm.
Kâğıt : Az âharlı, orta kalınlıkta, sarı renkli kâğıt.
Satır Sayısı : 15.
Yazı Şekli : Nesih, bazı yerde harekeli, kenarda izah ve şerhler mevcûd.
Mürekkep : Siyah mürekkep, fasıl ve söz başları kırmızı mürekkeple yazılmış.
Başı ve sonu : 1b-117b.
Not : 1b' de vakıf mührü var.

3- (C) NÜSHASI:

Bölümü : Şehid Ali Paşa, 1569.
Cild : Orta şemseli, zincirekli, şirâzeli, cetvelli, meşin cilt, vişne renkli, miklepli.
Varak Sayısı : 114.
Ebad : Dış ebad; 172x125 mm, İç ebad; 133x87 mm.
Kâğıt : Az âharlı, kalın beyaz renkli.
Satır Sayısı : 15.
Yazı Şekli : Nesih, kenarlarda ve satır aralarında bazen kırmızı bazen siyah şerh hâşiyeler mevcûd. Bazı yerlerde harekeler var.
Mürekkep : Siyah mürekkep, fasıl başları kırmızı yazı, söz başlarında kırmızı çizgiyle belirtilmiş.
Başı ve sonu : 1b-124b.
Not : Başta ve sonda vakıf mührü var.

4- (D) NÜSHASI:

Bölümü : Reşid Efendi, 323.
Cild : Kahve rengi, deri, miklepli, şirâzeli.
Varak : 120.

Ebad : Dış ebad; 201x103 mm, İç ebad; 141x59 mm.
Kâğıt : Filigranlı, âharlı, ince kalınlıkta, krem renkli.
Satır Sayısı : 23.
Yazı Şekli : Nesih.
Mürekkep : Siyah mürekkep, fasıl ve söz başları ile cetveller kırmızı mürekkeple yazılmış.
Başı ve sonu : 1b-121b.
Not : 1a' da vakıf kaydı ve mührü var.

5- (E) NÜSHASI:

Bölümü : Lâleli, 2365/2.
Cild : Sırt ve ön tarafı meşin, şirâzeli (şirâzesi dağılmış) miklepli, mukavva ve üstü bez kaplı.
Varak Sayısı : 154-245.
Ebad : Dış ebad; 210x148 mm, İç ebad; 150x87 mm.
Kâğıt : Filigranlı, âharlı, ince kalınlıkta, beyaz renkli.
Satır Sayısı : 21.
Yazı Şekli : Nesih, bazı yerlerde izah düşülmüş.
Mürekkep : Fasıl başları kırmızı mürekkeple yazılmış.
Başı ve sonu : 154b-245b.
Not : Kitabın ilk risalesinde vakıf mührü var. (x)

(X) Yanlış çok olması nedeniyle bırakmak zorunda kaldığım (E) nüshası budur. Bunun yerine sonradan kullandığım nüshanın ise aslı değil de fotokopisi elimize geçtiğinden bu nüshaya ait detaylı malûmâta sahip olma imkânımız olamadı. Bu yüzden bu yazmaya ait bilgileri tezimizde inceleyemedik.

II. BÖLÜM:

EL,İ`TİMÂD'IN NEŞRE HAZIRLANMASINDA TAKİP EDİLEN METOD:

I-Metin Tesbiti:

Araştırma çalışmalarımıza konu olan el-İ`Timâd fi'l-İ`tikâd isimli bu eser; daha önce de ifade edildiği gibi Hafızü'd-Din Ebü'l Berekât Abdullah b.Ahmed b.Mahmud en-Neseff tarafından te'lif edilmiş olup,yine kendisinin yazdığı el-`Umde isimli küçük risalenin şerhidir.

Neseff,el-İ`timâd'ı te'lif etmeden önce el-`Umde'yi yazmış idi. 5-10 yapraklık bir risale mahiyetinde olan bu eser,itikada dair küçük hacimli bir ilmihal görünümündeydi. Müellif burada akaid konularını sade bir şekilde ele almış ve bunları okuyucuya öz ve herkesin anlayabileceği bir dilden sunmuştu. Böylece Neseff,itikad konularını kısa tutarak özetlemiş ve risalesini sona erdirmişti.

Fakat Neseff;risalenin böyle özetlenmiş konularını biraz daha açıklamak,detaylıca incelemek,meseleleri delilleriyle isbatlamak ve temellendirmek,bu suretle de muğlak ve anlaşılmayan yönleri vuzuha kavuşturmak maksadıyla Risâle'yi tekrar gözden geçirmiş ve onu şerhetmiştir. Böylece O,eseri mücmel bir akâid risâlesi görünümünden çıkararak,ilim çevrelerine hitap eden seviyeli,hacimli ve istifade edilebilecek bir Kelâm kitabı haline getirmiş; böylece eserinin ilk şârihi (şerhedeni) de kendisi olmuştur.

Eser,hemen hemen bütün Kelâmî konulara değinen ve bunların izahında bizlere öz ve yeterli bilgiler sunan kıymetli bir Kelâm kitabıdır. Eser,yıllarca ulemâ tarafından tetkik edilmiş,medreselerde okutulmuş,hatta el-`Umde bir çok âlim tarafından da ezberlenmiştir. Meselâ `Umde'yi ezberleyenler arasında,daha önce de ifade edildiği gibi,Muhammed b.Muhammed el-Bektemiri (119), Büyük Muhaddis el-Münâvî (120) gibi büyük şahsiyetler vardır.

Gerek el-`Umde ve gerekse el-İ`timâd medreselerde okutulduğu gibi aynı zamanda üzerinde çok çeşitli şerhler ve hâşiyeler yazılmıştır.(121) Şerh yazamayanlar ise kitabın nüshalarını artırarak onun tanınmasına,çoğalmasına ve böylece şöhret bulmasına kat-

119-es-Sehâvî,ed-Davû'l-Lâmi', Beyrut,tsz- C.IX,s.173-175; el-Lek-nevî,A.g.e.,s.181.

120-es-Sehâvî,A.g.e.,C.X,s.254

121-Bu konu, "Eserleri" bölümüne bakılırsa daha iyi anlaşılmış olur.

kıda bulunmuşlardır. İlim erbabı ilimleriyle, kalem erbabı da kalem-
leriyle el-İ'timâd ve el-'Umde'ye bu şekilde yardımda bulunmuşlar,
bir yandan istifade ederlerken diğer yandan da istifâde edilir du-
ruma getirmişlerdir. Neticede hem Âlimlerimiz'in ve hem de müsten-
sihlerimizin bu kıymetli katkılarıyla el-İ'timâd layık olduğu mev-
kiye ve hak ettiği itibara kavuşmuştur. Bu iddiamızı da eserimizin
kütüphanelerde-özellikle İstanbul'daki kütüphanelerde-bulunan ge-
rek eserin sadece metinleri ve gerekse haşiyelerinin çokluğu isbat-
lamaktadır. Bu nüshalar, yıllarca elden ele, nesilden nesile, medrese-
den medreseye ve en son da kütüphaneden kütüphaneye dolaşarak biz-
lere ulaşmış ve istifademize sunulmuştur.

İşte bu kısa açıklamadan sonra, çalışmamızda kullandığımız ve
metin tesbitinde esas aldığımız nüshaların tanıtımına geçmek yerin-
de olacaktır.

a. Nüshaların Tanıtımı:

Önce şu hususları belirtmenin yararlı olacağı kanısındayız:
Çalışmamıza materyal sağlamak, üzerinde çalışacağımız ve metin tes-
bitinde esas alabileceğimiz nüshalar tayin etmek için İstanbul'da
yaptığım çalışmalar neticesinde - az önce de ifade ettiğim gibi -
kütüphanelerimizin çoğunluğunda; el-İ'timâd'ın nüshalarının sayı-
sının bir hayli kabarık olduğunu gördüm. Tez çalışması için bunla-
rın hepisini almak ve üzerinde çalışmak mümkün olmadığı gibi zaten
gereksiz idi. Nüshalar arası tercih yapmak, bunların sayısını azalt-
mak gerekiyordu.

Bu sebeple nüshalar arasında tercih yaptım ve bir çoğunu ele-
dim. Bunlardan yalnız beş tanesini alarak bu beş nüsha üzerinde ça-
lışmağa karar verdim.

Tercih yaparken göz önünde bulundurduğum ve dikkate aldığım
sebepler şunlardı:

1-Nüshaların yazım tarihleriyle, Müellif'in el-İ'timâd'ı ya-
zım tarihlerinin yakın olmasını. (Ki el-İ'timâd'ın yazım tarihi H:
698 yılıdır.)

2-Nüshaların tashihli olmasını.

3-Yazılarının oldukça seçkin ve sağlam olmasını.

4-En doğruya yakın olmasını daima ön planda tuttuk.

İşte bu tercihler doğrultusunda beş nüshayı bir çok nüsha arasından eleyerek seçtik ve bunlar üzerinde çalışmaya başladık. Tercih ettiğimiz nüshalar ise işte şunlardır:

1-İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi,Lâleli Bölümü 2317/1 de kayıtlı olan ve A harfiyle rumuzlandırıdığım nüsha.

2-Fatih 3085 No'da kayıtlı olan ve B harfiyle rumuzlandırıdığım nüsha.

3-Süleym.Ktb.Ş.Ali Paşa Bölümü 1569 No'da kayıtlı olan ve C harfiyle rumuzlandırıdığım nüsha.

4-Süleym.Ktb.Reşid Efendi Bölümü 323 No'da kayıtlı olan ve D nüshası olarak rumuzlandırıdığım nüsha.

5-Süleym.Ktb.Lâleli Bölümü 2365/2 de kayıtlı olan ve E nüshası olarak rumuzlandırıdığım nüsha.

Bizim ilk etabda esas aldığımız nüshalar bunlardı. Lâkin çalışmaya başlayıp nüsha karşılaştırmaları yaptığım zaman(yazım tarihinin müellifin yazım tarihine yakın olması ve yazısının seçkin olması sebepleriyle tercih ettiğim) E nüshasında çok şaşırtıcı bir olayla karşılaştım. Bu nüshada kelimelerin noktaları çoğunlukla konulmamıştı. O derece ki kelimenin müzekker ve müennesliği farkedilmiyor, birbirine yakın kelimeler - hele hele tek bir noktanın yer değişmesiyle mananın çımkaza girdiği yerler- mühim bir yekün teşkil ediyordu. Nüshada en basit yerler yanlış yazılmış,çoğu yerler atlanmış, âyetler dahi alel usul bir şekilde geçirtilerilerek gayri ciddi izlenimini verircesine istinsah edilmişti.

İşte bu tablodan dolayı E nüshası olarak kabul ettiğim bu yazmayı bırakmak zorunda kalıp başka bir nüsha bulmağa koyuldum. Ve bunun yerine Şehid Ali Paşa 1692 No'da kayıtlı yeni bir nüsha buldum. Bulduğum bu yeni nüsha,eskisine nazaran oldukça sağlam bir nüsha idi. Hatta yer yer metni açıklayıcı mahiyette kenarlarında da bazı şerhleri mevcuttu.

Ne var ki elde ettiğim bu nüsha da yüzüncü varanın sonuna kadar mükemmel gitmesine rağmen buradan itibaren hasarlı çıktı. Bu yeni nüshada 7-8 sayfalık (yaklaşık 4 varak) bir kopukluk vardı.

Bu duruma daha önceden vakıf olamamıştım. Çünkü varaklardaki numaralar - sanki kopukluk yokmuşcasına - bir birini takip ediyor ve zahirde bir eksiklik gözetlenmiyordu. Ancak nüsha karşılaştırmasıyla, anlayabileceğim bu eksikliği başka şekilde fark etmem mümkün olamazdı.

Bu nüshayı bırakmama imkanlar el vermiyordu. Zira, bu kopukluk ehemmiyetsiz sayılabilen ve nüshanın iyice sonuna doğru vuku bulan bir kaç yapraklık bir kopukluk olup çalışmamızı pek engellemeyen bir özellikteydi. Bu nedenle çalışmamıza ara vermedik ve devam ederek bitirdik.

6- Nüshaların Tek Tek ve Topluca Özellikleri:

1-A ve C nüshalarının özellikleri:

Önce, A nüshasında (Lâleli 2317/1 de kayıtlı nüsha) karşılaştığım bir ifade ile konuya girmek istiyorum. Diğer 4 nüshada rastlayamadığım ifade şuydu: "İşte bu eserin tümünün müellif Neseffî'nin bizzat kendi hattından yazılmış olduğunu bilmen gerekir..."

Bu ifade çok ilgi çekici bir iddiaydı. Eseri istinsah eden zât, bu cümleyi "Ferağ Kaydı" (122) nın hemen yanına oturtmuş hatta bununla da yetinmeyerek hemen yanına bir cümle daha eklemişti. Müstensih iddiasında çok ısrarlı görünüyordu ve ikinci bir iddia ortaya atıyordu. Zannımca önceki iddiasını inandırıcı hale getirmek istiyordu. İkinci ifadesi de şuydu: " Hatta Neseffî'nin hattından istinsah edildiği, ibarenin zahirinden de bellidir."

Fakat bu iddianın hiç te inandırıcı bir tarafı yoktu. İbare iddiasını tasdik etmiyor, bilakis tekzip ediyordu. Ortaya attığı delil, tam alâyhine döndürülebilecek ve muterizlerinin görüşlerini destekleyecek bir delil idi. Eserin ibaresi, nüshanın böyle bir özelliğe sahip olmadığını açık bir şekilde ifade ediyordu. Çünkü D ve E nüshalarından sonra en çok yanlış olan nüsha A nüshasıydı. (123) Bunu C nüshası takip ediyordu. B nüshası ise en az yanlış olan bir nüsha özelliğine sahipti.

122- -Ferağ Kaydı: Yazma eserlerin sonunda o eserin yazım veya istinsah edilmiş gerhlerini gösteren kayıt ya da nottur.

123 -Bu konuda bilgi almak için daha sonra gelen örneklere müracaat edilebilir.

Ayrıca şu sebeplerle A ve C nüshalarının baştan sona kadar bir bütün halinde sağlam metne sahip olmadığını göstermektedir. Fakat birinin yanlışını öbürü düzeltmekte, birindeki eksik ve yanlış yer diğerindeki doğru ile izale edilmektedir. Bu suretle bütün nüshalar birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Gerek A ve gerekse C nüshasındaki ortak yanlışları şu 8 grupta toplayabiliriz:

1. Grup Yanlışlar: İbarelerde aşırı derecede fiil-Fail arasında müzekkerlik ve müenneslik bakımlarından uyumsuzluklar ve yanlışlıklar göze çarpmaktadır. Bunlar:

I-(A) Nüshasında; bu tür yanlışlıklar bu nüshada 62 yerde olup bir kaçını misal olarak şöyle ifade edelim: 9/6 (124), 44/8-12, 47/10, 51/7, 57/18, 65/8, 66/6, 67/4-7, 70/3, 84/9-12, 89/11, 93/5....v.d.

II-(B) Nüshasında; sadece 4 yerdedir. Bunlar; 43/16, 97/8, 227/8, 244/10.

III-(C) Nüshasında; 24 önemli yanlış olup bunlardan misal olarak bir kaç şöyle: 43/16, 73/9, 108/11, 133/2, 144/15, 149/13, 181/22, 183/16...v.d.

2. Grup Yanlışlıklar: Harf-i Cerlerin yanlış kullanımından meydana gelen hatalar. Bunlar:

I-(A) Nüshasında; 33 yerdedir. Bu yerleri de bir kaç misal ile şöyle açıklayalım: 4/1, 43/8-14, 44/9, 66/11, 98/10, 102/13, 133/8, 154/14...v.d.

II-(B) Nüshasında ise sadece 5 yanlış olup bunları şöyle zikredebiliriz: 35/2, 44/9, 47/7, 4/8, 241/6.

III-(C) Nüshasında ise önemli kabul ettiğimiz 23 yanlış vardır. Bunlardan bir kaç: 23/3, 25/6, 33/12, 41/14, 47/7, 52/1, 65/6, 67/1, 117/6

3. Grup Yanlışlıklar: Büyük oranda kelime ve cümle düşüklükleri cinsinden olan yanlışlıklardır. Bunlarda iki kısma ayrılmaktadır.

a-Harf düşüklüğünden meydana gelen yanlışlıklar:

I-(A) Nüshasında 79 yerdedir. Bunlardan bir kaç tane örnek verirse: 4/2-5-9, 5/5, 12/16, 15/7, 26/8, 57/4, 63/10, 67/10, 72/3, 80/4, 83/7, 85/6, ...v.d.

II-(B) Nüshasında 18 yerdedir. Bunlardan bir kaç tanesini şöyle ifade edelim: 102/6, 142/5, 162/10, ...v.d.

124- Buradan itibaren yazılacak olan sayıların birincisi sahife numarasını, ikincisi ise dipnotu göstermektedir.

III-(C) Nüshasında 85 yerdedir. Bunlardan birkaçı ise şöyledir: 7/9, 22/12, 26/13, 32/1-8, 39/3, 40/6, 51/1, 75/10, 76/7, 81/15, 86/3, 90/12, ...v.d.

b-Bir bölüm, bir satır ya da daha çok düşüğü olan yerler:

I-(A) Nüshasında 18 yerde olup bunlardan bir kaçısı şöyledir: 54/9, 61/12, 65/12, 135/14, 161/3-8, 175/18, 194/12...v.d.

II-(B) Nüshasında sadece üç yerde olup bunlar: 54/8, 247/1, 272/10'dur.

III-(C) Nüshasında ise 12 yerdedir. Bunlar 127/15, 128/3, 135/13, 136/6, 140/14, 165/18, 173/11, 194/19, 195/12...v.d.

4. Grup Yanlışlıklar: Bu tür yanlışlıklar, bir birine yakınlığı olan veya bir noktanın değişmesiyle cümlelerin manası değişen kelimelerdeki yakıştırma ve karıştırmalar şeklinde olan yanlışlıklardır ki bu tip yanlışların sayısı bir hayli kabarıktır. Bunlar:

I-(A) Nüshasında 162 yerde olup bir kaçısı şöyledir: 185/6, 188/9, 226/8, 237/11, 101/8, 171/2, 49/11, 66/12, 86/11, 87/3, 51/12, 143/10, 67/14, ...v.d.

II-(B) Nüshasında sadece 19 yerde olup bunlardan bir kaçısı şöyledir: 45/13, 48/5, 105/2, 188/9, 230/17, ...v.d.

III-(C) Nüshasında 90 yerde olup bunların bir kısmı şöyledir: 204/10, 185/6, 51/8, 258/13, 198/4, 152/16, 256/3-7, 265/5-8, 269/11, 263/9, 99/5...v.d.

5. Grup Yanlışlıklar: Kelime ve cümle başlarında bulunan "vav", "ev", "fe" gibi harflerde rastgelelik ve kayıtsızlık göze çarpmaktadır. Bunlar, kullanılması gereken yerlerde bazen hiç, çoğu yerde ise tamamen gereksiz yerlerde kullanılmıştır. Bu yanlışlıklar:

I-(A) Nüshasında 10 yerde olup bir kaçısı şöyledir: 41/5, 65/2, 82/11, 100/18, 145/16, 229/4...v.d.

II-(B) Nüshasında hiç yoktur.

III-(C) Nüshasında ise 9 yerdedir. Bunlardan bir kaçını şöyle sıralıyalım: 29/1, 95/15, 41/7, 146/7...v.d.

6. Grup Yanlışlıklar: İbarelerde tamamen farklı ve başka manalara götürecek farklı kelimelerin kullanımı göze çarpmaktadır.

Bunlar, çoğu kere kelimenin ya yakın anlamlısıdır, ya da yakıştırma-
dır. Bu hatalar:

I-(A) Nüshasında 9 yerde olup bunlar; 38/8, 115/8, 48/18,
176/12, 263/2 ...v.d.

II-(B) Nüshasında sadece 3 yerde olup bunlar 44/13, 115/8,
244/20.

III-(C) Nüshasında ise 19 yerde olup bir kaç tanesi şunlar-
dır: 68/9, 15/12, 46/6, 54/10, 152/7, 174/8, 177/16, 184/3...v.d.

7- Gerek fiillerin sigalarında gerek isimlerin müfred-
Tesniye-Cemî durumlarında ve gerekse zamirlerde (isim ve fiillere
atfedilmeleri sesebiyle meydana gelecek) değişikliklerde bir takım
düzensizlikler göze çarpmaktadır. Bu düzensizlikler:

I-(A) Nüshasında 4 yerde olup bunlar: 46/3, 139/10, 144/10,
244/18,

II-(B) Nüshasında sadece 2 yerdedir. Bunlar: 144/10, 244/18.

III-(C) Nüshasında 7 yerde olup bunlar: 139/10, 144/10, 195/2,
259/12 ...v.d.

8-Fillerde müsbet ve menfilikte yer değiştirmeler gözük-
mekte, müsbet olması gereken yerde menfi ve menfi olması gereken
yerde de müsbetlikler görülmektedir. Bu tür yanlışlar sadece A Nüs-
hasında olup 3 yerdedir. Bunlar: 119/2, 139/1, 154/8

İşte A-B ve C nüshalarının (yukarıda örnekleriyle verdiğimiz)
yanlışları böylece 8 grupta topladık. Bu 8 grup incelendiğinde B
Nüshasının en az yanlışla sahip olduğu çok açık bir şekilde görülmek-
tedir. B nüshasının mukayese yapılmayacak kadar böyle az yanlışla sa-
hip olması, onun diğer nüshalara nazaran metninin daha sağlam ve mu-
teber olduğunu göstermektedir. Buna rağmen" Müellif nüshasından
istinsah edildi"ği iki defa vurgulanan A nüshasının da; yanlışlık
ve eksiklikte aşırı gittiği ve yukarda vurgulanan özelliğinin hiç
de müşahade edilmediği gözler önüne serilmiştir.

Diğer yandan bu 8 grupta A, B, C nüshaları için verilen sayılar
tüm yanlışları göstermemektedir. Bu hatalar tüm yanlışlar içinden
seçilmiş önemli olanlarıdır. Hepsini burada zikretmek mümkün olma-
dığından tesbit edebildiğimiz yanlışları sayısal olarak şöyle ör-
nekleyebiliriz:

Önemli gördüğüm yanlışların tümünün A-B-C nüshalarına dağılımı:

1-(A) nüshasında bulunan toplam yanlışlar sayısı: 820

2-(B) nüshasında bulunan toplam yanlışlar sayısı: 242, (A'nın B'ye oranı: 3.38)

3-(C) nüshasında bulunan toplam yanlışların sayısı: 847

Burada (müellif nüshasından istinsah edildiği ısrarla vurgulanan) A nüshasıyla C nüshasının pek farkı bulunmadığı net bir şekilde görülmektedir. B nüshasından 3 kattan fazla yanlış olan A nüshası o kadar itibar edilmeyecek bir özelliğe sahiptir ki bir çok Ayetler yanlış yazılmış, hele Sem'iyyât bölümünden başlayıp İmamet'in sonuna kadar devam eden Hadislerin çoğunda büyük bir kayıtsızlık sezilmiştir.

Ayrıca B nüshasında; kenarlarda çokça tashihler, tamamlamalar metni açıklayıcı mahiyette şerhler düşüldüğü halde A ve C nüshalarında bu duruma çok az rastlanılmaktadır. Mesela bu tashih ve tamamlamaların sayısı:

1-(A) nüshasında 15

2-(B) nüshasında 371

3-(C) nüshasında 24 tür.

Bu sayılar bize A nüshasının hiç gözden geçirilmediğini, hatta (C) nüshasındaki tashih sayısının bile A nüshasından fazla olduğunu göstermekte, buna mukabil B nüshasının büyük bir itina ile gözden geçirildiğini ve tashih edildiğini göstermekte böylece en sağlam metnin (B) nüshasının metni olabileceği imajını vermektedir. Burada A ve C nüshalarındaki tashih sayılarını toptasak dahi ancak B nüshasının yaklaşık 1/10'una ulaşabildiği müşahade edilmektedir. (15+24 = 39 ve 371:39 = 9.51)

İşte bu genel bilgilerden; doğruya en yakın olan nüshanın B nüshası, sonra A nüshası, sonra C nüshası, sonra E nüshası, en sonuncu olarak ta D nüshası olduğu kesin bir şekilde ortaya çıkmış, B nüshasını asıl kabul ettiğimizizin doğruluğu da teyid edilmiştir.

Diğer yandan, B nüshasını asıl metin kabul etmekle beraber, tamamen bu nüshaya bağlı kalmadık. Çünkü bu metin % 100 doğru olan

bir metin değildir. Bunun da elbetteki çoğu yerde yanlışları vardır. Aynen bunun gibi diğer metinler de % 100 yanlış değilllerdir. Bunların da elbetteki doğruları mevcuttur. Bu nedenle birinin yanlışını öbürleri doğrulayarak en doğru metne yakın bir metin elde edilmiş olunabilir ve % 100 yakın bir başarı elde edilmiş olunabilir.

Biz de bu fikirden hareketle yola çıktık ve bütün metinlerden istifade etmeyi, amaçlayarak doğruya yakın bir metin ortaya çıkarmağa azamî gayret gösterdik. Doğru metne ulaşmada elimizden gelen en son imkanları ve gayretleri seferber ederek böylece çalışmamızı sona erdirdik. Kanaatimizce doğruya en yakın metni elde edebildik.

II- Tertib:

Neseffî'nin el-İ'timâd isimli eserinin tendikli neşrini hazırlarken yaptığımız bu çalışmamızda şunların tertibini yaptık:

a-İlk önce; asıl metinde hiç bulunmayan fasıllara ayırarak tenkidli metnimize değişik veche kazandırdık. Böylece bölümlere ayırdığımız metnimizin teknik bakımdan güzel bir plan ve taksimata tabi tutulduğuna ve konuların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağına inanmaktayız. Zira ana hatlarıyla iskeleti ortaya konulmuş her şey daha çabuk kavranıldığı gibi zihinde muhafazası da kolay olur.

b-Tenkidli yeni metnimizin yazı stilini, nüshalarda yazıldığı gibi eski klasik eserlerin yazı stiliyle yazmadık. Bilakis modern metinlerde görülen şekliyle noktalama işaretlerine riayet ederek, paragraflar teşkil ettirerek yazdık.

c-Metinde soruları, cevapları ve farklı görüşleri birbirinden ayıdedilecek ve kolaylıkla anlaşılacak biçimde düzenleme ve tanzimlerde bulunduk.

d-Konu içinde anlatımda meydana gelen taksimatı kolayca anlaşılır bir duruma getirmek için satırlarını çizme ihtiyacını hissettik. Böylece konunun bir başlık altında zuhur edebilen dallanmalarını ve bir takım alt kollara ayrılmalarını okuyucuya göstermeyi ve metne kolayca hakim olmayı amaçladık.

2- انعقدت fiili; عقر fiil kökünün, Arapça fiil kalıplarından biri olan İnfi'al kalıbına sokulmuş şekli olurken, انعقدت ise tamamen farklı ve değişik bir şeydir. انعقدت kelimesi başına şart edatı getirilmiş bir "Sülasi" fiili mazidir. Ve şart cümlesidir.

3- ادینا kelimesi, bir ismin "zamir"e (Türkçedeki 1. çoğul şahısa) birleşmiş şeklini meydana getirirken انا kelimesinin ise hiç bir makul manası yoktur.

4- Yine لاآر kelimesi, müsbet fiili mazi üzerine "tekid lamı" dediğimiz "Lam" ın dahil olmuş şekliyen لاآر kelimesi ise müsbet fiili mazi üzerine hem olumsuzluk "Ma" sı ve hem de "Tekid lamı"nın dahil olmuş şeklidir.

5- لا نستر müsbet fiili mazi üzerine "Tekid lamı"nın gelmiş şekli, لا نستر ise menfi fiili müzârinin (Türkçedeki 1. çoğul) şeklidir.

6- Ayrıca لی ile لی ve بعزم ile بعزم kelimeleri ise hem manaları hem de kendileri farklı şeylerdir. Yalnız yazılışları birbirine çok yakındır.

Diğer yandan nüshalarda geçen جزاء، حفاء، بقاء gibi sonu "Hemze" ile biten kelimelerde sondaki hemzelerin hep düştüğü görülmüştür. Bunlar tenkidli metinlerde sık sık geçtiği için gösterilmiştir. Yalnız bu gibi kelimeler doğru şekilleriyle tashih edilen metne alınmıştır.

Son olarak ta şunu ifade edelim; ibarelerde geçen "Salla'l-lahü 'aleyhi vesellem, radiya'l-lahü 'anh, Celle Celâlühü" gibi şahıs isimlerinden sonra gelen dua cümleleri her nüshada ayrı ayrı sayfalarda değişik geçmiştir. Bunlar manaya hiç bir yönden tesir etmediği ve çok sık kullanıldığı için bu gibi dua cümlelerinin nüsha farklılıklarına hiç yer vermedik. Bu tür dua cümlelerinde-varsa-B nüshasında olanları esas itibara aldık. B nüshasında olmayanları da diğer nüshalardan herhangi biriyle takviye ettik.

Son olarak E nüshasına mahsus bir özelliğin tashih edildiğini ifade ederek bu konuyu noktalayalım. Şehid Ali Paşa 1692 No'da kayıtlı bulunan E nüshasında hiç bir faslın başında-diğer nüshalarda olduğu gibi-fasıl başlıkları yoktu. Bu eksikliği nüsha karşılaştırmamızda belirterek böylece doğruya en yakın metni ortaya çıkarmış olduk

المبحث الأول في المقدمات وفي أمور العامة

(A/16)(B/16)(D/16)(E/336)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللهم وفقني للإيمان (1)

المجد لله المتعال (2) بحال صمديته (3) عن الحلول والاتحاد (4)، المنزه سمو سرمديته عن الاشكال
والانداد، المتوحد في ديموميته عن الصّاحبة والاولاد، المتفرد في قيوميته عن قبول الاعداد.
والصلوة على رسوله الذّاعى الى الرشاد، محمد المبعوث الى الاصاغر والاعجاذ، الشّفيح للصّغائر
والكبار يوم الشّاد .
وعلى آله وصحبه السّالكين سلك السّداد، الباذلين وسهم وجهدهم في الطّاعة والجهاد.

قال : مولانا الصّدر (5) الامام المعظم، الحبر المصطفى المكرّم (6)، محيي السّنة، قاصد البدعة
ببّين الفروع والاصول (7)، الجامع بين المنقول والمعقول (8)، كاشف الحقائق، مظهر الدّقائق

(1) A : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا وَالْحَقُّ بِالْقَلْبَيْنِ

C : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ نَسْتَعِينُ

E : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ يَسِّرْ وَتَمِّمْ بِالْحَبِيبِ

D : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ —

(2) A, C, E : المتعالي

(3) ' Kelime, kenarda tamamlanmış.

(4) D : والاتحاد

(5) E : صدر

(6) A D : والحبر المصطفى المكرّم

(7) C : الاصول والفروع

(8) D : المعقول والمنقول

استاذ الخلف، بقيّة السلف، ظهير الملة الخفيفة، نصير الشريعة المصطفوية، حافظ الحق والملة والدين (1)، وارث علوم الانبياء والمرسلين (ادام الله بقاءه الى يوم الدين) (2)، (المفتقر الى الله الودود) (3) ابو البركات عبد الله بن احمد النسفي (غفر الله له ولوالديه واحسن اليهما واليه) (4) لما رأيت العمم مائلة الى الحمدة التي صنفها في بيان عقيدة اهل السنة والجماعة - وهي وان كانت مشحونة بالروايات، غير (5) خالية عن (5/2a) الدرايات فهي مفتقرة الى شرح موضح للمشكلات، مبين للمعضلات (c/2a) - اريت (5/2a) ان اجمع كتابا فيه شرح مسائلها، وبسط دلائلها بتوفيق خالق العباد (6) مسمى بالاعتماد في الاعتقاد. (والله كاف من توكل عليه، ومعين) (7) من فوض اموره (8) اليه. وهو حسبي ونعم المعين (9)

قال (اهل الحق) : حقائق الاشياء (10)، ثابتة خلافاً للسفسطائية. فانهم يقولون؛ "لاحقيقة لشيء (11)، ولا علم بشيء وانما هي ظنون وحسابات".

(1) A : حافظ الحق والدين

(10) C : اهل الحق - نصرهم الله - حقائق الاشياء

ه : حافظ الملة والدين

ه : اهل الحقائق الاشياء

(2) C : —

(11) C : للشيء

ه : تتخذ الله برحمته وادام الله

(3) CE : —

(4) E : —

(5) E : —

(6) D : ستتدّا من خالق العباد

(8) CE : امره

(7) D : والله كافي من توكل عليه ومعين من فوض

E : والله الكافي من توكل عليه والمعين من فوض

(9) E : ونعم الوكيل

ولنا : ان في نفيها (1) ثبوتها . اذ قولهم " لاحقيقه للاشياء " تحقيق منهم لنفي الحقائق .
(والا لايقع الخلاف) (2) فكانوا مبطلين (3) قولهم بقولهم . ولما نظرة مع هؤلاء باجماع العقلاء
الآبسط الجوارح والضرب المبرح . فاذا استخاشوا ، يقال لهم : " لاحقيقه للقطع والضرب . وانما
ذلت ايصال الرخصة اليكم ان يتركوا العناد ويقرروا بالحقائق . "

وهذا لان فائدة المناظرة ؛ ان يثبت بالدليل صحة قول ، وبطلان قول آخر (E/4)
والعلم الحاصل بالدليل ، اخفى من العلم الحاصل بالحواس . والنكر للثاني سكر للأول ضرورة .
ولان المناظرة (4) انما تكون بين اثنين ، اذا كان بينهما اصل مسلم حكمه الاثبات ، واصل اخر
مسلم (5) حكمه النفي . فاختلغا في فرع له شبه بهما ان الحاقه (5/2b) باق الاصيلي (B/2b)
اقوى . واذا لم يكن لهم اصل مسلم ، لا يتصور مناظرتهم .

والعلم بها متحقق . وطائفة منهم لا يثبتون القول (7) بنفي الحقائق . بل يقولون ؛ " لا ندرى
هل للاشياء حقيقة ، ام لا ؟ " متشبهين بان اقوى عندكم اسباب العلم عندكم الحواس .
وهي لا تصلح سبباً له للتناقض في قضاياها . فالمرور (8) يجد الحسل مرًا ، وغيره يجد حلواً .
او الاحول ؛ يرى الشئ شيئين ، وغيره يراه واحداً . وما تناقضت قضاياها لا يصلح ان يكون دليلاً
مبنيًا .

ولنا : انه يانكارهم العلوم الحقائق مقرون (9) ان لاحقيقه لقولهم . وانهم لا يعلمون
صحة مذهبهم ، وبطلان مذهب خصومهم . ومن اقر بطلان مذهب كفي خصمه مؤنة عداله على ان يثاوه (10)

(1) A : ان نفيها	(7) D : لا يثبتون قولاً
(2) A : والا لايقع الخلاف / D : والا لا يرتفع الخلاف	(8) B : كالمرور Kenarda
E : —	AC + : كالمرور / D : فان المرور
(3) CD : وكانوا مبطلين	(9) A : —
(4) D : والمناظرة	(10) E : ان يثاوه
(5) A : —	
(6) D : منهم / A : —	

الى هذه المدة دليل لنا. اذ لو لم يكن عالما بأسباب البقاء فاجتليها، وبأسباب الفناء فاجتنبها
 لما بقى الى هذه المدة. ⁽¹⁾ ودل بقاء الى هذه المدة على علمه بحقائق ⁽²⁾ الاشياء .
 وكذا لو لم يعرف ان الحواس والقضية ⁽³⁾ ماهي، وان الدليل او الحسل ماهو، وان المرور
 او الاحول من هو، وان المرارة او الرؤية ماهي، وان الواحد او الاثنين ⁽⁴⁾ ماهو، وان ما يتناقض
 قضاياه لا يصلح دليلا مثبتا لما اشتغل يا يراذ هذه ⁽⁵⁾ الشبهة. فعلم ^(6/3a) (5/3a) انهم ⁽⁶⁾ يعلمون
 الحقائق ويثبتونها ^(c/3a) (c/3a) غير انهم يعايدون فعين ^(8/3a) (7/3a) ما استدلوها به دليل بطلان قولهم.
 ولان الخلاف بيننا وبينهم في الحواس في سلامتها. ولا يتناقض قضايها عند سلامتها. وانما
 يخجل ⁽⁹⁾ اذراكها عند اعتراض ^(الاخت) (A/3a) (9) عليها. (ولا كلام في مثل هذه الحالة). ⁽¹⁰⁾

ثم المتكلمون ⁽¹¹⁾ ذكروا للعلم حدودا فاسدة، كقول الجبائي ⁽¹²⁾؛ " انه اعتقاد الشيء على ماهو
 به عن ضرورة ⁽¹³⁾ او دليل ". لان من شرط صحة التحديد ان يوجد الحد في كل فرد من افراد المحدود.
 اذ من شرطه ⁽¹⁴⁾؛ الاطراد والانعكاس ^(E/40b)، ليحصل بهما الجمع والنوع. اذ الحد؛ ما يجمع جميع الحدود
 (ويمنع غيره عن مشاركته فيه. ولن يحصل ⁽¹⁵⁾ هذا الا باشمال الحد على جميع افراد المحدود ⁽¹⁶⁾ وهذا
 المعنى، لا يوجد في المقسم ⁽¹⁷⁾. فان علما ⁽¹³⁾ (13) ما لا يكون عن الضرورة والاستدلال جميعا. بل ما كان

Paranteziçi E nüshasında (9)

(1) ٥: ما بقى

Kenarda tamamlanmıştır.

(2) E: لحقائق

ACDE: في مثل تلك الحالة (10)

(3) AC: والقضية / ٥: او القضية

— : E (11)

(4) ٥: والاثنان / E: والاثنين

(12): (V: H. 303)

(5) A: —

(13) ٥: من ضرورة

(6) c: بانهم

(14) A: شرائطه

(7) B nüshasında kenarda (بحين) olarak

(15) A: لن تحصل هذه

tashih edilmistir.

Parantez içi (E) nüshasında kenar (16)
 da tamamlanmıştır

(8) E: يخجل

(17) ٥: في القسم / E: في التقسيم

(18) ٥: —

من العلوم ضرورياً لا يكون اسند لالياً. وما كان (1) اسند لالياً لا يكون ضرورياً. وهذا (2) لأن التفسير وضع لمعرفة الكليات بواسطة الجزئيات. ويسمى استقراء. والتحديد وضع لمعرفة الجزئيات، بواسطة الكليات. ويسمى برهاناً. فلم يجز ان يجعل (3) ماياً واحداً (4). ولأنه علّق الحد بالشئ. وإذا لا يستقيم الا يجعل المعدوم شيئاً لكونه (5/3b) معلوماً، او (5/3b) يجعل المعدوم (5) غير معلوم. (c/3b)

وجمهور المعتزلة؛ وان جعلوا المعدوم شيئاً - فلم يجعلوا المستحيل شيئاً مع انه معلوم. وهشام بن عمر (6) ؟ وان جعل المعدوم غير معلوم - فهو محجوج بما سيأتى. وقول القاضي ابوبكر الباقلاني (7) ؛ " انه معرفة المعلوم على ماهو به. " لأن المعرفة اسم للمعلم المستحدث او (c/3b) هو (8) انكشف عن شئ بعد لبس وتوهم. يقال: عرفت فلاناً. أى استحدثت به علماً. فنزلت المعرفة من العلم منزلة " القصد من الارادة. " وقول ابى اسحق الاسفراينى (9) ؛ " انه تبين المعلوم على ماهو به. " لأن التبيين (10) لفظ مشترك. يقال: تبين الأمر. أى علمت وتبين لى. أى ظهر. واستعمال (11) الالفاظ المشتركة او المجازية في التحديد، مضاد (12) لما وضع (13) له التحديد. وهو الاعلام بحقيقة الحدود. لأنه لا تخلوا (14) الالفاظ المشتركة او المجازية عن ضرب لبس عند سماعها الى ان تعين (15)

(1) ٥: وما يكون	(11) ٥: في استعمال
(2) ٥: —	(12) ٥: منفياً
(3) A: ان يجعل	(13) ٥: ولما وضع
(4) ٥: شيئاً واحداً	(14) ٥: لا تخل / E: لا يخلوا
(5) ٥: او يحتل المعدوم / E: او يجعل المعدوم	(15) E: الى ان يعين
(6) Hali fe Me'mun Zamanī.	
(7) (v: H. 403)	
(8) AD: وانكشف ^{هو} / E: وانكشف	
(9) (v: H. 418)	
(10) ٥: لأن التبيين	

المراد بها بالدليل ، واستحال ما فيه الالتباس عند إدارة الاعلام مضاد للغرض الذي وضع له التحديد . ولأن العلم لو كان اعتقاداً او معرفة او تبيناً (١) لكان العالم معتقداً عارفاً تبيناً . والله تعالى يوصف بأنه عالم (ولا يوصف بأنه معتقد (٥/٤٩) او عارف او تبين (٤/٤٩) . وقول الكراميه (٢) (٥/٤٩) "انه تعالى يوصف بأنه عارف" (٢) للاتحاد (٣) العلم والمعرفة " مخالف للانجاء .

وقول الاشعرى (٤) ؛ "انه ما اوجب العالم" (٥) . اي حقق الوصف بأنه عالم . فانه تعريف الشيء بما يتعرف هو به . (٦) فانه اذا سئل عن العلم ، عرف بما ذكره (٧) . واذا سئل عن العالم ، قال : "من قام به العلم" ، فقد عرف العلم بالعلم والعالم به (٨) . والشيء (متى عرف) (٩) بما تعرف (١٠) به ، بقي كل واحد منهما مجهولاً . كن قال : "جاءني زيد" ، فقيل له : "من زيد ؟" ، قال : "ابن عمرو" ، فقيل له : "من عمرو ؟" ، قال : "ابو زيد" ؛ بقي كل واحد منهما مجهولاً . (ولهذا) (١١) يبطل ايضاً حد الباقلائي ، (١٢) والاسفرايني وحد الكعبي (١٣) " انه اعتقاد الشيء على ما هو به " وان زيد عليه " مع سكون النفس " .

والنظام ؛ انه حركة القلب لوجدان ما يجد انثى فساداً (١٤) ومن حده من اصحابنا " بأنه صفة ينتفى بها عن الى الجهل والشك والظن والسهو " فهو مردود . بعلم الباري . الا ان يراد الانتفاء من الاصل .

Kenarda ile tashihli (لا تعرف) : B (10)

(1) ٥ : او تبيناً

Kenarda tashih edilmis olup : B (11)

(E) Nüshasında

Parantez içi kenarda tamamlanmış (2)

metindeki asıl ibare (وبهذا) da.

(3) C : بالاتحاد

(v: H: 418) (12)

(4) (B) nüshasında (الاشعرية) olarak tashihli

(v: H: 319) (13)

(5) (B) nüshasında (العلم) olarak tashihli

(14) ٥ : فساد

(6) ٥ : بما يتعرف به

(15) ٥ : تنفى

(7) ٥ : لما ذكره

(16) C : بعلم الباري تعالى الا ان يراد

(8) E : والعالم بالعلم

٥ : لعلم الباري الا ان يراد

(9) C : —

والصحيح ما قاله الشيخ⁽¹⁾ أبو منصور رحمه الله : " الله صفة يتجلى بها لمن قامت

هي به المذكورة " . رقيده ليندرج تحته (4) الموجود والمحدوم .

وقال الامام فخر الدين الرازي (5) : " المختار عندي انه غنى عن التعريف " . (5/4b) لان

كل احد (6) يعلم بالضرورة كونه عالما (c/4b) بان النار محرقة وان الشمس (B/4b) مشرقة .
ولولا يكن بحقيقة العلم ضروريا (7) لامتنع ان يكون هذا العلم (المخصوص) (8) ضروريا .

قلنا : نعم ، العلم معلوم عند كل احد (9) . لكن العاقل لا يقدر ان يتبع عن حقيقة (10)
بعبارة يمتاز بها عن غيره . فالتكلمون انما تكلموا في تلك العبارة . وبه اجيب (عما قيل على⁽¹¹⁾) الاشعري .

وحاصله : ان التحديد : ما وضع لاثبات العلم بطريق الاجمال ، فهو حاصل لمن لا علم له بالحد

بل لتعريف الحقيقة (التي يمتاز بها⁽¹²⁾) عن غيره .

فاننا اذا قلنا : العلم ، ما اوجب كون من قام به عالما ، وقد عرفنا العلم والحال على الاجمال . لكننا (A/4b)

جهلنا الحقيقة التي (بها) (13) يمتاز كل واحد منها عن اعيانها ثم (14) تأملنا فعلنا انه (انما) (15) كان

عالما لقيام العلم به ، لالقيام السواد والبياض به (16)

وكذا العلم حقيقة (ما) (17) اوجب كون من قام به عالما ، لا مخترا او ساكنا او سودا او بيضا .

(1) : الشيخ (للإمام) أبو منصور

(2) (V: H. 333)

(3) D : يخلى

(4) E : ليندرج فيه

(5) (V: H. 606)

(6) AE : كل واحد يعلم / D : كل واحد منهما يعلم (17) E : —

(7) D : ضرورة

(8) D : —

(9) A : واحد

(10) E : عن حقيقة

(11) A : عما قيل الاشعري / D : عما قيد الاشعري

(12) C : الخان يمتاز بها / التي يمتاز به

(13) C : —

(14) E : لم

(15) E : —

(16) AD : والبياض به

واسبابه (1) للخلق ثلاثة : - اى اسباب العلم - .

الحواس الخمس : اعنى السمع والبصر والشم والذوق واللمس .
والخبر الصادق : اعنى الخبر المتواتر وخبر الرسول صلى الله عليه وسلم .
والعقل :

والمراد بالحواس : السليمة منها ، وبكل (2) حاسة يعرف (3) (5/5a) ما وضعت (4/5a) هي له .

وانكرت السوفسطائية كلها (4)

والسمنية (5/5a) والبراهمة : العلم بالخبر . لان (5) المتواتر اجتمع من الاحاد التى لا توجب العلم . وبالا يوجب العلم اذا انضم بما لا يوجب العلم ، لا يوجب العلم . الا يرى (7) انه لما انصف كل واحد من الزنج بالسواد وجب والكل ان يكونوا متصفين بالسواد .

قلنا : جاز (8) ان يحدث عند الاجتماع ما لم يكن عند عده . كقوى الجبل وغير ذلك .

وتواتر النصارى واليهود على قتل عيسى عليه السلام انما لم يكن موجبا للعلم . لان مرجعه الى الاحاد . فان القتل ، نقل عن الذين دخلوا البيت الذى فيه المسيح عليه السلام . وكانوا تسعة (9) نفر . ويتحقق من مثلهم التواطؤ (10) على الكذب .

وكذلك اخبار المجوس (11) معجزات زرادشت ، مرجعه الى الاحاد (12/5a) . فانه روى : انه ادخل قوام فرس الملك في بطنه بين يدي خواصه . وذلك اية الوضع (12) والاختراع . ولا يثبت النقل المتواتر . والمحددة (13) والروافض (14) بالعقل لتناقض قضايه . اذ العقلاء ؛ اختلفوا فيما بينهم . وكل واحد منهم

(1) E : - (8) E : يجوز

(2) E : وكل (9) ADE : سبعة

(3) E : ويعرف (10) E : التواطؤ

(4) 5 : قلنا / E : اى الاسباب الثلاثة كامر (11) E : لا يوجب العلم

لهم يقولون "لاحقيقة بشئ ولا علم بشئ . وانما هي ظنون و (12) 5 : وذلك الوضع

حسابات (13) 5 : ولا يثبت به النقل المتواتر عن المحددة

(5) E : + خبر A : ولا يثبت النقل المتواتر . والمحددة

(6) AE : لا يوجب / (7) ADE : الا ترى (14) E : + (اى انكروا العلم)

يُثبت ما ادعاه العقل . وناقضت قضاياء لا يكون سببا للعلم .

قلنا : قضاياء (5/5b) العقل لا تكون متناقضة قط ، وان كان احوال العقلاء (1) متناقضة . لان العقل ؛ (c/5b) حجة الله تعالى (B/5b) على عباده . ولا يتناقض حججه (2) . واختلاف العقلاء فيما بينهم ؛ لقصور عقولهم ، او لمصيرهم في شرائط النظر . فربما تصبر عقل الناظر عن معرفة (3) الشيء ، فحكم (4) بالهوى ، وظن (5) انه من قضاياء العقل . فاما ان يختلف قضاياء العقل ، فلا .

وللنظر شرائط ، يجب (6) رعايتها ليفيد العلم (7) (فاذا استوفى شرائط النظر في كل مقدسة افضى به العلم) (8) (E/42a)

فاما اذا نظر في بعض المقدسات بهواه دون عقله ، يكون نظره فاسداً ، غير مفيد للعلم . وهذا كالمجوسى : اذ نظر في اقسام العالم ، فوجدها محدثة ، فاعتقد حدوثها . ووجد في العالم الشرور والقبائح ، فاعتقد حدوثها . واعتقد ان المحدث لابد له من محدث . واعتقد ان صانع العالم حكيم . فهذا ؛ كله صحيح .

(تم اعتقد ان ايجاد الشرور والقبائح سفه . وهذا ؛ خطأ) . (9)
ثم اعتقد انها لما كانت محدثة ، (A/5b) والصانع حكيم لا يفعل السفه . — ولا بد لاحتياج المحدث الى المحدث ان يكون لها محدث سوى الباري .

فوقع في الباطل في مقدرة (واحدة) (10) بهواه دون عقله . ولو تأمل بعقله ؛ لعرف ان ايجاد هذه الاشياء حكمة — (كما سيأتى في خلق الافعال) — فلم تقع في الباطل (11) واعتبر هذا بنظر الحين . فان (5/5b) القمر / (c/6a) ليلة البدر لا يختلف فيه النظار . وقد يقع الاختلاف (B/6a)

(1) احوال العقلاء : 80

(7) لتفيد العلم : 5

(8) Parantez içi kenarda tamamlanmış : B

(2) : حجته 5

(9) : —

(3) : عن مؤنة 5

(10) Parantezdeki kelime satır arasında dır : B

(4) : فيحكم 5

(11) Parantez içi kenarda tamamlanmıştır : B

(5) : فظن E

(6) : يجب E

في الهلال. وهو راجع الى تقصير من الناظر، والى قصور آلة النظر، مع انه تناقض حيث
ابطل العقل (به) لان قضاياء متناقضة. وما تناقضت (1) قضاياء، لا يكون سببا للعلم؛
انما يعرف بالعقل. وكل شيء في نفيه اثباته؛ كان ثابتا بالضرورة. وهذا؛ لان نافية يثبت،
ومثبه يثبت ايضا. فكان ثابتا بالاجماع. ولان من راعى (3) شرائط النظر، افضى به الى العلم
فعلما انه طريقه.

ثم ما يثبت منه بالبديهة، فهو ضروري. كقولنا: (النفي) (4) والاثبات لا يجتمعان
وما يثبت (5) / بالاستدلال فهو اكتسابي (6)

والحقول متفانية باصل الفطرة لقوله صلى الله عليه وسلم (8) "ناقصات العقل
ناقصات الدين". خلافا للمعتزلة لكونه مناط التكليف. والاستواء فيه يفضي (9) الاستواء
فيما هو مناط له.

قلنا: ما ينطلق عليه اسم العقل، كاف لصحة التكليف. والزيادة للبعض، فضل من الله
تعالى. وهذا؛ بناء (10) على ان الاصلح (A/6a) عندهم واجب على الله تعالى. فلو كان اعطاء الزيادة اصلح،
(B/6b) لاعطاها الكل. والا يكون ميلا. وذا لا يجوز على الباري. (C/6b) وعندنا؛ لا يجب الاصلح،
فما زان يعطى الفضل للبعض دون البعض كما في نظر الحين. (E/42b)

والالهام ليس سببا للمعرفة (11) لانه يحارضي (B/6b) بمثله. فانه (12) اقال: "انني الهت بات
ما اقوله حق"، فخصه يعارضه ويقول: "انني الهت بات ما تقول باطل". فاذا قال لخصه: "انك لست

(2) E: + قول الروافض والمحدثة

(9) B: olup kenarda tashih: Metinde يقتضى

(4) D: -

(10) D: نباء

(3) A: من رعى

(4) B: Parantez içi kenarda tamamlanmıştır. (11) D: للونة

(12) B: Parantez içi kenarda tamamlanmıştır.

(5) E: + منه /

(13) CDE: ان

(6) E: بالاستدلال علم فهو اكتسابي

(7) D: بقوله / E: بالحديث

3ka., sh.282, no: 1

(8)

من أهله ، فيقابله خصمه بمثله .

وكذا (التقليد) ⁽¹⁾ ؛ لأنه يعارض بمثله (بحقيقته) ⁽²⁾ . فانه إذا قال : إن (ما) ⁽³⁾ أقوله حق . لأني (قلدت) ⁽⁴⁾ فلاناً ، وهو قائل باطل . لأني (قلدت) ⁽⁷⁾ فلاناً ، وهو قائل بطلانه « .

ولما كانت مباحث المتواتر ، والالهام والتقليد ، المذكورة في اصول الفقه ؛ إقتصرت على هذا القدر ، (إتكالاً) ⁽⁸⁾ على ما أوردت في شرح المنار ⁽⁹⁾ .

ط : ماتقوله

(6) A : أن تقوله

(1) د : وقراء

(2) B : Paranteziçi, kenarda tamamlan-

(7) د : قلت

mıştır.

(8) C : إتكالاً

(3) د : (-)

(4) د : قلت

(9) - müellifin, yine kendi eser- شرح المنار

(5) DE : بحقيقته

ri olan Usul-i Fıkha dair isim-
li kitabın serhidir.

المبحث الثاني في الإلهيات

فصل (١)

العالم محدث ، خلافاً للدهرية

و « المحدث » : ما لوجوده ابتداءً ، (١) (٢) : الذي يكون مسبوقاً بالعدم او بالغير .
واعلم : أن قول المسلمين ، واليهود ، والنصارى ، والمجوس : « أن الاجسام ، محدثة
بذاتها وصفاتها . »

وقال [ارسطاطاليس] (٣) : « وأتباعه : « إنها قديمة بذواتها وصفاتها . »

وقال أكثر الفلاسفة : « إنها قديمة (بذواتها) (٥) / (A/6b) محدثة
بصفاتها . »

وشبهتهم : « أن العالم ، لو كان محدثاً ، (لصار) (٦) موحوداً / (c/7a)

بإيجاد / (d/7a) غيره إتيام . ولو كان كذلك ؛ لكان الإيجاد :

إما ذات الموجد القديم ، وهو محال . لأنه يقتضى وجوده في الأزل لوجود ما

هو إيجاده . ووجود الحادث في الأزل / (B/7a) محال

او ذات الموجد (المحدث) (٩) ، وهو مفض الى المحاد الأثر (والمؤثر) (٨)

(5) A : وبذواتها

(1) DE : (-)

(6) D : لكان

(2) D : و

(7) C : او ذات المحدث

(3) 322. M.Ö. : أة

E : Paranteziği kenardadır.

(4) D : ارسطاليس

(8) A : (-)

(ا) او معنى (i) غيرهما. وذلك: اما ان يكون قائما بنفسه. وهو محال لكونه صفة. او قائما بغيره وذلك: اما الموجد او الموجد. والاول محال للاستحالة (d) ان يكون صفة الشيء مؤثرة في وجود ذلك الشيء. لان صفة الشيء؛ تابعة له (3) غير (سابقة) (4) عليه. وسبق المؤثر على الاثر شرطا. وكذا الثاني؛ لانه (ان كان اليجاد) (5) حادثا، كان القديم محلا للحوادث. وان كان قديما، فقدمه يقتضى قدم الموجد الحادث. ولان علّة وجود العالم (6) وجود الباري (اوجوده. وجوده) (7) ازل لا استحالة (البخل) (8) عليه في الازل. (فيقتضى) (9) قدم وجوده (اوجوده) (10) (قدم) (11) (ما يتعلق) (12) وجوده به. وتسميهم: "يامن جوده"، سبب وجود كل موجود.

(ولنا: "ان العالم بجميع اجزائه محدث. لانه (اسم) (13) لكل موجود" (14) سوى الله تعالى. سمي عالما / (E/43a) لكونه علما على ثبوت الصانع

وهو: اما ان يكون / (c/7b) قائما بنفسه - وهو العين - / (b/7h) او بغيره - وهو العرض - والقائم بنفسه: اما ان يكون مركبا - وهو الجسم - ، او غير مركب - وهو الجوهر - . وعرف بذلك (حدودها) (15).

(وانكرت) (16) الفلاسفة (والنظام) (17) وجود ما سميناه. - وهو الجزء الذى لا يتجزأ (18). (وزعموا) (19) ان / (b/7b) الجزء - وان قل - فهو يتجزأ (20) الحالا نهاية له. (21) لان كل متجزئ (22) فيمينه غير يساره

(13) D : (-)

(1) 5 : او نفى عنها

(14) B : Parantezi ki kenarda tamamlanmistir.

(2) D : لا استحالة

(15) C : حدودها / (16) C : فانكرت

(3) E : مانحة له

(17) (v:H.231)

(4) B : Kenarda tashih edilmistir.

(18) ACE : لا يتجزأ / D : لا يتجزأ

(5) D : اذا كان الاتحاد / A : اذا كان اليجاد

(19) E : وزعا

(6) E : + وهو

(7) AE : اوجوده ازل / 5 : اذ وجود وجوده ازل (20) D : يتجزأ

(8) 5 : المحل

Not: fiilin yazilisinda kamuslar ihtilafa duşmektedirler. Bu konuda Lugat-i Naci'de sh:213 de: "denilmek. (تجزأ) nin wari (جزى) " de: "denilmek. (لا يتجزأ) ise (تجزأ) de: "denilmek.

(9) D : فتعيب / (10) 5 : ووجوده

geçmektedir. Diğer yandan bu kelime tarifatta da şeklinde geçmektedir. Ayrice Lisanü'l-

(11) E : Parantez içi kenarda tamamlanmıştır.

Arab, mucemü'l-vasid de de (لا يتجزأ) şeklinde o

(12) B : Parantez içi kenarda tashih edilmiştir.

21) A : + 9 / D : 22 : لان ك، متجزئ

C : ما تعلق لترادف

فيكون منفساً ضرورة .

قلنا : جاز ان يكون الذات واحدة . والوجهان عرضان قائمان به . وهذا ؛ لان طرف الخط غير منقسم . والا لا يكون طرفاً . (ونحنى) ⁽¹⁾ " بما يقوم بنفسه " ؛ " انه يصح وجوده لافي محل يقوم به " . وكل عين ؛ فانه يصح وجوده لافي محل يقوم به - سواء كان مركباً ، او غير مركب - بخلاف العرض ؛ فانه يستحيل وجوده لافي محل . اذ (يعرف) ⁽²⁾ بيديه العقل استحالة (وجود) ⁽³⁾ حركة غير دائمة بالمحرك .

ولهذا ؛ قام جميع العالم لافي محل

والاعراض حادثة ، عرف حدوث بعضها حساً بان رأينا ساكناً (تحرك) . ⁽⁴⁾ فالحركة ؛ لم تكن موجودة حال كون الجسر ساكناً . وانما حدث بعد ، فعلمنا حدوثها حساً . وكذا في غيرها من الاعراض وحدث ⁽⁵⁾ أضدادها التي عدت عند حدوثها بالدليل . لانها لما قبلت العدم (دل) ⁽⁶⁾ انها / (c/ 8a) كانت حادثة . / (d/ 8a) ⁽⁷⁾ اذ لو كانت قديمة ، لاستحال عدها . لان القدم ينافي العدم . اذ القديم يكون واجب الوجود (لذاته) . ⁽⁸⁾ اذ لو ⁽⁹⁾ لم يكن واجب الوجود (لذاته) ⁽¹⁰⁾ كان / (A/ 7b) جائز الوجود ، او مستنع الوجود . وبطل ⁽¹²⁾ / (B/ 8a) الثاني (لحقق) ⁽¹³⁾ وجوده . ولحقق وجود ما هو مستنع الوجود مستحيل . (فبطل) ⁽¹⁴⁾ الاول ايضاً . اذ لو كان جائز الوجود ، لكان جائز العدم . اذ لو لم يكن جائز العدم ، لكان واجب الوجود ضرورة .

واذا كان الوجود والعدم جائزين ، فاختصاصه (بالوجود) ⁽¹⁵⁾ لم يكن الا بتخصيص مخصوص .

Paranteziği kenarda tamamlanmış : B (9)

Paranteziği kenarda : C / (-) ; D

Paranteziği kenarda itmam edilmiş : C (10)

(-) : E (11)

E : ويبطل (12)

D : فحقق (13)

E : فبطل (14)

D : بالوجود (15)

(1) D : واعنى

(2) D : تعرف

(3) C : وجوده

(4) A : يتحرك

(5) E : وحذفت

(6) D : قبلت العدم وانها

(7) D : او

(8) D : (-)

وما كان وجوده بتخصيص محض ، يكون محدثا . اذ المحدث ؛ هو الذى يتعلق وجوده
بإيجاد غيره . فاما القديم ؛ فمستغن في وجوده عن غيره .

والاعيان ؛ (لا تخلوا) ⁽¹⁾ عن الاعراض . لانها (لا تخلوا) ⁽²⁾ عن الحركة او السكون .
لانها في الزمان الثانى (ان كان) ⁽³⁾ في حين الاول ، فهو السكون . لانه (عبارة عن الكونين
في مكان واحد (او) ⁽⁴⁾ في حين اخر ، فهو الحركة . لانها) ⁽⁵⁾ عبارة عن الكونين / (E/43b)
في مكانين .

وما لا يخلوا عن الحادث ، فهو حادث . لانه حينئذ لا يتصور سبقتها . لان في السبق
(الخلو) ؛ ⁽⁶⁾ والخلو محال . (فكان) ⁽⁷⁾ السبق محالا . (واذا لم يسبقها) ⁽⁸⁾ (يكون مقارنا لها) ⁽⁹⁾ ،
او متأخرا / (b/8a) عنها . (والمقارن) ⁽¹⁰⁾ للحوادث ، او المتأخر عنها حادث ضرورة .

فان قيل : " دليلكم مبنى على حدوث الاعراض / (c/8b) وحدوثها ، مبنى على ثبوتها .
(b/8b) وهو مختلف فيه . فقد نفىها اصلا الدهرية ، والشوية ، والاصم ⁽¹¹⁾ من المغتلة .
وقالوا : " (هي عين) ⁽¹²⁾ الذات ، (فليست) ⁽¹³⁾ بمعنى وراء الذات سلمنا ثبوتها . / (A/8a) (ولكننا
لا نسلم) ⁽¹⁴⁾ حدوثها (قولكم) ؛ ⁽¹⁵⁾ [ان الساكن اذا تحرك ؛ فالحركة (لم تكن) ⁽¹⁶⁾ موجودة حال
كون الجسم ساكنا . وانما حدث بعد ، فعلمنا حدوثها حسا .] قلنا : جاز ان يكون ⁽¹⁷⁾ الحركة

(11) (Vefat Tarihi)
bulunamadi

(12) D : هو غير

(13) ADE : وليست

(14) DA : ولكن لا نسلم / E : ولكن لا نهم

(15) E : (-)

(16) E : لم يكن

(17) DE : ان تكون

(1) E : لا يخلوا

(2) D : لا يخلوا

(3) E : ان كانت

(4) ACD : و

(5) C : Parantez içi kenarda tamamlanmış .

(6) E : يخلو

(7) AE : وكان

(8) A : واذا لم تسبقها

(9) A : تكون مقارنا / E : يكون مقارنا

(10) D : والمتقارب

قد انتقلت الى هذا الجسم عن محل آخر، (ولم تحدث)⁽¹⁾؛ سلمنا حدوثها.

ولكننا لانسلم حدوث السكون قولكم: [بدليل قبوله العدم. لان القدم، ينافي العدم.

اذ القديم، يكون واجب الوجود لذاته. فيكون مستحيل العدم⁽²⁾. قلنا: انما يصح ذلك (ان)⁽³⁾ لو ثبت ان القديم واجب الوجود⁽⁴⁾، حينئذ يجوز عليه العدم. على انه: يجوز ان ينتقل الى محل آخر، ولم يصر معدوما. او يجوز ان يكون السكون ظاهرا في الجسم، فكم في. والحركة كانت كانه فظهرت / (5/9a) (فكان) الجسم ساكنا غير متحرك؛ لكون السكون ظاهرا، (او)⁽⁵⁾ كون الحركة كانه / (c/9a). ولما انقلب الامر، صار متحركا ولم يبق ساكنا سلمنا حدوثه.

(ولكننا)⁽⁷⁾ لانسلم: ان الاعيان: لا تخلو عن الحركة (و)⁽⁸⁾ السكون. اليس ان الجوهر /

(8/9a) عندهم (فاول احوال)⁽⁹⁾ وجوبه يكون خاليا عن الحركة والسكون؟ اذ هو عندهم في حال

حدوثه ليس بمتحرك (ولا ساكن)⁽¹⁰⁾ (فلماذا)⁽¹¹⁾ لا يجوز ان يكون في الازل خاليا / (A/8b) عن الحركة والسكون؟

وكذا لما وجد الله تعالى اول ما وجد جوهر (واحد)⁽¹²⁾ كان خاليا عن الحركة والسكون،

لعدم المكان.

ولئن سلمنا استحالة خلو الجواهر⁽¹³⁾ عن الاعراض / (E/44a) الآن، فلم قلتم انه يستحيل

في الازل؟

على اننا ان سلمنا استحالة خلو الجواهر⁽¹⁴⁾ عن الاعراض؛ (فذا ليدل)⁽¹⁵⁾ على حدوث الجواهر.

لان كل عرض؛ وان كان حادثا، فقبله عرض اخر لا الى نهاية

(3) CE : او

(1) D : ولم تحدث

(9) E : في الاول الاحوال

(2) D : (-) / (3) E : (-)

(4) B : + لذاته ونحن نمنع ذلك؛ بناء على انه يجوز (10) D : ولا ساكنا

ان يكون واجب الوجود لمعنى، ثم يبطل ذلك المعنى - (11) A : فلم ذا / E : ولماذا

(12) A : واحدة / (13) CD : الجوهر

فيمخرج من ان يكون واجب الوجود

(14) D : الجوهر / (15) A : فذلك يدل

(5) A : وكان / (6) D : و

DE : فهذا لا يدل

(7) E : ولكن

ولمّا: الدليل على ثبوتها: أنّا نرى شجراً أسوداً، ثم مرّاه أبيضاً. وعين ذلك الشجر
باق. فنقول: "إن كان أسود لذاته، فلا يتصور أن لا يبقى أسود مع قيام ذاته التي
هي (علته) ⁽¹⁾ علّة انصافه (بكونه) ⁽²⁾ أسود. فحلوا أنّه كان أسوداً لمعنى. وقد عدم ذلك المعنى.
(فكان) ⁽³⁾ هذا دليلاً على ثبوت الاعتراض"

فان قالوا: أنّه كان أسوداً / (b/9a) لذاته ولمعنى.
قلنا: هذا (اعتراف) ⁽⁴⁾ منكّم بثبوت المعنى، وإلى هذا (ندعوكم) ⁽⁵⁾ / (c/9b)
فان قالوا: أنّه كان أسوداً لذاته لا لذاته ولا لمعنى.
قلنا: هذا نفى، والنفي لا يوجب / (b/9b) الاختصاص بأحد الوصفين.
فان قالوا: أنّه كان أسوداً يجعل جاعل.
قلنا: جعل الجاعل؛

أما ان (كان) ⁽⁶⁾ لاجل جعله ذاته (مقتضياً لكونه أسوداً) ⁽⁷⁾.
(او) ⁽⁸⁾ لاجل جعله معنى مقتضياً لذلك.

(فقال) ⁽⁹⁾ الأمر إلى ما ذكرنا من كونه أسوداً لذاته أو لمعنى.
وأما انتقال الحركة والسكون فحال. (لأنّ) ⁽¹⁰⁾ الانتقال من محل إلى محل، يكون حركة.
(و) ⁽¹¹⁾ يستحيل قيام الحركة بالحركة، أو قيام الحركة بالسكون.
وأما الكون والظهور / (A/9a) فهو دللنا. لأنّا نقول: "الجوهر لا يخلو عن كون الحركة
(فيه) ⁽¹²⁾ أو ظهورها. وهما حادثان. فثبت أنّه لا يخلو عن الحادث
ولا يجوز أن يكون القديم واجب الوجود لمعنى. إذ لو كان كذلك، لكان ذلك
المعنى:

(7) A : (-)	(11) E : على
(8) D : و	(12) ACD : لكونه
(9) D : فانّ	(3) A : وكان
(10) E : فان كان	(4) D : اعتراض
(11) E : (-)	(5) D : يدعوكم
(12) C : (-)	(6) AD : يكون

أما أن يكون واجب الوجود ، او جائز الوجود .

فان كان واجب الوجود ؛ فلا يخلو اما ان يكون واجب الوجود لذاته ، او لمعنى . (فان كان لمعنى)⁽¹⁾ ؛ قال الكلام (فى المعنى)⁽²⁾ كذلك الى ان يتسلسل ، وهو باطل وان كان ذلك المعنى واجب الوجود لذاته ؛ فكان جعل (الذات)⁽³⁾ (D/10a) واجب الوجود لذاته أولى . لأن الذات (يقوم)⁽⁴⁾ بنفسه . والمعنى يقوم بالذات . (C/10a)

ولو كان ذلك المعنى جائز الوجود ؛ [كان جائز العدم (فكان)⁽⁵⁾ محدثا (وكان)⁽⁶⁾ القديم قبل حدوثه ؛ اما ان يكون جائز الوجود]⁽⁷⁾ (B/10a) او واجب الوجود . و محال ان يكون جائز الوجود . فكان واجب الوجود . ويجب ان يكون واجب الوجود لذاته لا لمعنى . لما مر فى المعنى الاول والجوهر (فى قول)⁽⁸⁾ احوال الوجود - ان خلا / (E/44b) عن الحركة والسكون - (فلن يخلو)⁽⁹⁾ عن الكون . وهو عرض . على انه ما ان سلموا الجوهر حالة (الحدوث)⁽¹⁰⁾ فقد اقرتوا بحدوث الجوهر ، و وقعت الغنية عن اثباته بالدليل .

وما كان محالا لا يتبدل بتبدل المحال . اليس (ان)⁽¹¹⁾ الجمع بين (A/9b) (المتنافيين)⁽¹²⁾

يستحيل فى الحال ، وفى الازل ؟

وقولهم ؛ " ان لاحادث الا وقبله " ^{حادث} يقتضى (وجود)⁽¹³⁾ المحدث فى القدم . لان الجوهر ؛ لما كان قديما - وفى قدمه لا يخلو عن الحوادث - فيؤدى الى هذا ضرورة . والقول ؛ " بوجود المحدث فى القدم " ، قول ؛ " بان لوجوده ابتداء . " وليس لوجوده ابتداء . وهو ممنوع (بمرّة)⁽¹⁴⁾ . ولا تكلّ حادث مسبق بعدم . فقد اجتمع عدم كل حادث (والازل)⁽¹⁵⁾ . فلو ثبت وجود (واحد)⁽¹⁶⁾ من الاعدام

(1) A : وان كان لمعنى / 5 : او لمعنى (9) 5 : فكن يخلو

(2) 5 : فى الكلام (10) B : Kenarda tashih edilmiş.

(3) 5 : الاالات (11) 5 : (-)

(4) 5 : تقوم (12) 5 : المتنافسين

(5) 5 : كان (13) B : yazılmış (وجوده) Kenarda

(6) A : ولو كان / E : فان (14) 5 : مرّة

(7) E : Kenarda tamamlanmış içi . Kenarda (15) 5 : فى الاول

(8) E : فى الاول (16) 5 : الواحد

فيه / (5/10b) يلزم اجتماع وجود ذلك الحادث وعدمه وحالة واحدة / (c/10b) وهو محال.

وشبهة الدهرية ساقطة . لأن (على قود) ⁽¹⁾ مذكروا ؛ يلزم دوام جميع الممكنات بدوام الباري / (5/10b) ويجب أن لا يحصل شيء في العالم من التغيرات . وأنه خلاف الحس . ولما كان هذا باطلا ، لزم بطلان قولهم . ولأن وجود العالم يتعلق بإيجاد الله تعالى آياه . والإيجاد صفة الله تعالى ، (وإرادته أزلية قائمة) ⁽²⁾ بذاته . وقدمه لا يقتضي قدم العالم ، لاستحالة قدم ما تعلق ⁽³⁾ وجوده (الخبره) ⁽⁴⁾ . ولأن الإيجاد ؛ ما كان ليوجد المكون (الحال) ⁽⁵⁾ ، بل ليوجد على وقت وجوده - على (ماتيين) ⁽⁶⁾ في مسألة التكوين أن شاء الله تعالى - (وثبت) ⁽⁷⁾ بما ذكرنا حدوث الطبايع (والهوى) ⁽⁸⁾ والافلاك والزمان والمادة والنفس الناطقة والخلاء لشمول / (4/10a) (الدليل) ⁽⁹⁾ الكل وهذا طريقة الاستقراء . فانها وضعت لتعريف الكلّيا بواسطة الجزئيات . وهي مضاهية لطريقة البرهان في افادة التيقن (والبيان) ⁽¹⁰⁾

فصل

ولما ثبت ؛ "أن العالم محدث" ، ثبت ؛ "أنه مسبوق بالعدم" ⁽¹¹⁾ ضرورة أن / (5/10a) المحدث مفسر به . (وما سبقه) ⁽¹²⁾ العدم ، لم يكن وجوده لذاته . بل يجوز عليه الوجود والعدم

(1) c : قود على / 5 : علة قول	(7) E : وثبت بما
(2) AD : وراء ذاته وانه أزليه / 5 : وراء	(8) D : والهوى
ذاته أزلية / E : وإرادة أزلية	(9) D : الدلائل
(3) E : ما يتعلق	(10) ADE : والنبات
(4) AD : بخيره	(11) E : بالعدم
(5) D : المحال	(12) E : وما سبقه
(6) 5 : على ماتيين	

فأختصاصه بالوجود / (C/119) (الجائز) دون العدم⁽²⁾ خصوصاً بعدما كان / (E/459) عدماً (لن يكون)⁽³⁾ إلا بتخصيص مخصص .
ولهذا / (B/119) لا يثبت بناء بدون (الباني)⁽⁴⁾ (فلا بد من حدث)⁽⁵⁾ له أحدثه وخصه بالوجود .

ولا يقال ؛ « أنه أحدث (نفسه)⁽⁶⁾ بنفسه . [لأنه ان أحدث نفسه بعدما صار موجوداً فهو محال . لأنه إيجاد الموجود . وان أحدث نفسه⁽⁷⁾ في حالة العدم . (فكذلك)⁽⁸⁾ لا استحالة الفعل من المعدوم .

وقد استدل⁽⁹⁾ العلماء في إثبات (الحلم)⁽¹⁰⁾ بالصانع بدلائل الانفس : وهو ما يعرفه كل عاقل من احوال نفسه (أنه)⁽¹¹⁾ كان نطفه ، ثم عادت علقه ، ثم مضغة ثم لحماً (ودماً)⁽¹²⁾ ، وعصياً ، وعظماً ، ثم بعد الانفصال من قرار مكين ، ومكان حصين يتعاقب عليه الصغر ، والكبر ، والضعف ، والقوة ، والجهل ، والمعرفة ، والصحة ، والمرض .

(والا فاق)⁽¹³⁾ ؛ وهو ؛ (ما يرى)⁽¹⁴⁾ من طلوع النيران ، والكواكب ، واختلاف / (A/106) مطالعها (في المشارق)⁽¹⁵⁾ والمخارب ، ودوران الاغلاك (الدائرات)⁽¹⁶⁾ ، والسفن الجاريات ، والرياح (الدائرات)⁽¹⁷⁾ وظهور السحاب الثقيل ، ووقوع الامطار على رؤس الجبال ، وخروج انواع الانوار ، والثمار من الزروع

(1) D : الجائل	(11) E : آت
(2) E : دليل على أنه محدثاً	(12) C : (-)
(3) AE : ان يكون / C : ويكون	(13) E : والآفات
(4) E : الثاني	(14) A : وهو يرى
(5) A : فلا بد من الحدث / E : ولا بد من حدث	(15) B : Kenarda itmam edilmiştir.
(6) E : (-)	(16) C : CDE : (-)
(7) D : (-)	(17) D : الدائرات
(8) E : Kenarda tamamlanmıştır.	
(9) D : وقد استدل	
(10) D : العالم	

والاشجار، واختلاف الليل والنهار. فهذه التغيرات والحادثات؛ / (o/11b), (c/11b) دليل على وجود قادر مختار.

ويجب (b/11b) ان يكون واجب الوجود. اذ لو لم يكن واجب الوجود، لكان جائز الوجود او ممتنع الوجود.

واستحال القسمان. اما الممتنع؛ فظاهر. اذ صدور الفعل من المعدوم مستحيل. وكذا الجائز. لانه محتاج الى تخصيص آخر. لانه بما كان جائز الوجود كان جائز العدم. فتخصص احد الجائزين، لا يكون الا بمخصص. (وذا الى آخره)، الى ان (يتسلسل) ⁽²⁾، او ينتهي (الى) ⁽³⁾ من هو واجب الوجود لذاته. وهو المطلوب.

فصل

صانع العالم واحد

خلافا للشنوية والنصاري والطبايعية والافلاكية ⁽⁴⁾ / (E/45b)

ونحن نقول في هذه المسئلة على دلالة التمانح التي عول عليها جمهور المتكلمين. (ونقول) ⁽⁵⁾؛ ان فرض (إلهين قادرين متماثلين) ⁽⁶⁾ في صفات الألوهية؛ يؤدي الى اجتماع الصدين، او عجز القادرين المتماثلين، او عجز احدهما. والكل محال. وما يؤدي الى المحال فهو محال. وهذا؛ لاننا (ان) ⁽⁸⁾ فرضنا إلهين قادرين / (A/11a) على جميع المقدورات. فان اراد احدهما ان يخلق في شخص ⁽⁹⁾ حيوة، والآخر (اراد) ⁽¹⁰⁾ ان يخلق فيه موتا. فان حصل مرادهما، لزم

ارادته. والعاجز / (E/45b) فخط عن درجة الألوهية.

فيكون حادثا. اذ العجز من امارة الحدث. واذ لم يتصور اثبات صانعين كان واحدا ضرورة.

(5) C : فنقول

(6) A : الهان قادران متماثلان

(7) D : (-)

(8) CE : لو / (9) C : + واحد

(10) C : (-)

(1) D : وذلك الى اخره

(2) D : (-)

(3) C : لا

(4) E : + اذ لو كان له صانعان لثبت بينهما تمنح.

وذا، دليل حدوثهما، او حدوث احدهما. فان احدهما؛

لو اراد ان يخلق في شخص حيوة، والآخر موتا. فانما ان حصل

مرادهما وهو محال، او تعطلت ارادتهما وهو تعجز، او

الجمع بين الصّدين . وان تعطلت / (c/12a) ارادتهما - (ولم تحصل) ⁽¹¹⁾ في المحلّ لاهذا (ولذلك) ⁽¹²⁾ ثبت عجز كل / (b/12a) واحدهما لتعطل / (b/12a) ارادته ، وامتناع ما يريد اثباته بمنح صاحبه آياه . اذ لولا ارادة صاحبه ضد مراده (الحصل) ⁽¹³⁾ مراده ونفذت مستيّه . وان نفذت ارادة احدهما دون الآخر ، كالذى تعطلت ارادته عاجزاً . والعاجز يستحيل ان يكون الهما . لان العجز ، من امارات الحدث .

فان قيل : « هذه الاقسام ، (انما يفرع) ⁽¹⁴⁾ على وقوع المخالفة بين (الاهمين) ⁽¹⁵⁾ . فلم لا يجوز فرض الهين متوافقين في الارادة بحيث يمتنع وقوع المخالفة بينهما ؟ على (انا) ⁽¹⁶⁾ نفرضهما حكمين ، عالمين بجميع الخلوقات . فلا يختلفان سلفاً انما يصح وقوع المخالفة بينهما . لكن الحالات التي (الزمتوها) ⁽¹⁷⁾ (انما تلزم) ⁽¹⁸⁾ من وقوع المخالفة ، لا من صحة المخالفة . (فالم) ⁽¹⁹⁾ تثبتوا ان هذه المخالفة تدخل في الوجود ⁽²⁰⁾ لا محالة لا يتم دليلكم . »

(قلنا) ⁽²¹⁾ « الموافقة (بينهما) ⁽²²⁾ ان كانت عن ضرورة ، فقد ثبتت عجزهما واضطرارهما الى الموافقة . وان كانت عن اختيار ، فيمكن تقدير الخلاف بينهما . وحينئذ يتوجه التقسيم . (و) ⁽²³⁾ لانه ؛ لو انفرد هذا ، لصحت منه ارادة الحيوة . (ولو انفرد ذلك) ⁽²⁴⁾ لصحت منه / (A/11b) ارادة الموت . فعند اجتماعهما (تبقى) ⁽²⁵⁾ / (c/12b) الصّتان . لان كل واحد من الصّتين ازالى . والارزى / (b/12b) (يمنع زواله) ⁽²⁶⁾ . »

(قوله) ⁽²⁷⁾ : « هذه المحالة انما تلزم من وقوع / (b/12b) المخالفة ، لا من صحة المخالفة . » قلنا : (هنا) ⁽²⁸⁾ مقدّمة يقينية . وهي / (E/46a) : ان كل ما كان ممكناً ، لا ⁽²⁹⁾ يلزم من فرض

(1) DE : ولم يحصل / (2) D : ولا هذا (11) D : قلت / (12) C : (-)

(3) E : لا يحصل (13) E : (-)

(4) AD : انما تنفّرع / (5) C : آلهين (14) D : وانفرد ذاك

(6) E : ان (15) E : ينفي

(7) ADE : التزمتوها (16) E : يمنع ازالته

(8) AE : انما يلزم (17) A : فصل

(9) D : فلم لا (18) E : ههنا

(10) D : + و (19) E : + كل

وقوعه محال. ولو كانت المخالفة ممكنة لا يلزم من فرض وقوعها محال، لكن المحال، قد
لزم من فرض وقوعها

«وعند هذا: (نقول) لو فرضنا الهين، لكانت المخالفة بينهما:

أما ان كانت ممكنة، اولم تكن⁽²⁾ والقسمان باطلان. فبطل القول بوجود (الاهين)⁽³⁾
واذا لم يتصور اثبات (صانعين)⁽⁴⁾ للعالم، [كان الصانع (واحدا)⁽⁵⁾ (ضرورة.
فبطل به قول⁽⁶⁾ الثنوية حيث قالوا: «ان للعالم⁽⁷⁾ صانعين؛ احدهما خير، خلق ما كان
من اجزاء العالم حسنا. واسمه عندهم التور، (او) يزدان. والاخر شرير، (فكل⁽⁸⁾ شر
وفساد منه. وهو الذي خلق الاجسام الضارة، والسموم القاتلة، والاجساد (المستفزة)⁽⁹⁾
والمتنة. واسمه الظلمة او آهرمن.

واشفقوا على قدم يزدان، واختلفوا في آهرمن. (فزعم بعضهم: انه قديم.) وزعم بعضهم:
انه حدث من فكرة رديئة حصلت من يزدان.

لانا نجد في العالم خيرا وشررا. وموجد الشر، الشرير. والباري⁽¹²⁾ خير. فدل
ان / (b/13a) وجود الشر، من الشرير.

قلنا: / (a/12a) «الخير ان لم يقدر على دفع الشر، فهو عاجز. / (فلا يصلح)⁽¹³⁾

للالوهية. وان قدر ولم (يفعل)⁽¹⁴⁾، فهو ايضا شرير. لانه الراضي بافعال الشر شرير
(والنصارى)⁽¹⁵⁾ حيث قالوا «بالهية عيسى، ومريم ايضا». كما قال الله تعالى: «انت
قلت للناس اتخذوني وامي الهين من دون الله»⁽¹⁶⁾ لقد كفر الذين قالوا ان الله هو المسيح

(8) A : / [-] : E (7)

(9) CE : وكل : / (10) c : المتفردة

(11) C : (-) : / (12) A : + خير

(13) C : ولا يصلح

(14) E : ولم تفعل

(15) E : ضرورة به لقول / ضرورة فبطل (5) E : (-)

(16) Maide: 116.

(1) D : يتوَل : E : يقول

(2) E : يكن

(3) ACE : آلهين

(4) AD : الصانعين

(5) D : واحد

قول

ابن مريم (١). لقد كفر الذين قالوا ان الله ثالث ثلاثة (٢) لانه ابرأ الاله والابرمصا
واحياء الموتى (ونبأ بمما) (٣) ياكلون (ويدخرون في بيوتهم) (٤)
قلنا: احتياجهما الى الطعام - كما قال الله تعالى: لانا ياكلان الطعام - دليل
حدوثهما. والحادث لا يكون الها.

واعلم: ان النصارى تارة يذكرون الاتحاد، (وطورا) (٥) الحلول: اما الذات الله
او (لصفة) (٦) من صفاته. وهما باطلان.

اما الحلول: فلان الحقول منه: كون الحال، مفتقر الى المحل. والمفتقر الى المحل،

يمكن بالذات. والواجب بالذات (يستحيل) (٧) ان يكون ممكنا بالذات. ولانه ان (حل) (٨)

بعيسى: فان كان فيه مقصودا كان متخيلا، وان كان (فيه) تبعا كان عرضا. / (c/13b)

واما الاتحاد: (فلا تهما) (٩) ان بقيا بعد الاتحاد ذاتين الها وعيسى، فلا يحصل / (E/46b)

الاتحاد. وان (١٠) عدما كان الموجود شيئا ثالثا / (B/13b) (مخايرا لهما) (١٢) وان فنى احدهما

وبقى / (A/12b) الآخر، امتنع الاتحاد. لان المعدم لا يتحد بالموجود. / (B/13b)

وهذه الاشياء معجزة له: كصيرورة عصا موسى ثعبانا، وانفلاق البحر، وتسخير

الشياطين، (والجن) (١٣) والريح وغير ذلك. فانه تعالى هو الذى احيى الموتى، وابرأ الاله

والابرمصا على وفق دعائه، اظهرها (لمعجزته) (١٤)

(والطبايعية) (١٥) حيث قالوا: "بالهيبة الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة".

(1) Maide: 72 / (2) Maide: 73. (3) E: (-) / (10) C: ولا تهما / (11) E: + كان

(3) B: (4) olarak kenarda tashih (بما) (12) D: فخايراتها

AE: ونبأ بما / C: وانباء بما (13) C: (-)

(4) C: وما تدخرون في بيوتكم (14) A: لمعجزاته

(5) D: وطول (15) D: للمعجزات

(6) D: او الصفة (15) E: (-)

(7) D: مستحيل

(8) A: (-)

قلنا: هذه أعراض، لا قيام لها بدوانها. فكانت حادثة. والحادث لا يكون الربا.
 (وإلا فلاكيه) ⁽¹⁾ حيث قالوا ⁽²⁾ بالمدبرات السبع.
 قلنا: هذه متصفة عندكم بالسعد، والنس، والخسوف، والكسوف، والطلوع،
 والغروب. والكل دليل على أنها مسخرات لخالق الأرض والسموات.

فصل

صانع العالم قديم

أذ لو لم يكن قديما، لكان حادثا لعدم الواسطة بين القديم والحادث. إذ القديم: ما لا ابتداء
 لوجوده. والحادث: ما لوجوده ابتداء. ولا واسطة (بين السلب والإيجاب). ⁽²⁾ ولو كان/
 (c/14a) حادثا، لا فتقر ⁽³⁾ إلى محدث لكونه جائز الوجود والعدم. وكذا الثاني، والثالث.
 فيؤدي إلى التسلسل، وهو باطل. / (B/14a) لأن ذلك المجموع الذي لا نهاية له:
 إما أن يكون واجبا لذاته، أو ممكنا لذاته.

والأول باطل؛ لا تكل مجموع مفتقر (في تحققه) ⁽⁴⁾ إلى كل واحد من (آحاده) ⁽⁵⁾ هذا. وكل
 واحد من آحاد (هذا) ⁽⁶⁾ المجموع ممكن ⁽⁷⁾ لذاته. والمفتقر إلى الممكن لذاته [أولى / (A/13a) أن
 يكون ممكنا لذاته. فهذا المجموع، ممكن لذاته. (وكل واحد من آحاده ممكن لذاته) ⁽⁸⁾ / (D/14a)

- (1) E : (-)
 (2) E : + بالالهية
 (3) D : لفتقر
 (4) E : في الحقيقة
 (5) B : olarak kenarda tashih (احاد) (8) D : (-)
 (6) B : kenarda tashih (هذا) (9) E : Kōseliparanteziçi kenarda
 (7) E : + (فيكون المجموع ممكنا. إذ المفتقر إلى
 الممكن أولى بالامكان فيكون له مؤثرة. وإما أن
 يكون نفسه امرأ خارجا عن ذلك المجموع. ومعلوم

tamamlanmış.

وكل ممكن لذاته (فله) ⁽¹⁾ مؤثر. (فذلك المجموع مؤثر. (والمؤثر) ⁽³⁾ في ذلك المجموع، ان كان ذلك المجموع فهو محال لامتناع كون الشيء ⁽⁴⁾ مؤثراً في نفسه. اذ المؤثر، متقدم ⁽⁵⁾ على الاثر فلو كان مؤثراً في نفسه، (يلزم) ⁽⁷⁾ (E/47a) تقدم الشيء على نفسه، وهو محال.

وان كان شيئاً من الامور الداخلة فيه، فذلك. لا ما كان مؤثراً في مركب، كان مؤثراً في جميع افراد ذلك المركب. (ولمّا) ⁽⁸⁾ كان المؤثر احداً فرد ذلك المركب، كان مؤثراً في نفسه. فهو باطل.

وان كان شيئاً من الامور الخارجة عنه (فهو المطلوب) ⁽⁹⁾ لان الخارج عن جميع الممكنات بالذات، لا يكون ممكناً (لذاته) ⁽¹⁰⁾ وكل موجود لا يكون / (C/14b) ممكناً لذاته، يكون لذاته. (فثبت) ⁽¹¹⁾ (وجوب انتهاء) جميع الممكنات / (B/14b) الى موجود (واجب) ⁽¹²⁾ لذاته. وكل ما كان واجب الوجود لذاته، لا يقبل الحدم اصلاً. وكل ما كان كذلك؛ فانه يجب ان يكون قديماً ازلماً (باقياً) ⁽¹⁴⁾ ابدياً

وهذا؛ (لانه) ⁽¹⁵⁾ لو قبل الحدم، لكان ذاته قابلاً للوجود والحدم. ولو كان كذلك، لافتقر الى المؤثر. وكل مفتقر الى المؤثر فهو محدث. ولما امتنع حدوثه، امتنع عدمه بعد وجوده.

ولا يقال لفظ الكل او المجموع يشعر بالانهاى، فلا يصح اطلاقه الا بعد ثبوت النهاى، لان مرادنا من الكل / (A/13b) (والمجموع) ⁽¹⁶⁾ تلك الاسباب والمسببات بحيث / (B/14b) لا يبقى واحد منها خارجاً عنها

(1) A : وكل ممكن لذاته فانه / C+ : وكل (7) D : لزوم / (8) DE : ولما
ممكن لذاته (9) E : فهو المطلوب

(2) DE : وكذلك (10) D : كذاته (3) A : (-) (11) D : فوجب (12) C : (-)

(4) E : + بالرتبة (5) E : + بالرتبة (13) D : واجب (14) A : (-) (15) D : لكونه (16) DE : والمجموع
Parantezi kenarda : E

(6) C : ولو كان مؤثراً / E : فلو كان (14) A : (-) (15) D : لكونه (16) DE : والمجموع
المجموع مؤثراً

فصل صانع العالم ليس بعرض

لأن العرض؛ يستحيل بقاءه. إذ الحارضي في اللغة^(١)؛ ما لا يدوم.^(٢) يقال: "عرض لفلاان امر." أي معنى: لا قرار له. ويقال: "هذه (الحالة)" ليست (باصليّة)^(٣) في كذا بل هي عارضة^(٤) له.^(٥) أي: هي امر لا دوام له. ولهذا سمي السحاب عارضاً وهذا... لأنه لو كان باقياً:

فأما أن يكون البقاء قائماً به، وهو محال. لأن العرض لا يقوم بالعرض باتفاق المتكلمين. والبقاء عرض (لأن)^(٦) العرض عبارة (عن معنى)^(٧) رائد على الذات. (والبقاء كذلك، بدليل / (٥/15a) صحة قول القائل: "وجد ولم يبق." ولم يصح: "وجد")^(٨) ولم يوجد. / (c/15a) بخلاف (اتصاف)^(٩) السواد باللونية. لأنها ليست بزائدة على ذاته، بل هي داخله في ماهيته.

أو قائماً بغيره. فيكون الباقي (حينئذ)^(١٠) ذلك الغير، (لا العرض)^(١٢). وما يستحيل بقاءه. لا يكون قديماً. لأن (القديم)^(١٣) واجب الوجود لذاته لما مر. (فيكون)^(١٤) مستحيل العدم ولأن (العرض)^(١٥) / (E/47b) يفتقر إلى محل يقوم به. وما لا قيام له بذاته، يستحيل منه الفعل. (إذ الفعل)^(١٦) (الحكم المتقن)^(١٧) لا يتأقن إلا من (حتى قادر

(١٥) D : اتصال

(١١) D : (-)

(١٢) C : لأن العرض

(١٣) E : (-)

(١٤) E : يكون

(١٥) E : Paranteziği kenarda tamamlanmış

(١٦) B : Paranteziği kenarda tamamlanmış

(١٧) D : الحكم المفتقر

(1) C : وما لا يدوم

(2) E : + بقاء

(3) C : حالة

(4) D : اهليّة

(5) - AC : عارضة

(6) B : Paranteziği kenarda tamamlanmış

(7) D : عن امر

(8) D : (-)

(9) D : وحدة

عليه (١) واتصافه بالقيام له بذاته (بكونه) (٢) حيّاً دائماً ، (مخاد) (٣)

فصل

صانع العالم ليس بجوهر

خلافاً للتصاري وابن كرام (٤) لانه اسم للقاتم بالذات . والله (٥/١٤٨) تعالى
قاتم بالذات (٥/١٥٨) فيكون جوهرًا .

ولنا: ان الجوهر في اللغة: عبارة عن "الاصل" . يقال: للشئ اذا كان (محكم) (٥)
الصنعة، جيد الاصل « انه ثوب جوهرى وفلان (يجرى) (٦) في الاحسان على شاكدة
(جوهري) (٧) الشريف ومقتضى حسبه (الحال) (٨) المنيف .

وسمى الجزء الذى لا يتجزئ (٩) جوهرًا . لانه اصل المركبات ، لتصور (١٠) الافراد
بدون التركيب ، واستحالة المركبات بدون الافراد .

والله (٥/١٥٦) ليس باصل للمركبات . فلم يكن جوهرًا . ولانه الجوهر ، هو المتحيز
الذى لا ينقسم (١١/١٥٦) (c/١٥٦) (فلا يخلو) (١١) عن الحركة والسكون . فيكون حادثاً ، لما مر . وقد
بيننا ؛ ان الصانع قديم ، فلا يكون جوهرًا .

ولفظ الجوهر ؛ لا ينبئ (عن القيام) (١٢) بالذات لغة ، بل ينبئ عن الاصل . وتحديد اللفظ
بما لا ينبئ عنه لغة ، (واخراج) (١٣) ما ينبئ عنه (لغة عن) (١٤) كونه حدّاه جهل فاحش

(١) C : حتى عليم قادر / E : قادر حتى عالم	(٧) A : جوهرية
(٢) A : يكون	(٨) ACDE : العالى
(٣) D : (-)	(٩)
(٤) (v: H. 255)	(١٠) D : لقصور
(٥) D : (احتكم)	(١١) ACD : ولا يخلو
(٦) C : يجزى / E : يجزى	(١٢) AD : عن القيام / (١٣) D : اخراج
	(١٤) E : (-)

فصل

صانع العالم ليس بجسم

لأنه اسم للمتركب. فمن أطلقه وعنى به (المتركب)⁽¹⁾ - كاليهود وغلاة الروافض والمناطقة - فهو (مخطئ)⁽²⁾ في الاسر والمعنى.⁽³⁾

لأنه ؛ ان (قام) علم واحد ، وقدره (واحدة)⁽⁴⁾ و ارادة واحدة بجميع الاجزاء فهو محال ، لا ممتنع قيام الصفة الواحدة بالمحال المتعددة . وان قام بكل جزء من اجزائه علم على حدة ، وقدره على حدة ، و ارادة على حدة فيكون كل جزء (منها)⁽⁵⁾ موصوفاً بصفات الكمال . / (A/14b) فيكون كل جزء / (B/15b) الها . فيفسد القول به كما فسد بالهين . وان لم يكن موصوفاً بهذه الصفات ، فيكون موصوفاً باضدادها من سمات الحدث . اذ كل قائم بالذات ، يجوز قبوله للصفات . وما / (B/16a) لا يقوم / (E/48a) به ، فائماً لا يقوم لقيام الضدية . ولو كان موصوفاً بصفات التقصان (الكان)⁽⁶⁾ محدثاً .

ولأننا قد دللنا على ان العالم بجميع اجزائه محدث . / (C/16a) والاجسام من العالم ، فيكون (محدثه . والاله)⁽⁷⁾ يجب ان يكون (قديماً ، أزلياً) فيمتنع ان يكون جسماً ضرورياً . ومن أطلقه ، (وعنى)⁽⁸⁾ به القائم بالذات - لا المتركب ، كالكرامية - فهو مخطئ ايضاً . لأننا (انتهى)⁽⁹⁾ الى ما انتهانا⁽¹⁰⁾ (اليه)⁽¹¹⁾ الشرع⁽¹²⁾ .

(6) DE : (-)

(1) C : المتركب

(7) E : Parantezi içi, kenarda tamamlanmış:

(2) D : فهو محيى

(3) E : + (لأن كل جزء منه ؛ انا ان يكون موصوفاً) (3) D : محدث . والالم

(9) C : ازلياً قديماً

(10) D : عنى به

(11) D : منتهى

(4) E : Parantezi içi, kenarda tamamlanmış. (12) E : + (الله)

(5) B : Parantezi içi, satırlar içinde tamamlanmış: (-) C :

ولهذا ... لا نسميه طبيعياً - وإن كان عالماً بالحلل وأدويتها - ، ولا فقيراً - وإن كان عالماً بالاحكام ومعانيها -
فإن قالوا؛ "اتكم تقولون: (الله شيء لا كالأشياء) (1) ، (فهلا تقول) (2) : الله جسم لا كالأجسام؟"
قلنا؛ لأن الشرع ورد (يلفظه) (3) قال الله تعالى: قل اى شيء أكبر (شهادة) (4) قل الله (شاهد) (5) ولو لم يكن ("شيئاً") (6) لما صح هذا الكلام. (كما لو قيل) (7)؛ "اى السباع اسرع مشياً؟" فقال قائل: "الفرس". وكان خطأ (لما) (8) ان الفرس ليس من جملة السباع.
ومعناه ثابت ايضاً. لانه اسم للموجود الثابت (للذات) (9) / (B/16b) والله تعالى موجود. / (A/15a) وذاته ثابت.
فاما الشرع؛ فلم يرد بلفظ الجسم. ومعناه الثابت لغة مستحيل (10)

فصل

صانع العالم ليس في جهة (B/16b)
 خلافاً لبعض الكرامية. فانهم يثبتون له جهة العلو من غير استقرار على العرش.
(ولا بد من صورة) (11) خلافاً لبعض الروافض. فانهم يقولون: "الله على صورة (لا اختلاف) (12) الصور والجهات.
واجتماعها عليه مستحيل لتناقضها في انفسها. / (C/16b) وليس البعض اولى من البعض

(1) C: شيء لا كالأشياء	(6) E: (-)	(7) C: كما قال
د: الله ملاك لا شيئاً	(8) C: (-)	ADx (9): بالذات / E: الذات
(2) B: Paranteziçi kenarda tashih.	(10) C: +	(على الله تعالى)
AC: فهذا نقول / DE: فهلا تقولون	(11) D: ولا يرى له صورة	
(3) C: بلفظ الشيء / (4) Ax: (-)	(12) E: واختلاف	
(5) DE: (-)		

لاستواء الكل في الغادة المدح والنقص ، وعدم دلالة المحدثات [عليه . فلو اختصت بشئ منها (كان)⁽¹⁾ . بتخصيص فخصص . (وذا)⁽²⁾ من امارات الحدث .]⁽³⁾

بخلاف العلم والقدرة والحياة والارادة . لانها من صفات المدح والكمال . واضدادها نقائص . وهي من امارات الحدث . والمحدثات ، تدل عليها دون اضدادها . [فلم توجد]⁽⁴⁾ المساواة بينهما وبين اضدادها في البتوت . فتثبت دون اضدادها]⁽⁵⁾ ⁽⁶⁾

ورفع الايدى ، والوجود (الى السماء)⁽⁷⁾ عند الدعاء ، / (E/48b) تعبد محض . كالتوجه الى الكعبة (في الصلوة)⁽⁸⁾ فالسما ، قبله الدعاء . كالبيت قبله الصلوة .

وحكم (النبي) صلى الله عليه وسلم عند اشارة (الامة)⁽⁹⁾ الى السماء بكونها مومنة ؛ باعتبار انه يظن بها (انها)⁽¹⁰⁾ من عبدة الاثان . (فباشارتها)⁽¹¹⁾ الى السماء ، علم ان يعبدها ليس من الاصنام .

وبهذا ... (يعرف)⁽¹²⁾ / (A/15b) استحالة اتصاف البارى باللون والطعم (والرائحة)⁽¹³⁾ والحرارة ، والبرودة والرطوبة واليبوسة والكيفية .

وقال بعض الكرامية : / (B/17a) " (ان الله تعالى)⁽¹⁴⁾ / (B/16b) كفيته ، لا يعرفها الا هو . وهو فاسد . لانها عبارة عن الهيئات والالوان (والاحوال)⁽¹⁵⁾ . وقد ذكرنا بطلان ذلك . ولا يوصف (بالمائية)⁽¹⁶⁾ لانها عبارة عن المحاسة . فقولنا : " ماهو ؟ " ، معناه : " من اى جنس هو ؟ " . (وكل)⁽¹⁷⁾ (ذى)⁽¹⁸⁾ جنس ، شبيه بذى جنسه . / (C/17a) فكان القول بالمائية

(11) E : انه

(1) D : كانت / (2) D : وهذا

(12) C : فباشارتها

(3) B : Kōseliparantez içi, kenarda

(13) D : عرف

(4) BCOE : فلم توجد

(14) B : Parantez içi, kenarda tamamlanmış. / (5) D : Kōseli parantez içi atlanmış.

(15) D : (-) / (6) E + (وكذا الاتية ، والتبعيض ، والتناهي)

(16) D : (-)

(ومشابهة المحدثات)

(17) Buradaki 4 tane (ماتيه) söyledir :

(8) B : Kenarda tamamlanmıştır.

(7) D : (-)

AE : بالمائية / (9) D : (-)

(10) D : الأمرة

(18) D : فكل / (19) E : (-)

قولا بالتشبيه.

ومن روى عن أبي حنيفة⁽¹⁾ - رحمه الله تعالى - " أن الله تعالى مائئة لا يعرفها إلا هو "؛
فقد افترى عليه. والشيخ⁽²⁾ أبو منصور الماتريدي⁽³⁾ - رحمه الله - مع كونه اعرف الناس
بمذهبه - لم ينسب هذا القول اليه.

ونفى القوم القول بالمائة ولا بالتبعيض - خلافا لليهود - (لعنهم الله)⁽⁴⁾، ولا
بالتناهي - خلافا لبعض الكرامية - فاتهم يقولون: " أنه غير متناه من خمس جهات،
متناه بجهة واحدة. وهي (جهة) (5) (السفل) (6) التي (يلاقي) (7) بها العرش.
ولا بمشابهة المحدثات.

وخالفنا في ذلك القائلون: " بأن الله تعالى على صورة الادنى. " (له فالل بشر)⁽⁸⁾ من
الاعضاء (تعالى الله عما يقول الظالمون علواً كبيراً)⁽⁹⁾

ولنا: أن الله تعالى نفى المماثلة بقوله: " (ليس كمثله شيء) " (10) على ابلخ الوجوه.
ولا (نقول) (11) بزيادة " الكاف "، او " المثل ". لكن " المثل المطلق "، " هو المساواة
من جميع الوجوه "؛ فأتا اذا " ساوى الشيء (الشيء) " (12) في بعض الاوصاف. يقال
(B/17b) : " هو كالمثل له ". (ولم يجاسر) (13) احد على اثبات المثل المطلق لله تعالى.
بل المشبهة انما شبهوه (بغيره) (14) (في بعض) (15) الاوصاف. فنفي / (D/17a) الله تعالى
ذلك. (ولأنه) (16) لو كان مثلاً (للعالم) (17)، او لشيء من اجزائه من جميع الوجوه،

(2) C : + (الامام) / (1) (V: H. 150)	(11) D : (-)
(3) (V: H. 333)	(12) A : (-)
(4) AE : (-) / Paranteziği, satıraralı - : B ginda tamamlanmış.	B : Paranteziği, kenarda tamamlanmış.
(5) E : (-)	(13) C : Paranteziği, kenarda tushih.
(6) D : السفلى / (7) A : تلاقي	(14) A : بغير
(8) C : له بالبشر / E : وله باللش	(15) B : Paranteziği, kenarda tamamlanmış.
(9) isora 43 den iktibaa.	(16) C : لا لله
(10) Gura: 11.	(17) D : (-)

كان الله تعالى محدثاً من جميع الوجود ، أو كان بايماثله قديماً من جميع الوجود . ولو
 (E/49a) كان / (C/17b) مثلاً له بوجه من الوجود ، (كان) ⁽¹⁾ هو تعالى محدثاً من ذلك
 الوجه ، (أو ما) ⁽²⁾ يماثله قديماً من ذلك الوجه .
والقول (بحدوث القديم) ⁽³⁾ من جميع الوجود ، أو بوجه من الوجود ؛ أو يقدم
 المحدث من جميع الوجود أو بوجه من الوجود ممتنع . ⁽⁴⁾

فصل

صانع العالم ليس يتكّن في مكان
وعند المشبهة والمجسّمة والكترامية تتكّن على العرش . ⁽⁵⁾ (القول) ⁽⁶⁾ تعالى الرحمن على
 العرش استوى ⁽⁷⁾

ولأنه تعالى موجود قائم بنفسه ، والعالم قائم بوجود نفسه . ولن يعقل القايان
 بانفسهما من غير ان يكون احدهما في جهة من صاحبه .

ولنا : انّ التعرّي عن المكان ثابت في الازل لعدم قدم المكان . اذ هو (غير) ⁽⁸⁾ المتكّن
 وقد بينّا انّ ما سوى الله تعالى حادث . فلو تمكّن بعد خلق المكان ، لتغيّر عما كان عليه ؛ (ولحدث) ⁽⁹⁾
 فيه / (B/13a) مما سة ، [(لاستحالة) ⁽¹⁰⁾ / (A/14b) قيام مماسة] ⁽¹¹⁾ (به) ⁽¹²⁾ قبل حدوث المكان .

(6) : ٥ بقوله

(1) : ٥ فكان

(7)

(2) : A : أو تما / ٥ : أو بما

(8) : E : (-)

(3) : ٥ : محدث القدم

(9) : E : وحدت

(4) : AD : + (والله الموفق)

(10) : ٥ : لا شتاله

(5) : E : + (لا التعرّي عن المكان ثابت

(11) : C : Köseliparanteziçi, atlanmış.

في الازل لعدم قدم المكان . فلو تمكّن بعد

(12) : B : Parantez içi kenaida tamamlanmış

خلق المكان ، لتغيّر ، ولحدث فيه مماسة

والتغيّر والحوادث من امارات الحدث محتمل .

اذا الاستواء يذكر للتّمام والأستيلاء والأستقراء

والتَّخْيِيرُ (أو قبول) ⁽¹⁾ الحوادث من إمارات الحديث. (وذا) ⁽²⁾ يستحيل على القديم
والنَّصَّيَّ حتمًا ؛ إذا الاستواء :

يذكر " للتمام " . قال الله تعالى : " ولما بلغ أشده واستوى " ⁽³⁾ / (5/17/b)
و" للاستيلاء " . كما يقال : " استوى فلان على (بلد) " ⁽⁴⁾ . كذا . وقال الشاعر ⁽⁵⁾ في بشر بن مروان ⁽⁶⁾
" قد استوى بشر على العراق من غير سيف ودم مہراق . " و" للاستقراء " ⁽⁷⁾ قال الله
تعالى : " واستوت على الجودي " ⁽⁸⁾

فلا يكون حجة مع الاحتمال . مع أن الترجيح للاستيلاء . لأنه تعالى (تدح) ⁽⁹⁾ به
والاستواء "للمدح" ، - فيما بينا (نفهم) ⁽¹⁰⁾ منه - الاستيلاء ⁽¹¹⁾ كما في البيت . فكان المراد به :
استوى على الحرش . وتخصيصه ⁽¹²⁾ ، باعتبار (أنه) ⁽¹³⁾ أعظم المخلوقات .
وفي تمسك / (E/49b) المجسمة بطواهر النصوص ⁽¹⁴⁾ .

مذهب السلف : (أن نصدقها) ⁽¹⁵⁾ ونفوض تأويلها إلى الله تعالى مع التنزيه عن التشبيه .
(ولا نشغل) ⁽¹⁶⁾ بآويلها . بل (نعتقد) ⁽¹⁷⁾ : أن ما أراد الله تعالى بها حق .
(ومذهب الخلف) ⁽¹⁸⁾ : (أن) ⁽¹⁹⁾ نأولها بما يليق بذات الله تعالى وصفاته . (و) ⁽²⁰⁾ لا نقطع :
" بأنه مراد الله تعالى " (لعدم دليل يوجب القطع على المراد) ⁽²¹⁾

(11) E : + (كقوله : قد استوى بشر على العراق

(1) D : وكون

من غير سيف ودم مہراق)

(2) D : وهذا

(12) A : + (به)

(3)

(13) D : (-)

(4) D : بكذا

(14) E : + (والأخبار)

(5)

(15) D : بصدقها

(6)

(16) D : ولا يستقل

(7) DE : والاستقرار

(17) D : يعتقد / (18) D : ومذهب الحق

(8)

(19) B : Paranteziği satıralarındadır.

(9) AD : يمدح

(20) C : (-)

(10) C : يفهم / B : نفهم

(21) B : Paranteziği, kenarda tamamlanmış.

(وَقَالُوا: "المراد بقوله تعالى" ⁽¹⁾ : وهو الذي في السماء اله وفي الأرض اله ⁽²⁾ ؛ ثبوت الإلهية في السماء ، لا / (5/18b) ثبوت ذاته . كما يقال : فلان أمير في بخاري ⁽³⁾ و سمرقند . أي : ان أمارته فيهما ، لا ذاته . "

وهذا ... لآله (مستحيل) ⁽⁴⁾ ان يكون داته في السماء / (5/17a) وفي الأرض . ولا يستحيل ان (تكون) ⁽⁵⁾ ر بوبيته والوهيته فيهما .

وبقوله : "أنتم من في السماء" ⁽⁶⁾ ؛ أي من في السماء الوهيته .
وبقوله : وهو القاهر فوق / (5/18a) عباد ؛ ⁽⁷⁾ الفوقية : من حيث القهر
وبقوله : أنا أنزلنا ؛ والانزال : هو الارسال من الأعلى الى الأسفل - الآتي
بالقرآن - وهو جبريل عليه السلام - . لآله كان (نزل) ⁽⁸⁾ من جهة العلو .

وبقوله : ان الذين عند ربك ⁽⁹⁾ ؛ معنى الملكة ، قرب المنزل والمكانة لا المكان .
وطريقة السلف ، اسلم . وطريقة الحلف ، احكم . اذ التسليم ، اسلم للعوام
الذين لا يفقهون دقائق الكلام .

فأنا خض الراسخين في العلم ، والمتبحرين في دقائق علم الكلام ؛ (فالبحث) ⁽¹⁰⁾
والاجتهاد في نيل المراد

فان قيل : " نفية عن الجهات الست ، اخبار عن عدمه . اذ لا عدم اشد
تحقيقاً من نفى المذكور عن الجهات الست . وهذا سؤال ، (سمع) ⁽¹¹⁾ محمود بن سبكتين ⁽¹²⁾
(والقاء) ⁽¹³⁾ . على ابن فورك

(1) Paranteziği, kenarda tamamlandı B (3) CE : كان ينزل / 5 : كان نزل به

(2) Zuhūf: 84 (9) Anaf: 206.

(3) AB : بخاري (10) E : بالبحث

(4) DE : يستحيل (11) B : Paranteziği, satır aralığındadır.

(5) ACDE : ان يكون (12) (v: H. 481)

(6) 16: كآله (13) A : فآلاه

(7) Enam: 61. (14) (v: H. 406)

قلنا: النفي عن الجهات (الست) ⁽¹⁾ (يكون) ⁽²⁾ اخباراً عن عدم مالوكان ،
 كان في جهة من الثاني ، [لا نفي ما يستحيل ان يكون في جهة منه . (الايدي) ⁽³⁾ ؟
 (من) ⁽⁴⁾ نفي ⁽⁵⁾ نفسه عن الجهات / (b/19a) الست ، لا يكون ذلك اخباراً عن عدمه ؟
 لان نفسه ، ليست بجهة منه .

وقول المعتزلة وجمهور التجارية : " الله تعالى بكل مكان بالعلم والقدرة
 والتدبير ، دون الذات " باطل . لان من / (A/17b) (يعلم) ⁽⁶⁾ مكاناً لا يقال :
 " الله في ذلك المكان بالعلم "

ثم المعتزلة يقولون : " الله عالم لذاته / (E/50a) وعلمه / (D/18b) ذاته . "
 فكان قولهم " (الله) ⁽⁷⁾ بكل مكان بالعلم لا بذاته " ، كقولهم : " الله بكل مكان
 (بذاته) ⁽⁸⁾ لا بذاته . "

وقولهم : " القائمان بالذات ، يكون كل واحد منهما بجهة صاحبه لا محالة "
قلنا : " هذا على الاطلاق ، ام بشرطة ان يكون كل واحد منهما محدوداً متناهياً ؟
 الاول ممنوع ، والثاني مسلم . وكفى الباري (مستحيل) ⁽⁹⁾ ان يكون محدوداً متناهياً "

فصل

صانع العالم حتى عالم قادر سميع بصير مريد ... الى غير ذلك من صفات الكمال
 للنصوص الناطقة باتصافه بهذه (الاوصاف) ⁽¹⁰⁾

- (7) : D : عالم
 (8) : D : بذاته
 (9) : DE : مستحيل

- (1) : D : ليست
 (2) : D : تكون
 (3) : ADE : الا ترى
 (4) : ACDE : ان من

(5) : B : Parantez içi kenarda tamamlanmış.

(6) : DE : تعلم

ولأن حصول هذا العالم البديع؛ نظمه المؤسس على الأحكام والاتقان،
صنعه (لن) ⁽¹⁾ يتصور من موات، جاهل، عاجز (قد تقرر) ⁽²⁾ ذلك في بداية الحقول.
ولأنه لو لم يكن موصوفاً بهذه الصفات، لكان موصوفاً بضدادها. وهي نقائص. وهي من
إمارات الحدث. (ويستحيل) ⁽³⁾ ذلك / (B/19b) على القديم.

وقالت الفلاسفة والباطنية: "ما يجوز إطلاقه على الخلق، لا يطلق على الحق

حقيقة، لانتهاء المماثلة بينه وبين الخلق". وهي تثبت بالاشتراك في مجرد التسمية
عندهم. فلا يوصف البارى عندهم بكونه "حياً، عالماً، قادراً، شاعراً، بصيراً" على
الحقيقة، لانتهاء الخلق بها. وهو باطل. لانتهاء؛ لو (ثبتت به، لتماثلت) ⁽⁴⁾ المتضادات.
/ (C/19b) اذ السواد والبياض / (A/18a) يشتركان في / (D/19a) اللونية، والعرضية
والحدوث.

وله حياة، وعلم، وقدرة، وسبح، وبصر، وإرادة، خلافاً للمحتزلة. لأن المماثلة
عندهم تثبت بالاشتراك في اخص الأوصاف. ⁽⁵⁾ اذ لا مماثلة بين السواد والبياض. مع اشتراكهما
في اللونية، والعرضية والحدوث. لما انتهت أوصاف عامة. فلما جاء الاشتراك في السوادين،
(ثبتت) ⁽⁶⁾ المماثلة. لأنه اخص الأوصاف.

وهذا... لأن المماثلة إنما (تقع) ⁽⁷⁾ بما (تقع) ⁽⁸⁾ به المخالفة. والسواض، يخالف
البياض لكونه سواداً، لا / (E/50b) لكونه (لونا وعرضاً واحداً). ⁽⁹⁾ (دل) ⁽¹⁰⁾ أنه (إنما) ⁽¹¹⁾

ولا تماثلها

(1) D: ولن

(2) C: وقد تقرر / D: قديقر

(6) C: يثبت

(7) E: إنما يقع

(3) D: ومستحيل

(4) B: Paranteziği, satır aralığında

(8) DE: بما يقع

(5) E: + (والعلم، بماثل العلم، لكونه علماً) (9) E: عرضاً ولوناً واحداً

لا لكونه عرضاً واحداً. فلو وصف العلم، لثبتت (10) E: فدلّ

التماثل. وهو فاسد. فالقدرة على حمل من تساوى (11) A: (-)

القدرة التي تحمل بها غير مائة من في اخص اوصافها

يماثل السواد لكونه سواداً . فلو كان الباري متصفاً بالعلم (لثبت) ⁽¹⁾ التماثل . إذ العلم يماثل العلم لكونه علماً ، لا لكونه (صفة) ⁽²⁾ . (وكذا) ⁽³⁾ (وكذا) ⁽⁴⁾ هذا . (وهو) ⁽⁵⁾ فاسد . لأن الحدث / (5/20a) يخالف القديم بصفة الحدوث . (فينبغي) ⁽⁶⁾ (أن تثبت) ⁽⁷⁾ المماثلة بين كل مشتركين في صفة الحدوث . فيكون المتضادات كلها متماثلة لاشتراكهما في صفة الحدوث

ولأن القدرة على حمل من (تباوى) ⁽⁸⁾ القدرة التي يحمل (بها) ⁽⁹⁾ (غيره) ⁽¹⁰⁾ (فائدة) ⁽¹¹⁾ (من) ⁽¹²⁾ (في اخص) ⁽¹³⁾ اوصافها (ولا تماثلها) ⁽¹⁴⁾ .
وعندنا هي تثبت بالاشراك في (جميع) ⁽¹⁵⁾ الاوصاف . حتى لو اختلفا في وصف (لا تثبت) ⁽¹⁶⁾ (المماثلة) . / (c/20a) لأن المثلين ، اللذان يسد أحدهما مسد الآخر وينوب منابه . ثم ان كان (يتوب أحدهما) ⁽¹⁷⁾ مناب صاحبه ، ويسد / (A/13b) مسد من جميع الوجوه ؛ كانا مثليين من جميع الوجوه . وان كان / (5/19b) (ينوب) ⁽¹⁸⁾ (أحدهما) ⁽¹⁹⁾ منابه ، ويسد مسد من بعض الوجوه ، (فهما مثلان) ⁽²⁰⁾ من ذلك الوجه . [ولكن إذا استويا في ذلك الوجه . (اذ لو كان) ⁽²¹⁾ بينهما تفاوت في ذلك الوجه] ⁽²²⁾ لما ناب أحدهما مناب صاحبه ، (ولاسد) ⁽²³⁾ مسد .

Paranteziği kenarda tashih : A (13)

(1) E : لثبت

(14) B : ولا تماثلها / ACDE/x : ولا يماثلها

(2) D : (-)

(15) A : (-)

(3) D : فكذا /

(4) B : Paranteziği, kenarda tamamlanmış. : AC (16) لا يثبت

(17) D : أحدهما ينوب

D : (-)

(18) B : Paranteziği satırlaraltıındadır.

(5) A : فهو / (6) D : وينبغي

(19) D : أحدهما ينوب

(7) CE : ان يثبت

(20) D : فهما مثلان

(8) D : ساوى

(21) E : فلو كان

(9) A : (-) / (10) E : غير

(22) D : [-]

(11) D : ما به

(12) B : Paranteziği, satırlaraltıındadır. : AE (23) ولا يسد

والخامس : أنه يجوز أن يكون (الشيء) ⁽¹⁾ (مماثلاً) ⁽²⁾ لشيء من وجه ، مخالف (له) ⁽³⁾ من وجه . فإن أحداً من أهل اللغة لا يمنع من القول : « بات زيدٌ (مثل) ⁽⁴⁾ لحر (غى) ⁽⁵⁾ الفقه » . إذ كان يساويه فيه ويسد مسدّه في الفقه . (وان كانت) ⁽⁶⁾ بينهما / (B/20b) مخالفة بوجود كثيرة ، ولو اشتركا في الفقه (أو) ⁽⁷⁾ الكلام ، ولكن لا ينوب أحدهما مناب صاحبه ولا يسد مسدّه ؛ يمنع (من) ⁽⁸⁾ أن يقول : « أنه مثل له في كذا » .

تحقيقه : أن المماثلة جنس يشتمل على أنواعه . وهي :

المشابهة والمضاهاة ⁽⁹⁾ والمشكلة والمساواة .

والإطلاق اسم الجنس على كل نوع من أنواعه ، جائز . فإن الأدنى يقال له : « حيوان » وكذا (الفرس) ⁽¹⁰⁾ وغيره .

ثم قد يختص شيان بثبوت المساواة (بينهما) . وهي الاشتراك في القدر مع عدم المشكلة والمضاهات ⁽¹¹⁾ والمشابهة .

وكذا كل نوع مع سائر أنواعه وعند عدم الأنواع الأخرى ؛ (ثبتت) ⁽¹²⁾ المخالفة من ذلك الوجه . ومع ذلك لا يمنع (أهل) ⁽¹³⁾ اللغة (عن) ⁽¹⁴⁾ / (A/19a) إطلاق لفظ المماثلة ، لثبوت (ما ثبت) ⁽¹⁵⁾ / (E/51a) من هذه الأنواع .

ثم علمنا ؛ عرض ، محدث ، جائز الوجود ، مستحيل البقاء غير شامل على / (D/20a) المعلومات أجمع . وهو ضروري (واستدلالي) ⁽¹⁶⁾ .

(1) B : Paranteziçi, kenarda tashih edilmiş : (8) D : (-)

(2) CE : شيء (9) C : + (في النسبة)

(3) E : ماثلاً (10) D : الفرس

(4) D : (-) (11) E : Paranteziçi kenarda tamamlanmış

(5) D : مماثل (12) ACDE : ثبت

(6) AC : وفي الفقه (13) D : (-) / (14) C : عند

(7) E : وان كان (15) E : ما ثبت

(8) C : وفي / D : و (16) AD : أو استدلالى

وعلمه تعالى : ازلّي (واجب الوجود)⁽¹⁾ ، شامل على المعلومات اجمع ، ليس بضرر ولا استحيل البقاء . ولا ضروري ولا استدلالی .
وكذا حيوتنا : عرض ، حادث مسخيل البقاء . وحيوته تعالى ازلّيّة ليست بحادثه ولا مسخيل البقاء / 21a / 3

وكذا في سائر الصفات ... (فاذن)⁽²⁾ لا فمائلة بين علمه تعالى وعلم الخلق ، ولا بين حياته وحيادة الخلق ، ولا بين قدرته تعالى وقدرة الخلق . (كيف)⁽³⁾ وقد قال الله تعالى : انزله بعلمه⁽⁹⁾ ، وقال :⁽⁴⁾ هو الرّآف ذو القوّة المتين .

ولانّ (الافعال المحكّمة)⁽⁵⁾ كما دلّت على الصّانع ، دلّت على هذه الصفات ، لات من توقع نسج ديباج منقّش ، او بناء قصر عال ممّن ليس له حياة / 21a / c وعلم وقدرة تسارع ارباب العقول السليمة الى تسفيهه ، (ونسبته)⁽⁶⁾ الى العناد والمكابرة . ولان القول : " (بعالم) لا علم له ، (وقادر)⁽⁸⁾ لا قدرة له " ؛ كالقول : " بمتحرّك لا حركة له)⁽⁹⁾ ، واسود لا اسود له " . وهو تناقض ظاهر .

فان قيل : « (لو كانت)⁽¹⁰⁾ هذه الصفات ثابتة ؛ لكانت باقية . ولو كانت باقية ؛ فاما (ان يكون)⁽¹¹⁾ باقية / 19b / A بلا بقاء ، او بقاء . فان كانت باقية ببقاء (ففيه)⁽¹²⁾ قيام الصّفة بالصّفة . وقد انكرتم علينا في مسألة بقاء الاعراض ، وادّعيتم استحالته . (وان كانت باقية)⁽¹³⁾ بلا بقاء ، فلم لا يجوز (ان يكون)⁽¹⁴⁾ الذات قادراً بلا قدرة ، وعالماً بلا علم ؟

قلنا : " كل صفة من هذه الصفات ، باقية ببقاء - هو نفس تلك الصّفة - . فيكون / 21b / 5 علمه ، (عالماً للذات)⁽¹⁶⁾ (بقاء)⁽¹⁶⁾ لنفسه . (فيكون)⁽¹⁷⁾ الذات بالعلم عالماً

(10) Paranteziği, kenarda tamamlanmış. : C

(1) 5 : واجب الوجود

(2) AC : فاذا / (3) C : - (11) DE : ان تكون / (12) 5 : فنه

(4) 5 : وهو (13) 5 : وان كان باقية

(5) E : الاقبال للحكمة (14) DE : ان تكون

(6) B : Paranteziği satır aralığında dur. (15) 5 : علم الذات

(7) 5 : لعالم / (8) E : او قدرة (16) A : بقاء

(9) B : Paranteziği, satır aralığında dur. (17) 5 : فيكون

والعلم بنفسه باقياً.

وكذلك؛ بقاء الله تعالى بقاء له (وبقاء) ⁽¹⁾ لنفسه ايضاً. [فيكون الله تعالى (به) ⁽²⁾ باقياً، وهو نفسه ايضاً.] ⁽³⁾ باق. "

ولا يقال: " ان (البقاء) ⁽⁴⁾ اذا جعل بقاء للذات، يستحيل ان يكون بقاء لنفسه. لانه يؤدى الى القول بحصول (باقين) ⁽⁵⁾ بقاء (واحد) ⁽⁶⁾ وهو محال، (حصول) ⁽⁷⁾ اسودين بسواد واحد. "

لأننا / (E/51b) نقول: / (C/21b) " بان حصول باقين (بقاء) ⁽⁸⁾ واحد، انما يستحيل اذا لم يكن احد الباقيين (بقاء) ⁽⁹⁾ لنفسه. [فاقا اذا كان احد الباقيين (بقاء) ⁽¹⁰⁾ لنفسه] ⁽¹¹⁾ ثم يقوم بالباقي الآخر، كان كل واحد منهما باقياً (ولم يستحل) ⁽¹²⁾ ذلك. لانه (لم يؤد) ⁽¹³⁾ (الى) ⁽¹⁴⁾ قيام بقاء بذاتين. وهو علة الاستحالة. " وقال الاشعري: " صفاته باقية بقاء (ذاته) ⁽¹⁵⁾. فان بقاء ذات الله تعالى بقاء للذات، وبقاء للصفات ايضاً. وبقاء الذات، بقاء لنفسه ايضاً. (لانها) ⁽¹⁶⁾ (ليست) ⁽¹⁷⁾ غير الذات، بخلاف الاعراض القائمة بالجواهر. / (A/20a) فانها غير الجواهر. (فبقاء الجواهر) ⁽¹⁸⁾، لا يكون (بقاء للاعراض) ⁽¹⁹⁾ القائمة به. لان البقاء القائم بشئ، لا يكون بقاء لما هو غير. " / (B/22 a)

(1) A : وبقا / E : بقاء

(10) A : بقاء

(2) E : (-)

(11) D : [-]

(3) B : köşeli paranteziçi, kenarda tamamlanmış.

(12) B : kenarda tashih edilmiş.

(4) E : Parantez içi, kenarda tamamlanmış.

(13) DE : يؤدى / (14) C : (-)

(5) AD : الباقيين بقاء

(15) B : kenarda tashih edilmiş.

(6) C : (-)

(16) BCE : لانه

(7) D : حصول

(17) B : kenarda tamamlanmış.

(8) ACDE : بقاء

(18) C : بقاء الجواهر / E : وبقاء الجواهر

(9) A : بقاء

(19) A : بقاء الاعراض / D : بقاء الاعراض

ويجوز ان يكون (الله) ⁽¹⁾ تعالى صفات واسماء (لا نعرفها) ⁽²⁾ تفصيلا .
خلافاً للمعتزلة . قالوا : " لو كان له (صفات) ⁽³⁾ لا نعرفها " ⁽⁴⁾ لما تحقق (معرفته) ⁽⁴⁾
 لان حقيقة المعرفة ؛ (ان يبين) ⁽⁵⁾ له الشئ كما هو . وانما يضح ذلك ان لو عرفناه بجميع صفاته .
ولنا : قوله صلى الله عليه وسلم في دعائه المعروف : " اسئلك بكل اسم
 / (c / 22a) هو لك سميت به نفسك ، او انزلته في كتابك ، او علمته احداً
 من خلقك ، او اسئلاً ثرت به في علم الغيب عندك . " ⁽⁶⁾
 ولان صفات الجلال ، ونعوت الكمال ؛ اعظم من ان يحيط (بها) ⁽⁷⁾ علم البشر
ولا يقال ؛ " صفاته (تحل) ⁽⁸⁾ ذاته ، او ذاته (تحل) ⁽⁹⁾ لصفاته . لان الحلول
 هو السكون ، (والحل المسكن) ⁽¹⁰⁾ . والصفة لا توصف بالسكون . او صفاته
 معه ، او (فيه) ⁽¹¹⁾ ؛ او مجاورة له .
 لان هذه الالفاظ ؛ (تستحل) ⁽¹²⁾ في المتغيرات ، ولا تبايرهن . (واستعمالها
 فيه) ⁽¹³⁾ ، يستدعي الظرفية . والله تعالى ليس بظرف لصفاته .
(ولكن يقال) ⁽¹⁴⁾ ؛ " صفاته قائمة بالذات . "
والاشعري ، لم يرض بهذه العبارة . وقال ؛ " (ان) ⁽¹⁵⁾ علمه موجود بذاته .
 (لما ان) ⁽¹⁶⁾ لفظة القيام في الصفات ؛ جار ، ولفظ الوجود ⁽¹⁷⁾ حقيقة . لكن / (5/216)
 فيما ذكره فساد ليس فيما احتمناه . "

(10) c : في المحل والمسكن

(1) c : الله / (2) d : لا نعرفها

(11) d : او منه

(3) c : صفة

(4) A : + (لذاته / CE : معرفتنا لذاته) AE : يستحل

(13) B : لفظ فيه

(5) d : ان يبين

DE : واستعمال فيه / A : والاستعمال فيه

(6) Bk2.sh. 282, no. 2

(14) BDE : ويقال صفاته c : ولكن تعالى صفاته

(7) E : به

(15) c : (-) / (16) E : لان

(8) A : يحل / d : يحل

(17) B : Kōseliparantezici kanardadır

(9) A : يحل / d : يحل

وصفاته؛ لاهو ولاغيره. (وكذا) ⁽¹⁾ كل صفة مع صفة اخرى، لاهي ولاغيرها.

وبهذا، خرج الجواب عن قولهم / (b/22b) : "لو كانت له هذه الصفات، لكانت ازلية". اذ القول بحدوث الصفات للتقديم، محال، / (E/52a) و"كانت اغيراً للذات". والقول ⁽²⁾ (بوجود) الاغيار في الازل، مناف للتوحيد.

لاتا نقول: "الصفات، ليس باغيار للذات. لان احد الغيرين، / (c/22b) موجودان [يتصور وجود اهدما مع عدم الاخر، ولم يوجد⁽³⁾، فلم يوجد المغايرة⁽⁴⁾ ضرورة وهذا لان ذات الله تعالى (لا يتصور)⁽⁵⁾ بدون علمه. وكذا علمه لا يتصور بدون ذاته، لما ان ذاته ازلية وكذا صفاته. والعدم على الازلية محال.

وهذا؛ كالأحد من العشرة؛ لا يكون عين العشرة (ولا غير العشرة) ⁽⁶⁾، لاستحالة بقاء الواحد الذي من العشرة (بدون العشرة) ⁽⁷⁾، او بقائها بدونه. اذ هو منها. فعدمها عدمه ووجودها وجوده.

واعترضوا على حد الغيرين، بان التباين بين الجواهر والاعراض ثابت. ولا يتصور وجود احدهما مع عدم (صاحبه) ⁽⁸⁾، لاستحالة خلو الجواهر من الاعراض، او استحالة وجود الاعراض بدون الجواهر.

والجواب ان كل جوهر معين لا يستحيل وجوده مع عدم عرض معين. بل العرض (يعدم) ⁽⁹⁾ - لاستحالة (بقائه) ⁽¹⁰⁾ - ويبقى الجوهر. (فكان) ⁽¹¹⁾ كل جوهر في / (A/21a) نفسه غير كل / (D/22a) عرض لوجود / (B/23a) (الحد) ⁽¹²⁾

وما قالوا: "لو كانت لله تعالى صفات لكانت (قديمات) ⁽¹³⁾." (والقول) ⁽¹⁴⁾ بالقدماء

(1) A : فكذا / (2) A : بوجود (7) A : (-) / (8) D : الاخر

(3) D : [-]

(4) D : فلم يوجد المغايرة / E : فلم يوجد (10) E : Kenarda tamamlanmış.

(11) D : وكان / (12) D : الجزء للمغايرة

(5) D : لا يتصور / (6) E : ولاغيرها (13) AB : قائمات (14) A : فالقول بالقدماء E : والقول ببدء بالقدماء

حال . لانّ القديم هو الله تعالى . فالقول بالقدماء قول بالالهة " (ضايح) ⁽¹⁾
لانا نقول : " بلى ، اذا كان كل قديم من القدماء قائماً بذاته موصوفاً بصفات
 اله لوهية . / (c/ 23a) ونحن لانقول به . بل نقول : ان الله تعالى قديم بصفاته .
 والقديم القائم بالذات واحد . وله صفات الكمال . وكل صفة : قائمة بذات الله
 تعالى - وهي قديمة على معنى : (ان) ليس لوجودها ابتداء - فيكون وصفاً (عديماً) ⁽³⁾ ."

فصل

صانع العالم متكلم ب كلام واحد ازل . وهو صفة قائمة بذاته ، ليست من جنس
 الحروف والاصوات ، غير متجزئ ، مناف للسكوت والآفة من الطفولية والخرس ، وهو
 به آمر ، ناه ، مخبر .

ولا يبعد (ذلك) ⁽⁴⁾ . لانّ مرجع (بيان) الجميع ، الى الاخبار .
فهذا ؛ لان الامر : عبارة عن تعريف الخير به (انه لوفعله) ⁽⁶⁾ لصار مستحقاً
 / (E/52b) للمدح . ولو تركه لصار مستحقاً للذم . (والنهي) ⁽⁷⁾ بالعكس .
او الامر : هو الخبر عن طلب الامثال . (والنهي) ⁽⁸⁾ هو الخبر عن طلب الانتهاء
 وقد جاز في الشاهد ان يكون الشئ الواحد امرأ ونهياً وخبراً واستخياراً . فلم لا يجوز
 في الغائب ؟

فان من اصطلاح مع غلمانه / (5/22b) اني اذا قلت : " زيد كان امرأ بالصوم (لبشر) ⁽⁹⁾
 بالنهار وامراً / (A/21b) ، (B/23b) (بالفطر له) ⁽¹⁰⁾ بالليل ، ونهياً له عن الخروج من الدار
 واخيراً بدخول الاير البلدة ، واستخياراً من مبارك (عن) ⁽¹¹⁾ ولادة الحارثية .

(1) د : صايح / (2) E : انه / (3) د : قديماً (9) DE : يشير / A : لبشير

(4) BCE : (-) / (5) E : (-) / C : لبشره

(6) c : ولو فعله / (7) د : والبناء (10) E : بالنظر

(8) د : والبناء (11) د : من

ثم قال: هذا الرجل زيد⁽¹⁾ (فهم) منه هذه الاشياء / (c/23b) فكان امرًا ونهيًا وخبرًا واستخبارًا. ولم يكن (ذلك)⁽²⁾ مستحيلًا، فكذا هذا.

وهذه العبارات، مخلوقة. لانها اصوات. وهى اعراض.

(وسميت العبارات)⁽³⁾ كلام الله تعالى⁽⁴⁾ لدلالاتها عليه (وتأديته)⁽⁵⁾ بها. فان

(عبر)⁽⁶⁾ عنه بالعربية؛ فهو قرآن، (وان عبر عنه بالسريانية)⁽⁷⁾؛ فهو انجيل، وان عبر⁽⁸⁾

بالعبرية؛ (فهو توراة)⁽⁹⁾ (فاختلفت)⁽¹⁰⁾ العبارات المؤدية، لا الكلام. كما سمي

الله تعالى بعبارات مختلفة مع ان ذاته واحد.

وقالت المعتزلة: "كلام الله تعالى مخلوق غير قائم بذاته. وقبل خلقه ما كان

متكلمًا. وانما (صار)⁽¹¹⁾ متكلمًا باحداث الحروف في اللوح المحفوظ، لقوله: انا جعلناه

قرأنا عربيا⁽¹²⁾. - (والجعل والتخليق واحد)⁽¹³⁾، وقوله: وما ياتهم من ربهم تحدث⁽¹⁴⁾،

"وما ياتهم من ذكر من الرحمن تحدث"⁽¹⁵⁾. - ولا فرق بين الحدث والمخلوق.

ولان الكلام في الشاهد، من جنس الحروف والاصوات. فيكون في الغائب / (b/23a)

كذلك. لان الشاهد، دليل الغائب. ويستحيل قيام الحروف والصوت بذات القديم.

ولنا: ١- قوله صلى الله عليه وسلم: القرآن كلام الله غير مخلوق / (b/24a)⁽¹⁶⁾

٢- ولان التحرر عن الكلام، لو ثبت في الازل ثم اتصف به لتغير عما كان عليه. وهو

من امارات الحدث / (c/24a)

٣- ولانته؛ ان كان جاريًا: فانما ان حدث في ذاته - كما زعت الكرامية - (فيصير)⁽¹⁷⁾

E وان غير بالسريانية

(1) ٥ : فتم

(8) A : وان عبر عنه / BCE(9) : فهو توراة

(2) ٥ : (-)

(10) A : فاختلف / C(11) : (-)

(3) A : سميت العبارات

(12) 3 : Zuhraf / D(13) : والجعل هو التخليق

٥ : سميت ذلك العبارات

(14) 2 : Enbiya / (15) 5 : Suara

(4) E : + بالجاز

(16) Bka., sh. 282, no. 3.

(5) E : وتأدية / (6) E : غير

(17) D : فيكون

(7) BCE : وان عبر بالسورية

محلًا للحوادث ، فيمتنع خلوه عنها . لانه قبل هذا الحادث تصف بالتعري عنه . (وبعد
اتصافه بهذا الحادث زال التعري عنه ، فهو لا يخلو عن التعري عن هذا الحادث)⁽¹⁾ (وعن هذا)⁽²⁾
الحادث . / (E/53a) والتعري حادث بدلالة عدمه . والكلام ايضا حادث (عنده)⁽³⁾ وما يمتنع
خلوه عنها ، فهو حادث . (فينتج) : ان⁽⁴⁾ (ما يقبل)⁽⁵⁾ الحادث ، فهو حادث . والصانع يمتنع حدوثه ،
فيمتنع قبوله الحوادث . والاجسام (يقبل)⁽⁶⁾ الحوادث . (فتكون)⁽⁷⁾ حادثة .
وانما ان حدث لا في محل . وهو محال . لان الكلام (الحادث)⁽⁸⁾ عرض . ووجود العرض لا
في محل محال . اذا الحقل ، ابوا وجود (سواد وبياض)⁽⁹⁾ لا في محل . ولانه حينئذ لا يكون
انصاف ذاته به اولى من غيره .

وانما ان حدث في محل آخر . فيكون المتكلم ذلك المحل ، لخالقه . اذ لو اتصف به
مع اته (لم يقم)⁽¹⁰⁾ به ، لانه خالقه - لا تصف بالسواد (متى)⁽¹²⁾ خلقه في محل مع اته
لم يقم (به)⁽¹³⁾ لانه خالقه - وهو محال .

وهذا : لان⁽¹⁴⁾ / (5/23b) بالصفات ، محالها لا موجد لها

٤ - وقولهم : " الكلام في الشاهد من جنس الحروف والاصوات . "

قلنا : لا نسلم . / (c/24b) بل الكلام في / (B/24b) الشاهد ؛ هو المعنى القائم بالذات
بدليل قول الاخطل⁽¹⁵⁾ : ان⁽¹⁶⁾ الكلام لفي الفؤاد ، وانما جعل اللسان على الفؤاد دليلا .
وكذا اخبر الله تعالى عن اليهود⁽¹⁷⁾ بقوله : " ويقولون (في انفسهم) لولا يعذبنا الله بما
نقول . " [اي⁽¹⁸⁾ يقولون في قلوبهم لولا يعذبنا الله بما نقول]⁽¹⁹⁾ لمحمد صلى الله عليه وسلم

(1) D : (-) / (2) 5 : عن هذا

(3) D : منه

(4) D : (-) / E : فيفتح

(5) B : ما يقبل / (6) ACDE : تقبل

(7) A : فيكو / (8) E : (-)

(9) ACE : سواد وبياض / 5 : وجودا وبياض (17) D : في القسم

(10) C : + به / (11) D : لا يقم

(12) AC : + كما (13) E / (14) (-)

(12) D : من

(13) A : (-)

(14) B : + الموصوف

(15) A : + شعر

(16) A : + لعنهم الله

من الشتم في (تحيّتنا) ⁽¹⁾ آيآه .

ويقول الرجل لغيره : " لي (معك) ⁽²⁾ كلام اريد ان اخبرك به . "

وقال عمر رضي الله عنه : (زوّرت) ⁽³⁾ في نفسى كلاماً (بيوم السقيفة) ⁽⁴⁾

فسبقني (اليه) ⁽⁵⁾ ابو بكر رضي الله عنه .

وما تلو من الايات ، فهي مصووفة الى العبارات المحدثة . ونحن ⁽⁶⁾ لاننا زعمهم

في ذلك . ولادليل للخصوم في محلّ (التزاع) ⁽⁷⁾

وقالت الحنابلة : " كلام الله تعالى ليس غير الحروف المتولّفة والاصوات المفطّحة .

واته حال في المصاحف والالسنه . ومع ذلك (هي) ⁽⁸⁾ قديمة . لان كلام الله تعالى ⁽⁹⁾

مسموع (لقوله) ⁽¹⁰⁾ : " (فاجره) ⁽¹¹⁾ حتى يسمع كلام الله " ⁽¹²⁾ . وقد دلّ الدليل على ان كلام

الله تعالى قديم . فوجب ان يكون الحروف المسموعة قديمة . "

وهو باطل ؛ لانها تتوالى / (D/24a) (ويفح) ⁽¹³⁾ بعضها مسبوقة ببعض . وكلّ مسبوقة ،

فهو حادث .

وقال ابو عبد الله (البلخي) ⁽¹⁴⁾ : " اقول بالمتفق عليه ؛ وهوات القرآن كلام الله تعالى ،

وانتوقف / (E/53b) في المختلف فيه ؛ فلا قول / (D/26a) (انه مخلوق) ⁽¹⁵⁾ او قديم . "

وهو باطل ؛ لان " التوقف " موجب الشك . والشك فيما يفترض اعتقاده ، كالانكار

فان قيل : " لو كان كلامه قديماً ، لكان آمراً (ناهياً) ⁽¹⁶⁾ في الازل . وهو سفيه ، كان عبارة

(8) A : + و

(1) DE : في تحيّننا

(9) D : + قديم

(2) D : فيك

(10) D : بقوله

(3) ABD : اني زوّرت / E : زوّرت

(11) A : فاجر

(4) B : Kenarda tashih edilmistir. (يوم)

(12) Teube: 6.

D : يوم السّعة

(13) D : وتفتح

(5) B : Kenarda tashih edilmistir.

(14) DE : البلخي

(6) E : + نقول به

(15) ABC : فلا قول مخلوق / D : فلا قول مخلوق

(7) E : الفراغ

(16) C : ونهيا

- عن الحروف والاصوات، (او)⁽¹⁾ عن المعنى القائم بالنفس .
- وهذا... لانه ما كان في الازل مأمور ولا منهي. والامر والنهي بدون (حصول)⁽²⁾
- المأمور والمنهي سفه. فأت (المواحد)⁽³⁾ منا؛ لوجلس في بيته وحده. ويقول:
- "يا زيد قم، ويا بكر اجلس"، لكان سفهًا. فكيف يصح ان يقول في الازل "اخلع
نعليك"، اوخذ الكتاب بقوة" - وموسى ويحيى معدومان؟
- قلنا: "نعم، لو كان الامر ليجب الانتهاء وقت (الامر)⁽⁵⁾. فأت الامر؛ ليجب
وقت وجود المأمور، (والنهي)⁽⁴⁾؛ ليجب عليه الانتهاء فهو حكمة .
- (الا يرى)⁽⁷⁾ ان المنزل على النبي صلى الله عليه وسلم كان امرًا ونهيًا لمن كان
موجودًا ولمن يوجد الى يوم القيامة. وكل من وجد وبلغ وعقل وجب عليه
الاقدام على المأمور به، والانتهاء عن المنهي عنه بذلك الامر والنهي. ولم يكن ذلك
ممتنعًا كذا (هنا)⁽⁸⁾. / (c/25b)
- فان قيل: (9) "اخبر الله تعالى عن امور ماضية، كقوله: "وجاء اخوة يوسف"⁽¹⁰⁾
- "انا ارسلنا نوحًا"⁽¹¹⁾ "انا انزلناه في ليلة القدر"⁽¹²⁾. وهذا انما يصح ان لو كان الخبر
عنه سابقًا على الخبر. فلو كان هذا الخبر موجودًا في الازل، لكان الازل / (5/25b)
- مسبوقًا بغيره، وهو محال. ولم يكن / (8/23b) الخبر عنه سابقًا على الخبر، لكان
(كاذبًا)⁽¹³⁾.
- قلنا: "اخبر الله تعالى [لا يتعلق (بالزمان)] لانه ازل. والخبر عنه متعلق
(بالزمان)⁽¹⁵⁾ [(16) والتخيير على الخبر عنه لاعلى الاخبار الازلي.

- (1) CE : وعن / (2) C : كذا هذا / (9) C : + قال
- (2) B : Kenarda tashih edilmisti. (10) Yusuf: 53. / (11) Nuh: 1.
- (3) E : واحد / (12) Kadir: 1. / (13) E : كذا
- (4) ABCD : - / (14) D : بزمان
- (5) B : Paranteziçi satıraralıgında tashihli / (15) D : -
- (6) D : والنبي / (7) ACDE : الاثرى / (16) B : Köşeli paranteziçi kenarda tamam -
lanmış.

وهذا؛ كما أنه تعالى (كان) ⁽¹⁾ عالماً في الازل بالله سيخلق العالم ، ثم (لما) ⁽²⁾ خلقه فيما يزال كان عالماً بالله (قد) ⁽³⁾ خلقه . والتخير ، على المعلوم لاعلى العلم عندنا ولا على الذات عندهم . فكذا هذا .

ثم عند الاشعري ؛ كلامه مسموع ، لما ات كل موجود كما يجوز ان يرى يجوز ان يسمع عنده .

وعند (ابن فورك) ⁽⁴⁾ ؛ المسموع عند قراءة القارى شيئاً : صوت القارى ، وكلام (الله) ⁽⁵⁾ تعالى .

(وقال) ⁽⁶⁾ الشيخ ابو منصور رحمه الله ؛ كلامه غير مسموع لاسيما سماع مالى بصوت . اذ السماع فى / (E/54a) الشاهد ، يتعلق بالصوت ويذكره وجوداً وعدمًا . وذكر فى التأويلات : ان موسى صلوات الله عليه سمع صوتاً / (C/26a) (دالاً على / (D/25a) كلام الله تعالى . وخص بكونه كلم الله تعالى ، لانه سمع من غير واسطة الكتاب والملك (لااته) ⁽⁸⁾ ليس فيه واسطة الصوت والحرف .

فصل

اعلم ان التكوين والتخليق والخلق والايجاد والاحداث والاختراع اسماء مترادفة (يراد) ⁽⁹⁾ بأكملها (معنى) ⁽¹⁰⁾ واحد ؛ وهو : " اخراج المعدوم من العدم الى الوجود " . (فخص) ⁽¹¹⁾ لفظة التكوين (اقتفاء) ⁽¹²⁾ للسلف ، (فنقول) ⁽¹³⁾ : " التكوين غير المكون " .

(1) C : (-)

(7) A : دالّة

(2) B : Kenarda tamamlanmıştır. (8) AC : لا لانه / D : لانه

(3) D : (-)

(9) E : تراد

(4) D : فورك

(10) D : نصّ

(5) E : البارى

(11) B : Kenarda tamamlanmış.

(12) D : فخصّ

(6) B : Satırlarında tashih edilmiş. (12) A : اقتفاء (13) C : Kenarda tashih edilmiş.

وهو صفة ازليّة / (26a/5) [قائمة بذات الله تعالى (كجميع)⁽¹⁾ صفاته، وهو تكوين للعالم ولكل جزء منه لوقت وجوده. كما أنّ ارادة صفة ازليّة]⁽²⁾ (يتعلق)⁽³⁾ بها المرادات لوقت وجودها على الترتيب والتوالي.
وكذا؛ قدرته (ازليّة)⁽⁴⁾ مع مقدوراتها.
فكان العالم وكلّ جزء من اجزائه، مخلوقاً لله تعالى لدخوله تحت تكوينه كما هو معلوم الله تعالى لدخوله تحت علمه الازليّ.
وهذا؛ لما بينّا: "انّ العالم محدث، ومحدثه الله تعالى، وانّما يكون العالم (محدثاً)⁽⁵⁾ له اذا كان حصوله باحدثه. ولولم يكن الاحداث صفة لله تعالى، لما كان العالم حادثاً (به)⁽⁶⁾ فلم يكن مخلوقاً له."

وقالت الاشعرية: "صفات الذات قديمة (قائمة بذات الله تعالى؛ كالعلم والقدرة) / (26b/c) والحيوة"⁽⁷⁾. وصفات الفعل حادثة غير قائمة ⁽⁸⁾ بذاته؛ كالتكوين والاحياء والاماتة."

وفرّقوا بينهما (بجواز)⁽⁹⁾ السلب وعدمه. فالعلم؛ بما لا يجوز سلبه عن ذاته بان يقال: "انه يعلم كذا" / (25b/5) ولا يعلم كذا "، لاستلزامه سلبه (نقيضة)⁽¹⁰⁾ بذاته. اما الخلق؛ فيجوز سلبه عنه، فيقال: "خلق لزيد (ولداً)" ⁽¹¹⁾ ولم يخلق لعمرو ولداً. "لانه لا يستلزم سلبه نقيضة."

وقالت المعتزلة: "صفة ما لا تقوم بذاته". فاستنعوا عن قيام التكوين بذات الله تعالى. ثم قال جمهور المعتزلة والاشعرية: "التكوين والمكوّن واحد". وهو محال. لانه القول: "باتحاد التكوين والمكوّن"، كالقول: "بانّ الضرب عين المضروب والاكل

E : محدثاً اذا كان

(1) c5 : بجميع

(2) E : [-]

(3) 5 : تتعلّق

(4) 5E : الازليّة

(6) E : (-) // (7) E : + والارادة والسمع والبص

والكلام

(8) A : (-) // (9) C : لجواز 5 : بجوانه

(5) B : Kenarda tamamlanmıştır. ACE (10) : نقيضه (11) 5 : (-)

عين المأكول، والقتل عين المقتول.

وفساد (يعرف) ⁽¹⁾ بالبدية / (A/24b) لأن التكوين لو كان (هو) ⁽²⁾ المكون،
(وحصول) ⁽³⁾ المكون بالتكوين؛ (كان) ⁽⁴⁾ حصول (المكون) ⁽⁵⁾ بنفسه، لا بالله تعالى.
فلم يكن الله تعالى خالقاً للعالم، بل كان العالم وكل جزء منه خالقاً لنفسه. وفيه
تعطيل الصانع.

ولما بطل القول "بإيجاد التكوين والمكون" دلّ أنه غير المكون؛ (فبعد) ⁽⁶⁾ ذلك
لا يخلو أماناً أن يكون حادثاً أو أزلياً. وحدوثه - كما قالوا - محال. لأنه انحدث بالتكوين،
يعود السؤال إلى أن يتسلسل أو ينتهي إلى تكوين قديم وهو الذي ندعيه، أولا بتكوين. وفيه
تعطيل الصانع.

وما ذكرنا في إبطال حدوث الكلام يتأتى هنا. فانه لو كان حادثاً؛
فأما ان حدث في ذات الله تعالى - كما قالت الكرامية: "أن التكوين (غير) المكون"
وهو حادث قائم بذات الله تعالى - / (A/26a) وهو باطل. لأن القديم، (أن يكون محلاً) ⁽⁷⁾
للحوادث.

وأما ان حدث لا في محل - كما ذهب إليه (ابن الرّاوندي) ⁽⁸⁾ - وهو محال. لأن قيام
صفة لا في محل وهو محال. ولأنه حينئذ لم يكن الله تعالى بكونه مكوناً خالقاً به) ⁽⁹⁾ أولى
من غيره.

وأما ان حدث في محل آخر سوى / (B/27a) ذات (الباري) ⁽¹⁰⁾ - كما روى عن
أبي الهذيل الحلاف ⁽¹¹⁾: "أن تكوين كل جسم قائم به" - وهو محال. لأن المكون حينئذ
(ما يكون قام به) ⁽¹²⁾ التكوين، لا الله تعالى كما في السواد والبياض. فثبت أنه أزلي.

(1) B : Paranteziği kenarda tamamlanmıştır. (7) C D : عين المكون

(2) E : عين (8) A : لا يكون محالا / 5 : لا يكون محلاً

(3) A : Paranteziği kenarda tamamlanmıştır. (9) B : ابن الرّاوندي / ABCDE : ابن الروندي

(4) 5 : كان (5) 5 : التكوين E : له

(6) E : فعند (7) 5 : الله (12) / (V: H. 235)

(13) ACDE : يكون ما قام به

ولما كان الله تعالى به مكوّنًا للعالم دلّ أنّه (A/25a) قائم بذاته . فصيح ما
 ادعينا : " أنّ التكوّن صفة ازليّة " (1) قائمة بذات الله تعالى .
ولا يقال : " أنّ قدم التكوّن يقتضى قدم المكوّن . " ؛ إذ التكوّن ولا مكوّن ،
 كالضرب ولا مضروب . لأنّ ما تعلّق تكوّنه بالتكوّن (C/27b) ، يكون حادثًا ضروريّة .
 إذا المحدثات ، ما تعلّق حدوثه بغيره . والقديم ، ما لا يتعلّق وجوده بغيره . على أنّ التكوّن
 فى الازل ، لم يكن (ليكون) (2) العالم كائنًا به فى الازل ؛ بل ليكون كائنًا به وقت وجوده .
وتكوّنه [باقي الى الابد (فيتعلّق) (3) وجود كل موجود بتكوّنه الازلى الابدئى .
 بخلاف الضرب ، لا أنّه عرض] (4) فلا يتصوّر بقاءه الى وقت وجود المضروب .
 ثمّ نقول لهم : " هل تعلّق وجود العالم وحدوثه (E/55a) بذاته او بصفة من
 صفاته ، أم لا ؟ .
فان قالوا : " لا " ، فقد عطلوه ، واخرجوه من ان يكون خالقًا للعالم .
وان قالوا : " نعم " ، فما تعلّق به حدوث العالم ازلى أم حادث ؟ فان قالوا : " حادث " .
 فهو حينئذ من العالم . فكان تعلّق حدوث العالم ببعض من العالم ، لا بالله تعالى . وفيه تعطيله
 / (A/27b) ولأنّه لما كان حادثًا ، افتقر الى محدث . وذا الى آخر (الى مالا) (5) يتناهى .
وان قالوا : " ازلى " ، قلنا : " هل اقتضى (ذلك) (6) ازليّة العالم أم لا ؟ " .
فان قالوا : " نعم " ، فقد كفروا حيث قالوا : " بقدم العالم " .
وان قالوا : " لا " ، (فقد) (7) بطلت (A/25b) شبهتهم .
على أنّ عند الاشعريّ : (تعلّق وجود) (8) تكوّن العالم ، بخطاب " كن " .
 والتكوّن : ما يتعلّق به (التكوّن) (9) . فكان خطاب " كن ، تكوينا " .
(وخطاب) (10) " كن " ازلى ، قائم بذات الله تعالى . لأنّ الكلام (C/28a) ازلى عنده

(1) B : Paranteziği, kenarda tamamlanmıştır. (5) C : مالا / D : الى ما

(6) B : Paranteziği kenarda tamamlanmıştır.

(2) ACDE : لتكوّن

(7) CDE : (-) / ABCD (8) : (-)

(3) D : (-) / E : ويتعلّق

(9) A : التكوّن / C (10) : وهو خطاب

(4) D : [-]

فكان القول "يجعل التكوين عين المكون" - مع ان (التكوين) ⁽¹⁾ (حصل) ⁽²⁾ بخطاب "كن" - فكان تكويناً، وهو غير المكون - ؛ تناقضاً ⁽³⁾ لما فيه من الاقرار (بوجود) ⁽⁴⁾ التكوين الازلي - الذي هو غير المكون ، ثم الدعوى بعد ذلك انه (عين) ⁽⁵⁾ المكون - وانه حادث - ولانه (لما لم توجب ازلية) ⁽⁶⁾ خطاب "كن" الذي تعلق به وجود العالم، ازلية العالم ؛ لا يوجب قدم التكوين قدم المكون.

خان قالوا : " لما كان الخلق واقعاً بالخلق ؛ لزم ان يكون / (5/28a) الخلق بمعنى القدرة فيكون لله قدرتان. وهو محال. ولان قدرة الباري، اذا كانت (شاملة) ⁽⁷⁾ لجميع المقدورات، استغنى عن الخلق والايجاد. ولا يجوز اثبات (صفات) ⁽⁸⁾ لله لا فائدة (فيها) ⁽⁹⁾ قلنا : " الوقوع ، لا يكون بالقدرة. بل / (5/28a) (يكون) بالايقاع. فالوجود ؛ بالايجاد والقدرة ليكون الفاعل في فعله مختاراً ، غير مضطر. والارادة ؛ ليخرج المفعول على التوالي والنظام. والعلم ؛ ليخرج على الاحكام. ولان الوقوع لو كان بالقدرة ووقعت الغنية عن الخلق والايجاد ؛ لما صح (وصفك) ⁽¹⁰⁾ "

(2) E : يحصل

(1) ACDE : التكوين

(3) A : + (التناقض) هو اختلاف قضيتين في السلب والايجاد بحيث يقتضي لذاته ان يكون احدهما صادقاً والآخر كاذباً. اما بعينه ؛ كما في الواجب والممتنع والممكن الماضي والممكن الحاضر ؛ او بغير عينه ؛ كما في الممكن المستقبل. اذ لو تحيى احد الطرفين للوقوع ؛ يخرج عن حد الامكان ، ولبطل الاختيار. اى صار ضرورياً. وله شروط ستة ؛ الاول : ان يكون الموضوع واحداً من حيث الذات. ولا تنفى باتحاد الاسم الواحد شئ على ما ر. ويجوز نفيه واشباؤه. كقولنا : " النور مدرك بالبصر وغير مدرك بالبصر " وعنى بالاول ؛ الشمس ؛ والثاني ؛ نور العقل ؛ والثاني ؛ ان يكون المحمول واحداً من حيث الذات ايضاً كقولنا : " العالم ليس بقديم " ولو قيل : " العالم قديم " على معنى انه مضى عليه زمان كثير لا يبعد قال : " الله يبقى بالموجود القديم " . والثالث اتحاد الاضافة بقول : " زيد اب زيد " / (5/28a) ليس بامر باضافتين. والرابع ؛ ان يتبين انه بالقوة او بالفعل فقد صح ان يقال : " النائم بصير وليس ببصير " والخامس ؛ ان يتبين في الكل وفي الجزء لانه يجوز ان يقال : " الرطب حلى اسود وليس باسود " والاول باعتبار الكل والثاني باعتبار الجزء. لان اسانه بيض. والسادس ؛ التساوى في الزمان والمكان. تقول : " اوراق الشجر ، وما ورق " يعنى ؛ في الصيف والشتاء ...

(4) C : لوجود / (5) AD : غير / (6) AE : لما لم يوجب ازلية / 5 : لما لم توجب ازلية / (7) 5 : عالمية.

(8) 5 : (-) / (9) 5 : نقول / (10) E : Kenaida tanamlanmis. Parantezi kenardirisi B 181

بكونه خالقاً موجدٌ. ولكاذ (وصف الله) ⁽¹⁾ تعالى ذاته بقوله : " هو الله الخالق البارئ المصور بكلامه
الازلئ استهزاءً نعوذ بالله تعالى منه
على ان الوجود اذا كان متعلقاً / (c/28b) بالقدرة فلا فائدة في خطاب "كن" [(ولا معنى) ⁽²⁾
لقولكم : ان الله تعالى خلق المخلوقات بـ "كن" . ولان خطاب (كن) ⁽³⁾ [على (قود) ⁽⁴⁾] كلامكم
يكون قدرة فيكون له تعالى قدرتان . فقد ^{وقعت} فيما آيتم ⁽⁶⁾ .

(فصل)

في اثبات ارادة الله تعالى ⁽⁷⁾

اعلم ان الارادة مشتقة من الرود . وهو الطلب . ولهذا يقال في المثل ⁽⁸⁾ " لا يكذب الرائد اهله "
اي طالب الكلاء . او الميل . ومنه قولهم : " جارية روداء " اي تمایل (في مشيتها) ⁽⁹⁾ للين اطلاقها
ورطوبة اعطاها .

وجازان يكون الاصل فيه الميل ، الا انه استعمل في الطلب . لما ان (الطالب) ⁽¹⁰⁾ للشئ [يعمل
عن شئنا الاستقامة بمنة ويسرة . وكذا طالب الكلاء ⁽¹¹⁾] ⁽¹²⁾ يعمل عن الطريق المستقيم
لينظر الى ساقط الغيث .

وجازان يكون / (d/28b) على العكس (لما) ⁽¹³⁾ ان الميل عن الاستقامة (لن) ⁽¹⁴⁾ يكون الا
لطلب شئ عادة .

وحدما عند المتكلمين "معنى يوجب تخصيص المفعولات بوجه دون وجه .

(1) 5 : وصفك لله	لا اختيار له فهو مجبور مضطر ، فيكون عاجز
(2) 5 : ولانقر	ولا اختيار بدون الارادة (
(3) E : (-)	(4) E : (-)
(4) E : [-]	(5) 15 : (-)
(5) B : Paranteziği kenarda tashih edilmiştir .	(6) B : Paranteziği kenarda tamamlanmıştır .
(6) E : (+) صانع العالم اوجده باختياره . اذن	(7) 15 : [-] / (8) 15 : كما
(11) A : ان	(12) 15 : كما

١ وقيل صفة تنفي عن قامت به الجبر والاضطرار. (ففا نذتها) ^(١) على هذا الحد (كون) ^(٢) الموصوف بها مختاراً فيما فعله / (A/27a) غير مضطر إليه
 ثم صانع العالم، اوجده باختياره. / (C/28a) (من لا اختيار له) ^(٣) في فعله فهو مضطر. والمضطر عاجز، فيكون حادثاً. (ولا اختيار) بدون الارادة، فكان مريداً. (وعليه اطبق المسلمون) ^(٥). الا انهم اختلفوا في معناه؛
 فقال (ابو الحسين) ^(٦) البصري ^(٧) "معناه علمه (بما) ^(٨) في الفعل من المصلحة الدالّة الى الابدان."

وقال (حسين) ^(٩) النجّار: ^(١٠) "معناه انه غير مغلوب ولا مستكره." (فجعل) ^(١١) كونه مريداً (وصفاً) ^(١٢) سلبياً.
وعندنا: "هو مريد بارادة قديمة (قائمة) ^(١٣) بذاته. وهي صفة توجب تخصيص المفعولات بوجه دون وجه، (ووقت) ^(١٤) دون وقت." ^(١٥) اذ لولا الارادة لوقعت المفعولات كلّها في وقت واحد / (D/28a) على صفة واحدة، خصوصاً عند تجانس المفعولات.
 ولما كان وقت لوجوده اولى من وقت ولاكمية ولاكيفية" اولى (مما) ^(١٦) سواهما.
 فاذا / (E/56a) (خرجت) ^(١٧) على الترتيب والتوالي على حسب (ما تقتضيه) ^(١٨) / (D/29a)
 الحكمة البالغة، كان ذلك دليلاً على اتصاف الفاعل بالارادة. ولم ارد بقولي في العدة ^(١٩)
 اذ القدرة تأثيرها في الابدان. (وذا) ^(٢٠) لا يختلف (باختلاف) ^(٢١) الاوقات ان الوجود بالقدرة

(٩) ACD : الحسين / E : الحسن

(١) DE : وفائدتها

(١٠) (V: H. 230)

(٢) AD : ان يكون

(١١) D : فعل / (١٢) C : (-)

(٣) D : من الاختيار له

(١٣) E : (-) / (١٤) D : ووقتاً

(٤) A : (-)

(٥) B : Paranteziği kenarda tashih edilmistir. / E : اطباق المسلمين

(١٦) D : عَمَّا / (١٧) C : اخرجت

(٦) ADE : ابو الحسن

(١٨) AE : ما يقتضيه

(٧) (V: H. 399)

(١٩) C : واذ / (٢٠) E : Kenarda tamamlanmistir.

(٨) A : (-)

- لا بالابحار، (كما ترسم) ⁽¹⁾ الاشعرية. بل المراد به ان لا تأثير للقدرة في تخصيص بوجه دون وجه. وانما تأثيرها في صحة / (c/29b) وجود المقدور. (لكن وجود المقدور) ⁽²⁾ بالتكوين.
- والدليل عليه قوله تعالى "يفعل الله" / (a/29b) ما يشاء ⁽³⁾، (وقوله) ⁽⁴⁾ "ويحكم ما يريد" ⁽⁵⁾، "يريد" ⁽⁶⁾ الله بكم اليسر ⁽⁷⁾، "ان ارادني الله بضر" ⁽⁸⁾. فيبطل به قول الكعبي ⁽⁹⁾ والفلاسفة في انكار الارادة ⁽¹⁰⁾.
- ثم قال الكعبي: "اذا وصف الله تعالى بالارادة؛ فان كان (ذلك) ⁽¹¹⁾ فعله، فمعناه: انه فعل وهو غير ساه، ولا مكرم، ولا مضطر. وان كان فعل غير الله، فمعناه (انه) ⁽¹²⁾ (امر به) ⁽¹³⁾ والارادة والمشية واحدة عند المتكلمين، خلافا للكرامية. معندهم: "المشية صفة واحدة لله تعالى ازلية. وارادته / (b/28b) حادثة في ذاته، متعددة على عدد المرادات، تحدث كل ارادة منها قبل حدوث ما هو المراد بها. ثم يتعقبها حدوث ما هو المراد بها." وعندنا: "هو يريد لجميع المرادات بارادة واحدة، قديمة، قائمة بذاته، كما انه عالم بجميع المعلومات بعلم (واحد) ⁽¹⁴⁾ ازل، قائم بذاته. لانها (ان) ⁽¹⁵⁾ كانت حادثة: / (b/29b) فان حدثت (بلاحدث) ⁽¹⁶⁾ احد ففيه تعطيل الصانع. وان حدثت باحداث الصانع: (فان) ⁽¹⁷⁾ حدثت لا بارادة منه ⁽¹⁸⁾، ففيه جعله مضطرا (في احداث) ⁽¹⁹⁾، وهو (امدة) ⁽²⁰⁾ الحدث. وان احدثها بارادة فهي ان كانت قديمة، فهي التي (نبتها) ⁽²¹⁾ / (c/30a) وان كانت حارثة، فيعود السؤال الى ان يتسلسل. وهو باطل.

- (1) B: كما ترسم / D: كما يرسم / E: كما زعمت (12) B: Kenarda tamamlanmistir.
- (2) B: Paranteziği Kenarda tamamlanmistir. (13) E: لقوته / (14) C: (-).
- (3) ibrahimi: 27 / (4) B: Satıralığında / A: لو / B: (16) Kenarda tamamlanmış.
- (5) Maide: 1 / (6) B: Satıralığındadır. / B: (17) Kenarda tamamlanmıştır.
- (7) Bakara: 185. / (8) Zümer: 38 / B: (18) [ibaresi mükerrem (ففيه لا باحداث احد)]
- (9) (V: H. 318) / (19) D: الى احداث
- (10) E: + (وهي والمشيئة واحدة عندنا) / E: امارات
- (11) D: (-) / (21) ACD: نبتها

وقول المعتزلة: "إنه مرید بأرادة حادثة لا في محلّ."

وقول الكرامية: "مرید بأرادة حادثة في ذاته." يبطل بما ذكرنا في مسألة الكلام.

لأنّه: لو حدثت لا في محلّ؛ لم يكن الله تعالى بالانصاف فيها أولى من غيره. (A/28a) ولا هي
بكونها أرادة له أولى من أن (يكون) ⁽¹⁾ أرادة لغيره. ولأن الصفة لا بدّ وأن تكون (E/56b)
قائمة بمحلّ. اذ قيام الصفة بذاتها مستحيل. ولو جاز (ذا) ⁽²⁾ لجاز وجود (سواد أو بياض) ⁽³⁾
أو (O/29a) حركة لا (في) ⁽⁴⁾ محلّ

(ولو) ⁽⁵⁾ حدثت في ذات الله تعالى، كان محلاً للحوادث. وهو يؤدّي الى القول
بحدوث الباري. (وقد) ⁽⁶⁾ مرّ بطلانه.

وقول النجّار، باطل. لأنّ الجراد غير مغلوب ولا مستكره. مع أنّه ليس بمرید.

فصل

صانع العالم حكيم

لأنّ الحكمة ان كانت هي العلم، (وضدّها) ⁽⁷⁾ الجهل. (والحكيم) ⁽⁸⁾ هو العالم، (كما قاله) ⁽⁹⁾
ابن الاعرابي ⁽¹⁰⁾. يقال: "حكم الرجل، يحكم"، اذا تناهى في علمه. (فهو) ⁽¹¹⁾ عالم (في لم يزل) ⁽¹²⁾
(O/30a) ولا يزال (للكتّيات) ⁽¹³⁾ والجزئيات.

والفلاسفة: وان انكرت كونه تعالى عالماً بالجزئيات، (متشبهين) ⁽¹⁴⁾ بانه: "لو
(ان) ⁽¹⁵⁾ زيداً جالس الآن في هذا المكان، فبعد (C/30b) قيام زيد ان بقي ذلك العلم فهو جهل

(7) CD: فضدها

(1) D: تكون

(8) CD: فالحكيم

(2) C: (-)

(9) CDE: كما قال

(3) D: بياض أو سواد

(10)

(4) D: (-)

(12) D: ولم يزل

(-) D:

(5) B: Paranteziği kenarda tashih edilmistir.

(13) DE: بالكتّيات / (14) D: مستبين

(6) C: وفرّ

Paranteziği satır aralığındadır.

(15) B:

لأنه غير مطابق للواقع . وإن لم يبق فهو تغير . والتغير على الباري محال .^(١) ؛
فهم محجوجون بأن التغير في الصفات الإضافية غير ممنوع . (الابري)^(٢) أنه إذا وجد
حدث . فإن الله تعالى يكون^(٣) معه . وإذا في ذلك الحادث بطلت تلك المعية . فهذا تغير
في الصفة الإضافية .

وإن كانت الإحكام للمفعولات ، وضدها السفه . اذهو ، المنا في الأحكام . والمحكم بمعنى
المحكم للشيء ، فعمل بمعنى (مفعول)^(٤) كالألمر بمعنى المؤلم . / (A/28b) (فهو) موصوف
بها في الازل . إذ التكوين [ازلت عندنا ، كما أن العلم ازلت . (فكان)^(٥) حكيماً ، كما أن عالماً قادراً
(خالقاً)^(٦) رازقاً في الازل .

وعند الأشعرى : " أن أريد بالحكمة ، العلم ؛ فهي أزلية . (وهو)^(٧) تعالى موصوف بها
في الازل . . وإن أريد بها ، الفعل ؛ فلا يكون موصوفاً بها في الازل . إذ / (B/29b) (التكوين)^(٨)
حدث عنده . لأن (عنده)^(٩) صفات الفعل ، حادثة . وصفات الذات ، (قديمة)^(١٠) .
وأبو العباس القلائسي^(١١) جعلها من باب الفعل (حادثة)^(١٢) . ولم يقل بأزليتها
(B/30b) . كما هو مذهبه .

فصل

رؤية الله تعالى بالابصار للمؤمنين في الآخرة بعد دخولهم الجنة جائزة عقلاً ، واجبة
سمعاً . فيرى (لا في مكان)^(١٣) ، ولا (في)^(١٤) / (C/30a) جهة / (E/57a) ، ولا اتصال شعاع

(١) D : الأثرى	(٦) A : فهو تعالى / E : وهو أيضاً تعالى
(2) E + (عالمًا)	(8) D : [-]
(3) B : Parantezaci, kenanda tashih edilmistir. : D (9) : (-)	(10) D : قائمة
(4) C : المفعول	(11) (V: H. 306)
(4) C : فهمي	(12) ACDE : (-)
(5) C : وكان	(13) E : لا في المكان / (14) C : (-)

ولا ثبوت مسافة بين الرأى وبينه تعالى ، وغير ذلك من امارات الحدث .

وزعت المعتزلة والزيدية (من) (١١) التوافق والفساد والفلاسفة والخوارج :

” أن في العقل دلالة استحالة رؤيته . لأنه لا بد لها من مقابلة بين الرأى والمرئ .
[وذا ، لا يصح إلا في (الشئ) (٢) المتيقن] (٣) ، (وثبوت) (٤) مسافة مقدرة (بين الرأى
والمرئ) (٥) ، بحيث لا يكون (قريباً مفراطاً ولا بعداً مفراطاً) (٦) ، واتصال شعاع عين
الرأى بالمرئ . وكل ذلك مستحيل على الله . (٧)

وأكدوا هذا المعقول بقوله تعالى : لا تدركه الابصار [وهو يدرك الابصار] وهو
اللطيف الخبير (٨) [(٩) (١٠) (فقد) (١١) تمدح (بانتفاء الرؤية عن ذاته . اذا ادراك بالبصر ، هو
الرؤية . كما تمدح (١٢) باسمائه الحسنى في سياق الآية وسياقها . وكل ما كان عدمه مدحاً
كان وجوده نقصاً . وهو / (٤/29a) (على الباري) (١٣) لا يجوز في الدارين .

والدليل على أنه (تمدح به) (١٤) ؛ وروده بين المدحين . اذ اذراج غير المدح بين المدائح ؛
مما (تحبه) (١٥) الاسماع ، وتنقر عنه الطباع .

وأكثر المعتزلة على أنه تعالى يرى ذاته ويرى الحالم . (ولكن لا يرى . وطائفة منهم انكروا

في الله

(٧) : C (-)

(٨) : ADE (-)

(2) : D (-)

Köseliparantezici, kenar: B / [-] : C (9)
da tamamlanmıştır.

(3) : E [-]

En'am: 103 : (10)

(4) : ABCD (-)

Parantezici, kenarda tamamlanmış: B (11)

(5) : E بينهما

(12) : A (-)

(6) : E : بعداً بعيداً وقرباً قريباً

(13) : C : على الله

CD - (ولا بعداً مفراطاً)

(14) : D : يمدح به

(7) : E + (واعترف عامة المعتزلة أنه

(15) : ACE : تحبه

يرى ذاته . وانكرت طائفة منهم أنه يرى ويرى
بحيث لا يكون قريباً مفراطاً ولا بعداً مفراطاً واتصال

D : تحبه

شعاع عين الرأى بالمرئ . وكل ذلك مستحيل

ان يرى⁽¹⁾ ويرى⁽²⁾. (ولنا)⁽³⁾ قوله تعالى: "رب ارني انظر اليك (ولكن انظر)⁽⁴⁾ (5)⁽⁵⁾
(الاية)⁽⁶⁾

والاستدلال بالآية من اوجه:

(c/31b)

احدها: الله سأل (موسى)⁽⁷⁾ ربه الرؤيَّة / ولا يظنُّ به الله سأل ما هو محال عنده.
لأن طلب المحال لا يليق بواحد من العلماء. (فاني)⁽⁸⁾ يليق بمن هو⁽⁹⁾ من اكابر الانبياء؟ (فكان)⁽¹⁰⁾
سؤاله دليلا انه كان يعتقد انه جائز الرؤيَّة. فني احوال رؤيته، فقد نسب موسى عليه
السلام الى الجهل بخالقه، [حيث / (E/57b) اعتقد عليه جواز (مالا جواز)⁽¹¹⁾ عليه.
ومن نسب موسى عليه السلام الى الجهل بخالقه⁽¹²⁾ (فقد كفر)⁽¹³⁾.
فان قالوا: "مراده: - ارني آية (من)⁽¹⁴⁾ اياتك -"

قلنا: لو كان المراد كذلك؛ لقال: "انظر اليها" ولقال: "لن نرى آيتي".
وثانيتها: الله تعالى ما آيسه وماعاتبه عليه. ولو كان ذلك جهلا منه بالله تعالى
(او خارجا عن)⁽¹⁵⁾ الحكمة؛ لعاتبه كماعاتب نوحا عليه السلام بقوله تعالى: اني
اعظك ان تكون من الجاهلين⁽¹⁶⁾ " (14) حيث (سال)⁽¹⁷⁾ انجاء ابنه من الغرق. بل هذا
اولى من العتاب.

لأن هذا، لو كان جهلا (منه)⁽¹⁸⁾ (بربه)⁽¹⁹⁾ لبلغ مرتبة الكفر. وذلك، لم يبلغ هذه (المرتبة)⁽²⁰⁾

(1) c + (ذاته) / (2) d : (-) (4) ADB : (-) / (5) Araf: 143

(3) E + (ان موسى سأل ربه الرؤيَّة. ولا يظنُّ (6) CE : (-) / (7) ABCD : (-)

به الله سأل ما هو محال عنده. فكان سؤاله دليلا على انه (8) E : فلا (9) E : Kenardadır.

اعتقد جائز الرؤيَّة. فني استحالة رؤيته، فقد نسب (10) d : وكان (11) CE : مالا يجوز

الى الجهل به تعالى. وهو كفر. لانه تعالى ماعاتبه وما (12) c : Köşeli paranteziçi, kenarda tamamlanmış.

آيسه. بل علق بشرط متصور. وهو استقرار الجبل. (13) E : فهو كفر / (14) B : Paranteziçi, satır
aralığındadır.

ولا يعلق بالممكن، الا ما هو ممكن الثبوت. وقوله لن (15) c : وخارجا عن / d : وخارجا من

نراي؛ يقتضى نفى الوجود، لاننى الجواز اذ لو كان محتم (16) Hd: 46 : / (17) E : سأل

الرؤيَّة؛ لكان الجواب: "لست بمبرئى"، ولا يصح رؤيتي. (18) A : (-) / (19) c : لربه

(20) d : المرتبة.

ولمّا لم يحاسبه بل علّق (ذلك) ⁽¹⁾ بشرط / (A/29b) متصوّر (الكون) - وهو
استقرار الجبل - دلّ أنّ جائر الوجود . اذ تعلّق الفعل بما « هو جائر الوجود » ،
(B/31b) يدلّ على جواره . كما أنّ التعلّق بما هو ممتنع الوجود او متحقّق الوجود ، يدلّ
على امتناعه ، او حقيقته .

والدليل على (ا ت) ⁽²⁾ استقرار الجبل ممكّن الشّوت ، قوله تعالى : / (c/32a)
« فلما تجلّى ربه للجبل جعله دكاً . » ⁽³⁾ اخبر أنّه جعله دكاً ، لا أنّه اندك بنفسه . وما وجد
الله تعالى ، كان جائراً ان لا يوجد - لو لم يوجد الله تعالى . - (او) ⁽⁴⁾ أنّه تعالى مختار
فيما يفعل . فاذا جعل الجبل دكاً باختياره - وكان جائراً ان لا يفعل - (دك) ⁽⁵⁾ ذلك على
جواز وجوده .

وثالثها : (بقوله تعالى) ⁽⁶⁾ : « لن تراني » ⁽⁷⁾ ؛ فانه يقتضى نفى الوجود ، لا الجواز .
اذ : لو كان ممتنع الرؤية ، لكان الجواب : « لست بمرئي » لولا (تصح) ⁽⁸⁾ رؤيتي . ولما لم
(يقول) ⁽⁹⁾ ذلك ؛ دلّ أنّه مرئي . اذ الموضع ، (موضح) الحاجة الى اليان .
(الا يرى) ⁽¹⁰⁾ ان من كان في مكة حجر ، وطته انسان طعنا ، وقال له : « اعطني لآكله » ؛ كان
الجواب الصحيح ان يقول : « (انه) ⁽¹¹⁾ لا يؤكل » . اما اذا كان طعنا ، صح ان يقول المجيب : « انك
لن تأكله » .

ويجوز على الانبياء ؛ « الرّيب في امر يتعلّق بالغيب » ⁽¹²⁾ ، فيحمل على ان / (D/31a) ما اعتقده
جائر . ولكن ، ظنّ ما اعتقد جواره ناجز ، فيرفع النفي في الجواب الى السّؤال . (وقد سألها) ⁽¹³⁾

(8) DE : يصح / B : يصح

(1) = D (-)

(9) E : Paranteziği, kenarda tamamlanmıştır.

(2) D : انه

(10) A : (-)

(3) Araf:143

(11) DE : الا ترى

(4) ACDE : اذ

(12) D : (-) / (كل) + : D

(5) D : (-)

(14) E : + (فاما فيما يجب في وصف الباري فلا

(6) Paranteziği, kenarda tashih edilmiştir: B
AE : قوله تعالى / D : لقوله تعالى

يجوز عليهم الرّيب
(15) E : وقد سلّمنا .

(7) Araf:143

وَالدُّنْيَا (فينصرف) ⁽¹⁾ التَّقَى إِلَيْهَا. اذ (الجواب) ⁽⁴⁾ / (B/32a) يكون على (E/58a) قَضِيَّة السُّوَال ⁽³⁾
 ورابعها: أَنَّهُ (أخبر) ⁽⁴⁾ عَنِ التَّجَلَّى لِلْجِبَل. / (A/30a) وهو عبارة عن خلق الحيوة والرؤية فيه
 حتى يرى ⁽⁵⁾ رَبَّهُ. (كذا في التفسير) ⁽⁶⁾
 (وقوله) ⁽⁷⁾ تَعَالَى ؛ / (c/32b) "وجود يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة." ⁽⁸⁾
 والنظر المضاف إلى الوجه، المقيد بكلمة "إلى" ؛ لن يكون الانظر العين. وبهذا بطل قول من قال: "معناه" ⁽⁹⁾
 نعمة ربها منتظرة. "لان" ⁽¹⁰⁾ "إلى" ، واحد الآلاء. " - كذا (في) ⁽¹¹⁾ تهذيب الانهرق - اذ النظر ؛
 اذا اريد به "الانتظار" ، فانه (لا يعلق) ⁽¹²⁾ بـ "الوجه" ، (ولا يعتد) ⁽¹³⁾ بـ "إلى" . كما في قوله تعالى :
 "فناظرة بهم" يرجع المرسلون ⁽¹⁴⁾ ، اى منتظرة. ولات حمل النظر على الانتظار (المنقّص) ⁽¹⁵⁾
 (للنعم) ⁽¹⁶⁾ في دار القرار ، (سمع) ⁽¹⁷⁾ ، (لما قيل) ⁽¹⁸⁾ : "الانتظار ؛ (موت احمد) ⁽¹⁹⁾ ". (ولقوله) ⁽²⁰⁾ تَعَالَى ؛ "لِلَّذِينَ
 احسنوا الحسنى وزيادة" ⁽²¹⁾ . وقال عليه السلام : "الزيادة (هى) ⁽²²⁾ النظر إلى الله تعالى " . والحديث صحيح ⁽²³⁾
 وقوله تعالى : "تحيّتهم (يوم يلقونه) سلام" ⁽²⁴⁾ ، (واللقاء (هو) ⁽²⁵⁾ الرؤية . وقوله تعالى : كَلَّا أَنتُم مِّنْ عِندِ
 رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ ⁽²⁶⁾ . فتخصيص الحجاب للكفار دليل على عدمه للابرار. وقوله تعالى . "واذا رايت

(1) E : Paranteziçi kenarda tamamlanmıstır.	(15) E : والمنقّص
(2) E : اذ الجواز	(16) A : المنعم
(3) E : + (ولأنه تعالى ، أخبر عن التَّجَلَّى . وهو عبارة عن	(17) D : سمع
خلق الحيوة والرؤية فيه حتى يرى رَبَّهُ . وقال الله تعالى : "وجوه	(18) A : كما قيل
يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة " - وحمل النظر على الانتظار	(19) D : حوز احمد
المنقّص للنعم في دار القرار ، سمع)	(20) ACDE : وقوله
(4) D : آخر / (5) D : رأى	(21) Yunus: 26
(6) E : (-) / (7) E : (وقال)	(22) E : (-)
(8) Kuyame: 22-23 : / (9) E : + (إلى)	(23) Bkz., sk. 282, no: 4
(10) B : Paranteziçi, satıra içiğinda tamamlanmıs.	(24) A : (-) / (25) Ahzab: 44
(11) D : لا تعلق / (12) D : ولا تعتدّ	(26) B : Paranteziçi, kenarda tamamlanmıs.
(13) D : ناظرة ثم / (14) Neml: 35	(27) Mutaaffifin: 15, Mutaaffifin: 15

ثم رابت نعيماً وملكاً كبيراً^(١) (في بعض القراءات)^(٢). (فالمملك الكبير)^(٣) هو الله تعالى. وقوله صلى الله عليه وسلم: "أنكم سترون ربكم" / (٥/ 32b) كما ترون القمر ليلة البدر^(٤) والمقصود به: الرؤية بالرؤية، لا تشبيه المرئي بالمرئي.

(واختلفت)^(٥) الصحابة رضي الله عنهم / (33a)؛ أن النبي صلى الله عليه وسلم هل رأى ربه ليلة المعراج أم لا؟ واختلافهم في وجود الرؤية، دليل على اعتقادهم^(٦) جوازها. ولا تعلق لهم بقوله تعالى / (٨/ 30b): "لا تدركه الأبصار"^(٧). لأن الأبصار صيغة جمع. (وهي تفيد)^(٨) الحوم. (وهو لا تدركه الأبصار)^(٩). فسلبه يفيد سلب الحوم. وذلك، لا يفيد عموم السلب. (لأن)^(١٠) نقيض "الموجبة الكلية"، "السالبة الجزئية"، لا "السالبة الكلية".

بيانه: أن قوله "لا تدركه الأبصار"، [نقيض لقولنا "تدركه الأبصار". (وقولنا)^(١١) "تدركه الأبصار"،^(١٢) (يقضي)^(١٣) "أن يدركه (كل واحد)"^(١٤) باعتبار (الاستغراق)^(١٥) الحاصل من "الالف واللام". ولما كان نقيض "الموجبة الكلية" "السالبة الجزئية"، كان (معنى) قوله: "لا تدركه الأبصار"، ("لا تدركه جميع الأبصار"^(١٦)). ونحن نقول بموجبه.

(١) Dehr:	(٨) A: وهي يفيد
(٢) A: وفي بعض القراءة / B: في بعض تفاسير	(٩) A: وهي لا تدركه / CDE: (-)
القرآن	(١٥) D: (-) / E(١١): وقوله
(٣) ADE: والمملك الكبير	(١٢) A: [-]
(٤) Bkz., sh. 282, no: 5.	(١٣) D: نقيض
(٥) D: واختلف	(١٤) E: كل واحد / (١٥) D: إلا الاستغراق
(٦) CDE: جوازها / (٧)	(١٦) D: نفى / A: لا يدركه جميع الأبصار
	D: (-) / E: ولا تدركه جميع الأبصار

« (بأن) ⁽¹⁾ لا يراه الجميع. (اذ) الكافرون لا يرونه ، بل يراه المؤمنون .

ولأن المنفى ، هو الإدراك دون الرؤية وهما غيران . فكان نفى الإدراك ، لا يدل على نفى الرؤية / وهذا ؛ لأن الإدراك ، هو الوقوف على جوانب المرى وحدوده . وما يستحيل عليه (الحدود والجهات ، يستحيل عليه) ⁽³⁾ الإدراك . [(فكان) " الإدراك "] ⁵ من الرؤية ، نازلا منزلة الاحاطة من العلم . [ونفى الاحاطة (التي تقتضى) الوقوف / (B/33a) على الجوانب والحدود (لا يقتضى)] ⁷ نفى العلم به . فكذا هذا .

ثم مؤيد الاية وهو وجه التمدح ، يوجب ثبوت الرؤية . اذ نفى ادراك ما يستحيل رؤيته (لا تمدح) فيه . اذ كل ما لا يرى ، لا يدرك - كالمعدومات - . وانما التمدح ؛ بنفى الادراك مع تحقق الرؤية . (اذ انتفاءه) مع ثبوتها ، دليل ارتفاع نقيضة التناهي (والحدود) عن الذات . فكانت الاية حجة لنا عليهم . (ولو آمنوا) ² النظر في الآيه ، وعرفوا مواقع المجاج ؛ لانفتوا التفتى عن عهد الاية .

وما قالوا من اشراط المقابلة ، وثبوت المسافة ، واتصال / (A/31a) الشعاع ، وتحقيق الجهة باطل . فان الله تعالى يرانا من غير مقابلة ، ولا اتصال شعاع ولا ثبوت مسافة بيننا (وبينه) ولا جهة . ومن انكر منهم فهو مجحوج بقوله تعالى : " المر يعلم بأن الله يرى " ¹⁴ وهو السميع البصير .

والعلل والشرائط لا تتبدل بالشاهد والغائب . وقد تبدلت / (O/32b) فعلم انها

(9) 5 : لا يمدح	(1) CDE : فاته
(10) E : اذ انتفاءها	(2) 5 : فات
(11) A : في الحدود	(3) D : (-)
(12) A : Parantezici, kenarda tashih edilmis	(4) A : وكان
ADE : انعموا	(5) D : [-]
(13) 5 : وبينهم	(6) A : التي يقتضى / 5 : التي هي نقيض
(14) Alak: 14	(7) 5 : ولا يقتضى / E : لا تقتضى
	(8) E : Köşeli parantezici, kenarda tamamlanmış.

(د من اوصاف) ⁽¹⁾ الوجود، دون القرائن اللازمة للرؤية. ولا يشترط تحدّيها.
وهذا، لأن الرؤية: "تحقق الشئ بالبصر كما هو." فان كان في الجهة يرى فيها.
وان كان لا فيها يرى لا فيها. / (c/34a) كالعلم. فان كل شئ يعلم كما هو. فان كان في الجهة
يعلم في الجهة. وان كان لا في الجهة يعلم (لا فيها). ⁽²⁾
(وبهذا) ⁽³⁾ تبين: انّ العلة المطلقة للرؤية، الوجود / (g/33b) لانها (تتعلق) ⁽⁴⁾
بالجسم والجوهر والعرض. اما العرض، فلاننا نفرّق بين البياض والسواد (والحركة
والسكون) ⁽⁵⁾ والاجماع والافتراق بحاسة البصر. فعلم ان العرض مرئي. وكذا غيره.
(وذلك) ⁽⁶⁾ لاننا (نرى) ⁽⁷⁾ / (E/59a) الطويل والعريض. وذلك ليس الأجواهر (متألّفة) ⁽⁸⁾
في سمت مخصوص.

والحكم المشترك (تقتضي) ⁽⁹⁾ علة مشتركة. لانّ تحليل الاحكام المتساوية بالعلل المختلفة
ممتنع. والمشارك بين هذه الاشياء اما الوجود، او الحدوث. [(والحدوث) ⁽¹⁰⁾ لا يصلح للعلية ⁽¹¹⁾
لانه عبارة عن وجود (حاصل) ⁽¹²⁾ بعد عدم سابق. والعدم لا يصلح (ان يكون) ⁽¹³⁾ علة (ولا شرط) ⁽¹⁴⁾
العلة. فلم يبق الا "الوجود". والله تعالى موجود. فوجب القول بصحة رؤيته.
وما لا يرى من الموجودات، فلعدم / (A/31b) اجراء الله تعالى العادة في رؤيتنا (لها) ⁽¹⁵⁾ / (b/33a)
لا للاستحالة. والوجود؛ "علة مجوّزة" للرؤية، لا "موجبة (الرؤية)" ⁽¹⁶⁾. ولا يلزم من كون الشئ

(1) c : باوصاف	(10) A : (-) : c : وحدوثه
(2) D : لا في الجهة / E : + (كما تعرفه الان)	(11) E : [وهو ساقط]
(3) c : فهذا	(12) E : لاحق
(4) AE : يتعلّق	(13) C : Paranteziği, kenarda tamamlanmıştır.
(5) A : (-)	(14) A : ولا ينتظر
(6) D : وكذا	(15) E : له
(7) A : يرى	(16) E : لا موجبته
(8) D : بالغة	(17) E : (-) + (و الوجود، يتعدّى من
(9) D : يقتضي	الشاهد الى الغائب لتكون جازم الرؤية

جائز الرؤية (ان تراهم) ⁽¹⁾ ماله (يخلق) ⁽²⁾ الله تعالى فينا رؤيته .
 الا (يرى) ⁽³⁾ ان الهرة (يرى) ⁽⁴⁾ / (c/ 34b) الفارة في الليل؟ ونحن لانراها . وكذا
 المصروع يبصر الحق ولا يراه الحاضرون . وكذا النبي صلى الله عليه وسلم (كان) ⁽⁵⁾ يرى
 جبريل ، ومن عنده (من الصحابة) ⁽⁶⁾ لا يرونه .
 فان قيل : « هنا مشترك آخر ؛ وهو : ان يكون / (b/ 34a) » ممكن الوجود لذاته « .
 قلنا : « الامكان » ، لا يصلح علة (لرؤية) ⁽⁷⁾ . لان « الامكان » ، عدم . فلا يصلح
 للعلية . ولان « الامكان » ، قائم في المعدومات . (ولا تصح) ⁽⁸⁾ رؤيتها .
 قال الامام فخر الدين الرازي رحمه الله : « (هذا) ⁽⁹⁾ التعليل ضعيف . لانه يقال
 (الجوهر) ⁽¹⁰⁾ والعرض مخلوقتان . فصحة المخلوقية حكم مشترك بينهما . فلا بد من علة
 مشتركة بينهما . (ولا مشترك) ⁽¹¹⁾ (الا) ⁽¹²⁾ (الحدث) ⁽¹³⁾ (الوجود) ⁽¹⁴⁾ والحدث ساقط (عن) ⁽¹⁵⁾ حيث
 الاعتبار - لماذا كنتم - . فيبقى « الوجود » . والله تعالى (موجود) ⁽¹⁶⁾ ، (فوجب) ⁽¹⁷⁾ صحته كونه
 مخلوقا . (ولما) ⁽¹⁸⁾ ان هذا باطل . فكذا ما ذكرتموه ⁽¹⁹⁾ . (وليس فليس) ⁽¹⁹⁾
 ثم قال مذهبنا في هذه المسئلة ؛ ما اختاره (الشيخ) ⁽²⁰⁾ (الامام) ⁽²¹⁾ ابو منصور الماتريدي ⁽²²⁾

(12) E : ا م ا .

(1) D : ان تراهم / E : ان يراه

(2) B : Satiraraliginda tamamlanmistir . (13) D : و

(3) CDE : الا ترى (14) E : الموجود

(4) ACDE : ترى (15) D : من

(5) C : (-) (16) B : Paranteziçi, kenarda tushihedilmistir .

(6) C : (-) (17) D : موجب

(7) A : الرؤية (18) E : Paranteziçi, kenarda tamamlanmistir .

(8) C : ولا يصح / ADE : ولا يصلح (19) B : Paranteziçi, kenarda tamamlanmistir .

(9) C : هنا (20) A : Paranteziçi, kenarda tamamlanmistir .

(10) E : الجوهر (21) E : (-)

(11) E : والاشترك (22) (V: 4: 150)

رحمه الله : " ان تمسك بالدلائل السمعية ، وتمسك (بالدليل العقلي) ⁽¹⁾ في دفع شبهتهم ⁽²⁾ وقولهم : " لو كان مرئياً / (D/33b) لكان شبيهاً بالمرئيات " باطل . لأن الرؤية ، تتعلق بالمتضادات ، كالسواد والبياض والحركة والسكون . / (A/32a) ولا مشابهة بينهما . (والله الموفق) ⁽³⁾

فصل

زعمت طائفة / (E/59b) من شبي الرؤية / (C/35a) " باستحالة رؤية الله تعالى في المنام . لأن ما يرى (في النوم) ⁽⁴⁾ خيال ومثال . والله تعالى يتعالى عن الخيال والمثال . ولأن النوم حدث (فلا يليق) ⁽⁵⁾ حالة الحدث بهذه / (B/34b) الكرامة . وجوزها بعض أصحابنا ⁽⁶⁾ رحمهم الله بلا كفيته (وجهة) ⁽⁷⁾ ومقابلة وخيال ومثال ، كما عرفناه في اليقظة ، تمسكاً بالمرئيات (عن النبي) ⁽⁸⁾ صلى الله عليه وسلم (حيث) ⁽⁹⁾ قال : " رأيت ربِّي في المنام البارحة " ، وتشبهاً بالحكي عن السلف . فإنه روى عن أبي يزيد ⁽¹⁰⁾ أنه قال : " رأيت ربِّي في المنام " . (فقلت) : كيف الطريق اليك ؟ فقال : " أترك نفسي وتعال " . ورأى أحمد بن حنبل ⁽¹¹⁾ (دربه) ⁽¹²⁾ في المنام ، فقال : " يا أحمد ! كل الناس يطلبون مني إلا أبا يزيد . فإنه يطلبني " . وروى عن (حمزة) ⁽¹³⁾ الزيات ⁽¹⁴⁾ وأبي الفوارس شاه بن شعاع الكرماني ⁽¹⁵⁾ ومحمد بن علي الترمذي ⁽¹⁶⁾ والشيخ العلامة (الشمس الأئمة) ⁽¹⁷⁾ (الكردي) ⁽¹⁸⁾ - رحمهم الله - أنهم

(1) D : بالدلائل العقلية / E : بالدلائل العقلية (7) C : ولا جهة

(2) E : + (والمختار ما قاله الشيخ أبو منصوران (8) A : عن رسول الله (9) C : (-)

تمسك بالدلائل السمعية . وتمسك بالدليل العقلي (10) (11) Bkz, sh. 283, no: 6. (12) V: H. 261.

(12) E : وقلت

في دفع شبهتهم .

(13) B : Parantezi ci, kenarda tamamlanmistir.

(3) D : والله أعلم / E : (-)

(14) D : أحمد (15) Kaynağı sahîh değildir.

(16) V: H. 300 den önce. (17) (V: ?)

(6) E : + (تمسكاً بالحكي عن السلف) + (13) C : (-) (19) D : الكردي

رأوه. وودحكي (لى) ⁽¹⁾ متعلّم زاهد، كان يختلف إلى في بخارا الله رأه. وقد رايت فيها
شباباً متعبّداً، لا يختلط بالناس. وكان يرى / (b/34a) في الليالى. فسألت عن حاله، فقالوا
«أنه رأى ربه».

ولأنّ «ما جاز رؤيته» (في ذاته) ، لا يختلف ⁽²⁾ بين النوم واليقظة. وهذا، لأنّ الرأى
في النوم هو الروح / (c/35b) لا العين. وذلك، نوع مشاهدة (يحصل) ⁽³⁾ في النوم.
وإذا جاز هذا في اليقظة / (a/32b) - لقوله صلى الله عليه وسلم: «اعبد الله
كأنك تراه» ⁽⁴⁾؛ فلأنّ يجوز في النوم. والروح في حالة النوم، اصفى، اولى. والرأى
في النوم (الروح). ⁽⁵⁾ / (b/35a) وهو لا يوصف بالحدث. وإنما يوصف الجسد به. - على
أنّ الكلام؛ فيمن نام قاعداً أو ساجداً. وهذا النوم، ليس بحدث. -

وقوله: «ما يرى في النوم، خيال (أو مثال)» ⁽⁶⁾ -
قلنا: «لا نسلم (بأنه)» ⁽⁷⁾ منحصر في ذلك. وهذا الكلام منكم نظير قول المعتزلة:
«أنّ ما يرى في الشاهد، جسماً وعرضاً وجوهراً. والبارى منفرد عن ذلك. فلا
يرى». فكلّ ما اجبنا لهم (ثمّ) ⁽⁸⁾؛ فهو جواب لكم هنا.

فصل

المعدوم ليس برئى، كما أنه ليس بشئ

وقالت المقتضية: «العالم، (مرئى) ⁽⁹⁾ الله قبل وجوده». -
واتفقوا ⁽¹⁰⁾؛ أنّ المعدوم الذى يستحيل وجوده، (لا يتعلّق) ⁽¹¹⁾ برؤية الله تعالى. فهاتان
مسئلتان:

(5) cd: مثال / E: وامثال

(1) d: فى

(6) A: أنه

(2) d: فى ذات لا يختلف

(7) C: ثمّه

(3) AE: تحصل / Bkz, sh.283, no:7

(8) d: مرئياً / (10) E + (على)

(4) E: هو الروح

(9) d: يتعلّق

أما الأولى، فقد جرت المناظرة فيها بين الامام العالم الزاهد نور الدين الصّافي^(١) والشيخ رشيد الدين^(٢).

— فقال الامام: «الطريق فيه: النقل والعقل. أما النقل، فقد اُفتي ائمة^(٣) (٥/٣٤٦) سمرقند ونخارا على أنه غير مرئية» — وقد ذكر الامام الزاهد (الصفار)^(٤) في آخر كتاب التلخيص: «على أن المعدوم مستحيل الرؤية — وكذا المفسرون ذكروا في التفسير: «أن المعدوم، لا يصلح أن يكون مرئى الله تعالى». وكذا قول السلف من الاشعرية (والماتريدية)^(٥)، «(أن الوجود) علة جواز الرؤية؛ ناطق بهذا. (اذ العلة العقلية)^(٦)؛ شرطها، أن تكون مطردة منعكسة.

وأما العقل: (فلان)^(٧) الشعر الاسود، بياضه معدوم في الحال. [فان كان^(٨) ذلك البياض؛ سرئى الله تعالى في الحال]^(٩) (فلا)^(١٠) يخلو ما ان رآه في هذا الشعر، او في شعر آخر، او لا في محل. فان رآه في هذا الشعر؛ فقد رآه اسود وابيض في حالة واحدة، وهو محال. [وان رآه في^(١١) محل آخر، فيكون المتصف بالبياض (ذلك) المحل لا هذا]^(١٢) وان رآه لا في محل فهو محال. والمحال ليس بمرئية اجماعاً. وكذا في الشخص (الحى)^(١٣)؛ ان رأى موته فيه؛ فقد رآه (ميتاً وحياً)^(١٤) في زمان واحد. وان رآه في شخص آخر؛ فيكون الموت صفة ذلك الشخص. وان (رآه)^(١٥) لا في محل فكما مر.

— (قال الشيخ (الرشيد): «المحدثات»^(١٦) كانت موجودة في علم الله تعالى في الازل،

(٩) ٥ : [-]

(١) (٥٨٥/١١٨٤) (١٠م)

(١٠) ٥ : لا

(٢)

(١١) E : (-)

(٣) ٥ : القصار

(١٢) ٥ : [-] Kenarda tashihli: B / وانما يريد به

(١٣) D : المحيى (٥) ٥ : أن الموجود / E : لأن الوجود

(١٤) ٨٥ : حياً وميتاً (٦) ٥ : أن العلة الفعلية

(١٥) ٥ : (-)

(٧) D : لأن

(١٦) B : Paranteziçi, satıra içində tashi'h edilmiş.

(٨) C : وان كان

(١٧) E : والمحدثات

على هذا الهيئات . وكان الله تعالى رائيها في الازل ، كما هو رائيها في الحال .
 — قال الامام : « هذا قولٌ بقديم العالم » لأنك صرحت : « بأنها موجودة في (5/35a) /

الازل . » وان قيّدت بقولك : « في علم الله تعالى » (فيه)⁽¹⁾ تناقض .
 لأن « المحدث » ، لا يكون موجوداً في الازل . (ولأنها)⁽²⁾ لو كانت موجودة في الازل ، لكان
 « إيجاد » البارئ اياها ، إيجاد « الموجود » .

(5/36a) /
 ولأن « المحدثات » ، لو كانت موجودة « في (علم) الله »⁽³⁾ لكان الله تعالى رائيها « للموجود »
 لا للمعدوم . وهذا ، بمعزل (عن الخلاف)⁽⁴⁾ . (اذ الخلاف)⁽⁵⁾ انما وقع في رؤية المعدوم .
 — قال الشيخ : « الرؤية صفة الله تعالى (فكانت)⁽⁶⁾ كاملة (غير قاصرة)⁽⁷⁾ كسائر
 صفاته . ولو لم يكن المعدوم مرئياً له ، لتطرق (القصور)⁽⁸⁾ في صفته . وهو منزه عنه »
 — قال الامام : / (4/73b) « نعم لا فصور في صفته . (ولكن الداخل تحت)⁽⁹⁾ (E/60b) /
 صفاته (ما « لا يستحيل »)⁽¹⁰⁾ اضافته اليه ، لا ما « يستحيل » .

فالقدرة صفة الله تعالى . ثم ما يستحيل ان يكون مقدوراً لا يستقيم اضافة القدرة اليه ،
 كذات الله تعالى وصفاته . والمستحيلات كالولد والصاحبة والجمع بين الصدين .
 فكذا ؛ هنا رؤية الله تعالى (صفة)⁽¹¹⁾ كاملة (له)⁽¹²⁾ . ولكن المعدوم ؛ لما لم يصلح
 ان يكون مرئياً (لا يستقيم)⁽¹³⁾ اضافة رؤيته (الله)⁽¹⁴⁾
 (الا يرى)⁽¹⁵⁾ ان الالوان ليست بسموعة للبارئ ؛ ولا يتطرق الخلل في صفته لما ذكرنا »

(1) ABCD : وفيه	(9) D : لكن الواحد تجب
(2) D : وانها / E : لانها	(10) D : بما لا تستحيل
(3) A : (-)	(11) D : (-)
(4) E : Paranteziçi, kenarda tamamlanmıştr.	(12) E : (-)
(5) D : والخلاف	(13) D : لا يستقيم
(6) AC : وكانت	(14) B : Paranteziçi, satıraltısında tashihli.
(7) E : غير ناقصة	(15) ADE : الأثرى
(8) D : القصر	

— قال الشيخ: « لما كان البارئ قديماً بصفاته ، كانت رؤيته قديمة . فلو لم يكن المحدثات / (36b / 5) مرئية (له) ⁽¹⁾ في الازل [وصارت مرئية عند حدوثها ، لوقع التغير في صفة الرؤية . ولا يجوز التغير (في صفاته) . ⁽²⁾ »

— قال الامام: « الله تعالى خالق في الازل . ⁽³⁾ والخلق ، صفة قديمة له . والمخلوق ، / (37a / c) لم يكن في الازل . وحين (اوجده) ⁽⁴⁾ صار مخلوقاً (له) ⁽⁵⁾ [بعد ان لم يكن مخلوقاً (له) ⁽⁶⁾] ⁽⁷⁾ في حال العدم . / (36b / 8) ولم يقع التغير في (صفة الخلق) ⁽⁸⁾ .
مكذاهنا المحدثات ؛ حين كانت معدومة (لم تكن) ⁽⁹⁾ مرئية له (لا مستحالة رؤيته .
و حين وجدت ، صارت مرئية له) ⁽¹⁰⁾ . ولا يقع التغير في صفته
واعلم اننا لانقول: « الله تعالى راء للعالم في الازل » . ولكننا نقول: « انه راء في
الازل . » لاننا لو قلنا بانه راء للعالم في الازل ؛ لاقتضى وجود العالم في الازل . وهو محال .
و حين وجد العالم نقول بانه (راء) ⁽¹²⁾ للعالم . (وهذا التغير) ⁽¹³⁾ وقع في المضاف اليه ،
لا في المضاف .

وهذا ؛ كما (نقول) ⁽¹⁴⁾: « الله تعالى خالق في الازل » / (31a / A) ولانقول: « انه
خالق السماء وخالق الارض في الازل . » لانه حينئذ يقتضى وجود السماء والارض في الازل .
ولا موجود في الازل سوى ذاته وصفاته . و حين (وجدت) ⁽¹⁵⁾ السماء والارض ، نقول: انه
خالق (الارض والسماء) ⁽¹⁶⁾ (والتغير) ⁽¹⁷⁾ ؛ في السماء والارض ، لا في المضاف . «

(9) C : لم يكن

(1) E : به

(10) E : (-)

(2) C : في صفات الله

(11) A : بأننا

(3) D : [-]

(12) D : خالق

(4) CE : وجد / A : وجده

(13) D : وهذا التعبير

(5) A ≠ (-)

(14) D : نقول

(6) E : (-)

(15) D : وجد

(7) C : [-]

(16) CDE : السماء والارض / (17) D : والتعبير

(8) E : صفة الخالق

— (وقال) ⁽¹⁾ الشيخ: «إذا جاز أن يكون العالم معلوماً (له) ⁽²⁾ (في الازل) ⁽³⁾ — وان لم يكن موجوداً — فلم لا يجوز أن يكون مرئياً له في الازل، وان لم يكن موجوداً / (D/374)»
 — قال الامام: «قياس الرئية على العلم، غير مستقيم. لان العلم، يتعلّق بالمعدوم والموجود. (امّا) ⁽⁴⁾ الروية؛ فلا (تتعلّق) ⁽⁵⁾ الا بالموجود.»
 فلما (آل البحث الى هذا) ⁽⁶⁾؛ رجع الشيخ / (E/61a)، وقال / (B/374a): «انّ المعدوم / (C/374b) ليس بمرئى.»

وهذه (الاسئلة) ⁽⁷⁾ والاجوبة كانت بالفارسيّة، فنقلتها انا بالعربيّة.
 واما الثانية؛ فنقول: «ان المعدوم اذا كان متمنع الوجود فقد اتفقوا (على) ⁽⁸⁾ انه نفى محض، وليس بشئ ولا بذات.

وامّا المعدوم الذي يجوز وجوده ويجوز عدمه، فقال اصحابنا (انه) ⁽⁹⁾ قبل الوجود نفى محض، وعدم (صرف) ⁽¹⁰⁾ وليس بشئ ولا بذات. «وهو قول ابى (الحسين البصري) ⁽¹¹⁾ من المعتزلة.

وقال جمهور المعتزلة: «انها ماهيات، وحقائق، وذوات حالتى وجودها وعدمها، والحاصل: انه لا يمكن (تقرّر) ⁽¹²⁾ الماهيات شفقة عن صفة الوجود عندنا. لان الماهيات؛ لو كانت متقرّرة حال عدمها، لكانت موجودة حال عدمها. (فيتلزم) ⁽¹³⁾ كونها موجودة حال كونها معدومة. وهو محال.

وهذا ... / (A/346b) لان الماهيات لو كانت متحقّقة في الخارج حال عرائها عن الوجود؛ لكانت (مشاركة) ⁽¹⁴⁾ فكونها متحقّقة خارج الذهن، ومخالفة بخصوصياتها المتعيّنة.

الى / E: فلما بلغ البحث الى هذا

(1) ADE: قال

(7) B: الاسئلة

(2) E: (-)

(8) B: Paranteziçi, satırlarında tashih edilmiş:

(3) D: في الارض

(9) B: Paranteziçi satırlarında tashihli

(4) E: واما

(10) B: صدق / ACE(11): البصري / 5: المصري

(5) ACE: يتعلّق

(12) B: Paranteziçi, kenarda tashih edilmiş

(6) A: فلما انّ البحث الى هذا / C: (فلما الى البحث) (12)

(13) B: Paranteziçi kenarda tashih edilmiş.

٢١١٠

(و ما به) ⁽¹⁾ المشاركة غير (ما به) ⁽²⁾ المخالفة. فكان كونها متحققة خارج الذهن،
 امرًا مشتركًا زائدًا على (B/37b) خصوصياتها. (ولامعنى) ⁽³⁾ للوجود الالهي (التحقيق) ⁽⁴⁾
 فيلزم (B/37b) ان يكون حال عرائنها عن الوجود كانت موصوفة بالوجود.
 (احتجوا) ⁽⁵⁾ بأن المعدومات (متميزة) ⁽⁶⁾ في انفسها. وكل ما يمتيز (C/38a) بعضه
 (عن البعض) ⁽⁷⁾، فهي حقائق متعينة في انفسها. ولا معنى لقولنا: "المعدوم شيء إلا
 هذا (وهذا) ⁽⁸⁾ (لأننا نعلم) ⁽⁹⁾ ان غداً تطلع (الشمس) ⁽¹⁰⁾ من مشرقها، لامن مغربها.
 وهذان الطلوعان، معدومان في الحال. ونحن نعلم الآن امتياز كل واحد منهما عن الآخر. (وهذا) ⁽¹¹⁾
 يدل على وقوع الامتياز في المعدومات.
 والدليل على ان كل (مميز) ⁽¹²⁾ ثابت متحقق: "ان المتعين، هو الموصوف بصفة
 لاجلها امتاز عن الآخر". وما (لم يكن) ⁽¹³⁾ حقيقته متقررة، امتنع كونها موصوفة
 (بالصفة) ⁽¹⁴⁾ الموجبة للامتياز.
 والجواب: "ان ما ذكرتم، منقوض بالمتنوعات. فأتأقول: "شريك الاله محال،
 والمجوع بين الوجود والعدم ممنوع، وحصول الجسم الواحد في آن واحد في مكانين (E/41b)
 محال، (ونميز) ⁽¹⁵⁾ بين كل واحد منها. مع ان هذه المتنوعات نفى محض، وليست ذوات
 (A/35a) وحقائق وماهيات بالاتفاق."
 ولأن "الوجود" و"الثبوت" مترادفان عند العقلاء. فلو كانت ثابتة في الازل،
 لكانت موجودة فيه (فهو) ⁽¹⁶⁾ محال (B/38a)

(1) (D) وماهيّة	(8) D : (-)	/ (9) E : لا نعلم
(2) B : غير ماهيّة	(10) C : (-)	/ (11) E : هذا
(3) D : ولا معتبر	(12) E : يميز	/
(4) DE : التحقيق	(13) A : لم تكن	
(5) D : واحتجوا	(14) E : (-)	
(6) E : متميزة	(15) D : ونميز	
(7) D : عن بعض	(16) COE : وهو	

وقوله تعالى: "ان زلزلة الساعة شيء عظيم" (1) (أي شيء عظيم) (2) عند وجودها.
 (وتسكلم) (3) بقوله تعالى: ("انما قولنا الشيء اذا اردناه ان نقول له كن فيكون" (4) و
 قوله تعالى: (5) "ولا تقولن لشيء اني فاعل ذلك غدا الا ان يشاء الله" (6) / (c/ 38b)
 حيث سمى ما سيكون او سيفعله غدا شيئا ليس بشيء. لان هذا من قبيل (اطلاق) (7)
 اسم الشيء باسم ما يؤل اليه. [على ان هذا يقتضى اطلاق (اسم) (8)
 الشيء على المعدوم. ولا يقتضى] (9) كون المعدوم ذاتا وماهية وحقيقة وعرضا و
 حركة. وانتم قائلون (بذلك) (10) كله. (فكان) (11) ما ذكرتم من النصوص (محتملا) (12).
 وقوله تعالى: "وقد خلقك من قبل ولم يك شيئا" (13) ("انا خلقناه من قبل ولم
 يك شيئا" (14) (15) (لا مكان الحل) (16) (بما) (17) تلونا اولى.

(8) D: (-)

(1) Haec: L

(9) B: Kenarda tamamlanmış; Keshiparanteziği

(2) AD: (-)

(3) B: Kenarda tashih edilmisti; D: Paranteziği; D: بدان

(11) D: وكان

c: والتمسك

(12) D: مجتلا / E: مختلا

(4) Nahl: 40

(13) Meryem: 3 / (14) Meryem: 7

(5) DE: (-)

(15) E: (-)

(6) Kehf: 23

(16) AD: لان كان الحل / E: يحكم وكان الحل

(7) C: (-)

(17) B: Paranteziği; satırlarında tamamlanmıştır

المبحث الثالث

في النبوة

فصل

في اثبات الرسالة

ارسال الرسل مبشرين (ومندرين ليبينوا) ⁽¹⁾ للناس ما يحتاجون اليه من مصالح (دارينهم) ⁽²⁾ ويفيدوهم من انواع الحكم ليلبخوا به الدرجة العالية في حين الامكان، بل في حين الوجوب.

ولانعني به ان الله يجب على الله تعالى بايجاب احدا او بايجابه على نفسه، بل المراد به (الله) ⁽³⁾ من مقتضيات حكمة (القديم جلّ وعلا. ويستحيل ان لا يوجد ما كان من مقتضيات حكمة) ⁽⁴⁾ الباري

وهذا... لان الوجوب في الحقيقة لفظة يعبر بها عن فضل / (b/38b) (تأكيد) ⁽⁵⁾ لوجود المذكور، كما ان الامتناع يعبر به عن (تأكيد) ⁽⁶⁾ (لا وجوده) ⁽⁷⁾. وهما في الحقيقة / (A/35b) (متقابلان) ⁽⁸⁾ تقابل الاضداد

وهذا... كما ان (ما) ⁽⁹⁾ علم الله تعالى وجوده يتحقق (وجوده) ⁽¹⁰⁾ للاحالة. ويجب وجوده لاعلى معنى: "ان وجوبه بايجاب احد"، بل، لان وجوده / (b/38b) يتحقق للاحالة. والى هذا القول، / (c/38a) يذهب جميع من يقول بوجوب شكر المنعم قبل ورود الشرع. فالخامس: ان الله في حين الممكنات عند كثير من المتكلمين. وعند (المحققين) ⁽¹¹⁾ من متكلمي اصحابنا في حين (الواجبات) ⁽¹²⁾؛ يعنون (به) ⁽¹³⁾ ان الله من مقتضيات الحكمة.

(1) A : مبشرين ليبينوا / E : مبشرين ومندرين (8) A : يتقابلان

(9) C : (-)

مبشرين

(10) C : (-)

(2) E : دارين

(11) DE : المحققين

(3) C : (-)

(12) E : الممكنات

(4) D : (-)

(13) ADE : (-)

(5) B : Paranteziçi, kenarda tashih edilmis.

(6) B : Paranteziçi, kenarda tashih edilmis.

(7) AC : لا وجود له / D : لا الوجود